

УЛУГ·ХЕМ

41

чечен
чогаал
альманагы

Кызыл·1979

ТЫВА АССР-НИҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИТЕЛИ

УЛУГ-ХЕМ

41

ЧЕЧЕН
ЧОГААЛ
АЛЬМАНАҒЫ

ТЫВАНЫҢ НОМ ҮНДҮРЕР ЧЕРИ

КЫЗЫЛ—1979

Редакция коллегиязы: *А. К. Калзан, Д. С. Куулар, С. В. Козлова, Ю. Ш. Кюнзегеш* (харысалгалыг редактор), *В. И. Локонов, М. А. Хадаханэ, Л. Б. Чадамба* (редактор).

АЖЫЛ-ЧОРУДУЛГАВЫСТЫҢ ПРОГРАММАЗЫ

Ажылчы чоннуң идея-теоретиктиг кижизидилгезиниң айтырыгларын партия кезээде чугулалап көрүп келген. Ооң бир херечизи болза, СЭКП Төп Комитединиң 1979 чылдың май 29-та хүлээп алганы «Идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылды улам экижидер дугайында» доктаалы болур.

Идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылдың бистин чуртувуста элээн бедик чадаже көдүрүлгенин, ооң чоннуң, чурттуң амыдыралы-биле сырый холбаалыг апарганын доктаалда демдеглээн. СЭКП-ниң XXV съездизиниң соонда партия организацияларының талазындан идеологтуг ажылга кичээнгейни улам күштелдирип, кижизидилгениң херээн комплексилиг чорудуп турар. Ол ышкаш идея-кижизидилгелиг ажылды ханыладырынга Л. И. Брежневтиң «Бичии чер», «Катап тургузуушкун», «Кур чер» деп номнарының улуг ужур-дузалыг болганын доктаал онзалап айыткан. Ол номнар амыдыралды чогаалдарга чеченчиди көргүзериниң, оларда тургустунган айтырыгларны ханызы-биле чырыдарының, чоннуң калбак массалары-биле партияның харылзааларын быжыдар аргаларын чуруп бижиириниң үлегери болган.

СЭКП ТК-ның доктаалы — бүгү ажил-чорудулгазының ажыктыг чоруун бидидеринче совет кижилерни хей-аът кирип, мобилизастап турар канчаар-даа аажок политиктиг ужур-дузалыг документ. Бүгү коммунистиг партия ышкаш, бүгү совет улус ышкаш, бистин чуртувустуң чогаадыкчы интеллигенциязы идеологтуг ажылдың кол-кол үндезин сорулгаларын шийтпирлээриниң дайынчы программанын алган. Өске-даа чогаадыкчы эш-өөрү ышкаш, совет чогаалчылар партия Төп Комитединиң ол чугула доктаалын чүректин ханызындан чүүлдүгзүнүп, улуг өөрүшкү-биле хүлээп алганнар.

Ооң-биле кады «Идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылды улам экижидер дугайында» доктаалда чүгле чеднишкиннерни айтып турар эвес, харын ол ажылда ам-даа бар четпестерже партия организацияларының, идеологтуг

ажылдакчыларның кичээнгейин угландырып, оларны чайладырының оруктарын айыткан.

Бүгү чоннуң ниити культурулуг деңнелиниң улам бедээни, бүгү делегейде идеологтуг демиселдин чидигленгени идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажилче кичээнгейни күштелдирерин негеп келген. Бүгү-ле идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажил сайзыраңгай социализмниң хамык-ла артык чүүлдерин пропагандалаарынче, оларны совет кижги бүрүзүнүң мээ-медерелинге чедиреринче угланган турар ужурлуг.

Бо ажилды калбартып чорударынга шаптыктап турар четпес чүүлдерниң бисте ам-даа барын доктаалда айыткан. Ооң-биле холбаштыр партияның Төп Комитеди партия организацияларының, культура органнарының, идеологтуг албан черлеринин, чогаадыкчы эвилелдерниң мурнунга тодаргай сорулгаларны салган. Ол чүл дээрге, хамыктың мурнунда, уран-чечен интеллигенцияның идея-политиктиг кижизидилгезин болгаш марксисчи-ленинчи өөредилгезин улам болбаазы-рангайжыдары, чогаалчыларны, чурукчуларны, композиторларны болгаш өске-даа чогаадыкчы ажилдакчыларны бедик идеялиг болур кылдыр кижизидер дээш сагыш салыры, оларның чогаадыкчы идепкейин улам өстүрер дээш ажилды чорудары болуп турар.

СЭКП ТК-ның доктаалы — өске бүгү идеологтуг албан черлеринге ышкаш, Чогаалчылар эвилелиниң моон соңгааргы ажил-чорудулгазынын программазы. Ону барымдаалааш, Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери 1979 чылдың июль 12-де чогаалчыларның ниити хуралынга ук доктаалды чугаалажып көрүп, ажилда бар чедер-четпестерни демдегеп, моон сонгаар чүнү кылза экил дээрзинин дугайында тодаргай хемчеглерни ажилдап кылган.

СЭКП ТК-ның 1972 чылдың январь 21-де «Чечен чогаал критиказының байдалынын дугайында», ооң соонда «Чогаадыкчы аныяктар-биле ажил дугайында» доктаалы база амгы «Идеологтуг политика-кижизидилгелиг ажилды экижидеринин дугайында» доктаалы — совет чечен чогаалды хөгжүдөр, совет чогаалчыларның мергежилин бедидер, аныяк литераторларны белеткээр дугайында партияның ада сагыш салышыкыны-дыр деп тыва чогаалчылар төрөөн Коммунисттик партиязынга өөрүп четтиргенин илгерейлеп турар.

Партияның XXV съездизинин төөгүлүг шиитпирлерин амыдыралга боттандырбышаан, республиканың чогаалчылары, өске-даа чогаадыкчы эш-өөрү ышкаш, боттарының ажил-чорудулгазын элээн идепкейжиткен. Ооң түннелинде тыва чогаалчылар элээн хөй санныг чаа номнарны — романнарны, тоожуларны, шиилерни, шүлүглелдерни болгаш биче жанрның чогаалдарын номчукчуларга бараалгаткан. Чүгле эрткен

1978 чылда 30 санныг номнарны Тываның ном үндүрер чери парлап үндүрген. Тыва авторларның чогаалдарының Москвага болгаш өске-даа хоорайларга орус дылга парлаттынып, бүгү эвилел номчукчуларынче орукту тып турары чылдан чылче көвүдеп турар. Чогаалчыларның ажылчы чоннар-биле харылзаазы улам калбарып турар. 1978 чылда чүгге Чогаалчылар эвилелинин кежигүннери районнарның болгаш Кызыл хоорайның албан-бүдүрүлге, өөредилге черлеринге, совхоз ажылчыннарының мурнунга 239 катап чүве чугаалап, чон-биле ужуражылгаларны эрттиргилээн. Районнарга Совет литератураның хүннерин, ол-бо черлерге ужуражышкыннар эрттирери көвүдээн. Литературалыг салгалды өстүрери-биле «Тываның аныяктары» солуннуң чанында «Дамырак», «Тувинская правда» солуннуң чанында «Исток» литкаттыжышкыннарны, элээн хөй район төптөринде, совхозтарда, школарда литбөлгүмнерни тургускулаан. Ооң ачызында сөөлгү чылдарда ном садыгларында чаа аттар удаа-дараа көстүп кээп турар апарган.

Ооң-биле кады Чогаалчылар эвилелиниң, тыва чогаалчыларның ажылында четпестер, чедир кылдынмайн турар ажылдар эвээш эвес. Ол дугайын хуралга илеткелчи-даа, санал берген эштер-даа чидии-биле шүгүмчүлээн.

Социалистиг реализмниң уран чүүлүнүң бир кол шынары болза, чоннуң амыдыралы-биле ооң бузулбас харылзаалымы, коммунизмни тургузары дээн бүгү улустуң херээнге чогаалчы кижиге бүрүзүнүн ажыктыг, херектиг болур дээш чүткүлү болуп турар. Бистиң чуртувуста литератураның кижизидикчи ролунуң өзүп турары черле билдингир. Совет чогаалчыларның, ооң иштинде тыва чогаалчыларның дээр-дээр номналы идея талазы-биле ханы, кижилерниң мээ-медерелин сайзыраңгайжыдарына дузалыг, номчукчуларга мораль талазы-биле ажыктыг салдарлыг.

Ооң-биле чергелештир бистиң чогаал ажылывыстың шынары ам-даа чазыс, чоннуң ниитилел болгаш эстетиктиг негелделеринге чамдыкта дүүшпейн, партияның салган сорулгаларына долу харыы болбайн турар. Ам бо хүннерде литературлуг ажыл-чорудулганың бүгү адырларына идеологтуг ажылдың ажыктыг чоруун бедидери негеттинип турар. Ындыг турбуже, ол талазы-биле бисте байдал шоолуг эвес дизе, чазыг болбас.

Чогаалчы кижиге кол чүве, ооң чогаалчы адын шынзыктырар бадыткал — ооң бижээн чогаалдары, үндүрген номнары. Тыва литературада сөөлгү үш-дөрт чылдарда улуг хемчээлдиг чогаалдар—романнар, тоожулар, шиилер, шүлүглелдер илейти эвээжээн. Ылаңгыя хоочун чогаалчылар бо талазы-биле күжүн шоолуг үндүрбестей берген. Тываның ном үндүрер чери-даа, Култура министерствозу-даа, Чогаалчы-

лар эвилелинин баштаар чери-даа бо ажылды ала-чайгаар-лаашкынче кирип, чүгле кым чүнү бээрин манааш олурупкан. Ужурунда болза сонургалдыг организациялар отту чүшкүрер, ол-бо кижилерге баш бурунгаар чагыын берип, керээ-хемчээзин чарып, чогаадкчы ажылдакчыларга чай-кыс бербес турар ужурлуг. Ол чорук бисте барык чок. Моон түннелинде бисте чаа чогаалдар, номнар саны эвээжээн, номчукчуларның негелдези ыракта хандырттынмайн турар. Ашынар талазы? Ажылчы чоннарны пролетаржы интернационализмниң ёзузунга, совет патриотизмниң ёзузунга кижизидеринге, аныяк өскенни коммунизмге өөредиринге чогаалчы бүрүзү бодунуң чогаалдарының ёзулуг маадырларының үлегери-биле Коммунистиг партияга дузалаар, коммунизм тургузуушкунунга олары-биле кады киржир хүлээлгелиг. Ындыг турбуже, бисте үнүп турар чогаалдарның идеязы, темазы эки-даа болза, омур-хевирлер чедир ажылдаттынмайн турарындан «Хайыраан ботта» Кара, «Араттың сөзүнде» Салчак ыш-каш маадырлар ол хүннерде көстүп чадап турар. Ону чогаалчыларның мергежилиниң эки-ле өөндөлөвейн турары-биле тайылбырлаар апаар.

Бо ажылды сегидеринге авторларның чогаадкчы күш-ажылын болдунар-ла арга-биле деткири херек. 1979 чылдын май 29-та ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң секретариатының СЭКП ТК-ның «Идеологтук, политика-кижизидилгелиг ажылды улам экижидер дугайында» доктаалын күүседир талазы-биле сорулгалар дугайында» доктаалында мынча дээн: «Чогаалчылар организациялары амгы үениң темаларына чогаал бижип турар авторларның чогаадкчы күш-ажылын кызымаккайы-биле магадылаар, иштики болгаш улустар аразының нинтилелди хөлзедип турар айтырыгларын чогаалчы ёзу-биле, көскү, өскелерден бир аңгы, хөлчөк бүзүреничиг кылдыр көргүзүп шыдаар публицисттерже шынгы кичээнгейни салыр ужурлуг».

Республиканың чогаалчылары районнарга, Кызылга совет литератураың хүннерин, ажылчы чоннар-биле ужуражышкыннарны эрттирип, чогаадкчы командировкаларже үнүп турар. Ол чорукту эки деп демдеглээр апаар. Ол талазы-биле бисте чамдык дуржулга-даа чыгдынган. Ол ажыл чонга-даа, чогаалчыларның боттарына-даа херек, ынчангаш ону моон соңгаар-даа үргүлчүлээр. Ынчалза-даа бо хемчеглер бисте кол нуруузунда чангыс майык-биле, байыр-наадым янзылыг эртип, үре-түннели ындыг-ла кончуг эвес, чон-биле, дыннакчылар-биле оларның сонургалынын, күзелиниң дугайында ак-кара чугаалажышкын чокка эртип турар байдал бар. Мындыг таварылгада ажылдың ажыктыг чоруу кудулай бээр. Моон сонгаар ол ажылдардан кандыг-бир түннел үнген турар кылдыр ажылды организаастаза чогуур.

Идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылда база бир четпес чүүл болза, чогаадыкчы ажылдакчылар, ылаңгыя чогаалчылар культура албан черлериниң хөй санныг баазаларын (театр, библиотекалар, культура бажынарнын, клубтар, музей, парктар), ол ышкаш парлалга органнарнын (солуннар, радио, телевидение, ном үндүрер чер) четче ажыглап шыдавайн турар деп, Төп Комитеттин доктаалында айыткан. Бо чүүл тыва чогаалчыларга долузу-биле хамааржыр. Тываның хөгжүм-шин театры, улусчу театрлар ойнаар шин тыппайн хилинчектенип турар. Библиотекаларга, музейлерге, клубтарга болуп турар ужуражышкыннарга бистин чогаалчыларывыстың киржилгежи ам-даа сула. Харын-даа чамдык чогаалчылар оларга киржиринден байгы шаа-биле былдаар таварылгалар бар. Ол чорук окта таарышпас. Азы парлалга органнарнын ап көрээлинер. Солуннар, радио, телевидение чаа чогаалдарны, сөстүң мастерлериниң чечен сөзүн парларыннан азы дамчыдарындан кажан-даа ойталавас. Ындыг турбуже, бистин чогаалчылар маңаа база-ла идепкейин эки көргүспейн, чүгле оларнын чагыын манап олурулар.

Бо байдалды экижидер дизе, Чогаалчылар эвилелинин баштаар чери өске чогаадыкчы эвилелдер-биле, сонуургалдыг организациялар-биле харылзааны күштелдирип, ажылды комплекслиг чорударынче сагыш салыр үе келген.

Аныяк чогаалчылар-биле ажыл бисте чорувайн турар деп болбас. Оларнын саны чыл бүрү өзүп, оларнын бижээн чогаалдарынын шынары экижип турар. Ылаңгыя сөөлгү чылдарда элээн хөй кыс уруглар (А. Ховалыг, Л. Иргит, М. Ооржак, С. Комбу дээш, оон-даа өскелер) литературалыг ажыл-чорудулгаже кирген. Ол биске дыка өөрүнчүг. «Дамырактын» болгаш «Истоктуң» дыңнакчыларынын чыындылары — дээр чогаалдары тускай номнар кылдыр үнгүлээн. Чыл санында чаа-чаа аттар көстүп кээп турар апарган. Аныяк болгаш эгелеп чоруур чогаалчыларнын чөвүлел хуралдары азы семинары чыл санында эртип турар. СЭКП ТК-ның «Чогаадыкчы аныяктар-биле ажыл дугайында» доктаалы бо ажылга шиитпирлиг ужур-дузалыг болганын демдеглевес аргажок. Ынчалза-даа бо талазы-биле чорудуп турар ажылывыс ам-даа чогуур негелделерге четпес. Дыка хөй черлерде тургускан литкаттыжышкыннар, литбөлгүмнер эреңгейлеп, харын-даа чүгле ат эдилеп турар таварылгалар бар. Бо дугайында ССРЭнин Чогаалчылар эвилелинин баштаар чериниң, ВЛКСМ ТК-ның болгаш ССРЭ-нин Культура министерствозунуң тускай кады үндүрген доктаалы бар. Ол доктаалды удуртулга болдургаш, чаа өөредилге чылы эгелээри-биле бо ажылды чорударынын арга-методун бир янзы көрүп, аныяктар-биле ажылдың ажыктыг чоруун, шынарын улам экижидер ужур-

луг бис. Бо ажылга моон сонгаар чүгле чогаал теориязының, чогаал бижиириниң практиказы-биле кызыгаарлаттынмайн, аныяк өскенниң эстетиктиг болгаш культурлуг деннелин, оларның марксисчи-ленинчи өөредилгезин күштелдирер дугайында хүн-бүрү сагыш салырын үе негеп турар дээрзин утпас ажурлуг бис.

СЭКП ТК-ның «Идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылды улам экижидер дугайында» доктаалы партияның, чурттуң, чоннуң амыдыралынга канчаар-даа аажок улуг рольду ойнаар. Ооң-биле кады бо доктаал онзагай ужур-дузалыг, чүге дээрге моон мурнунда партия ТК-ның үндүрүп турган доктаалдары культура органнарының, идеологтуг организацияларның, чогаадыкчы эвилелдернин, литератураның болгаш уран чүүлдүн кайы-бир адырының азы ооң кайы-бир жанрын улам сайзырадырынга хамааржып турган болза, бо доктаал бүгү-ле культура, уран чүүл — идеологтуг ажылды комплексилиг чорударының, ол ажылды улам экижидериниң программазы болуп турар.

Бо доктаалды чугаалажып көөрүнге тураскааткан Тываның чогаалчыларының эрткен хуралын чогаалчыларның келир отчёт-сонгулдаалыг хуралынга чедир ап чорудар хемчеглерин ажылдап кылган. Ында аныяк чогаалчыларның семинарындан, номчукчуларның мурнунга отчет бээринден, чогаалчыларның мурнунга отчет бээринден, чогаалчыларның чаа номнарын чугаалажып көөрүнден эгелээш, ССРЭ-ниң база РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелинин баштаар черлериниң планнарында көрдүнген бүгү-ле хемчеглеринге киржиринге чедир бистиң кылып чорудар ажылывыс көрдүнген. Ол хемчеглерни бүрүн боттандыраары, ылаңгыя ажылдың ажыктыг чоруун болгаш бедик шынарлыын чедип алыры — Тываның чогаалчылар эвилелиниң баштаар черинин, бүгү чогаалчыларның ыдыктыг хүлээлгези. СЭКП ТК-ның «Идеологтуг, политика-кижизидилгелиг ажылды улам экижидер дугайында» доктаалы — чогаалчы бүрүзүнүн хүн-бүрү ажыл-чорудулгазының программазы.

Тоожулар, чечен чугаалар, сактыышкыннар

Дандар-оол САРЫКАЙ

ОРУК

Тоожу

Күскү дондак дүшкелекте-ле Дастайнын дангаар-ла сагыжы далажыр, уйгузу безеректелир апарган. Бир дүне ол хенертен сырбаш кылдыр одунгаш, катап удуп чадап-ла каан. Серге кежи чагы-биле бажын дуй шугланып, чыышкын баарынга аңдарлып-дүндерлип, буттарын дыгдынып-көстүп, шаг-ла болган. Адак сөөлүндө мырыңай бужурганы бергеш, бөөлдес тоннуг дашкаар үнүп келген. Дээрже өрү көрнүптерге, Чеди-Хаан дөр бажында турган. Даң аткыже ам-даа ырак, а карангызы дээрге үт-ле. Быйыргын шокар Үгер сылдыстарны ончалавышаан, Дастай кезек када дыңнааланып турган. Куду аалдарның ыттары чиледир ээришкен. Аңаа улаштыр ишкээр шыктан өртегде аът оранган. Шаң кыдыында чашпан аразында күскелер сыйтылашкан. Алаакта үгү эткен. Хүү-үк! Хүү-үк!.. Дириг бойдустан дүнеки амыдыралы долгандыр хөлзеп турган. Дастай өөнгө дедир кирип келгеш, от чүшкүрө берген. Ынчан ооң кадайы Долгарның оожум үнү орун кырындан дынналган:

— Па, мынчага чедир карак шиммээнин ол чөөве, агбайым?..

Дастай данказынга таакпы тиккеш, оозун көстен тап-билээ кылсып алгаш, ылчыңнаан аянынг удур айтырган:

— Хи-хи-хи, сээн айың бо ийикпе?..

Дастай биле Долгар эрте өгленишкеннер. Кайызының-даа хары чүгле он бештеп чорда кудазы дүшкен. Оон бээр хөй чылдар эрткен. Ынчалза-даа олар амдыгаа чедир эргелетчип, мырыңай дүүн чаа ошкашкан аныяктар дег чассыннашпышаан хевээрлер. Чараш ынакшыл! Долгар ам база ашаан будүү чаптап, чоорган адаанга чазык хүлүмзүрүп чыткан. Кезек болганда ол чаңнай аарак харыылаан:

— Бо-ла хире чүве, а канчаарың ол ынчаш, хи-хи-хи...

Чок, бо удаазында Долгар бодунуң айын чазыпкан болган. Күскү хүннер ылгын сүржүп эртип-ле турганнар. Сарыг бүрү тоглап каапкан. Арга ишти шаарарган. Хем суунуң дожу чаакталып эгелээн. Башкы хар чаапкан. А Долгарның чооннаары дам-на барган. Тону мырыңай сынмастаан, ынчангаш оранчок өрүүртен, эмиг адаандан куржаныр апарган. Бойдустуң дүрүмүн ёзугаар чүү-даа чүве өйлүг-чижектиг, хемчээлдиг болгаш хуусаалыг. Долгарның чиигээр хуусаазы хенертен келген. Бир кежээ даштыгаа инек саап олурда, эьди аарый берген. Дастайы хейде-ле эмин эрттир дүвүрөп, кожазында аалдарның херэежен ээлерин медээлеп чоруур аразында чылгыр божуй каапкан. Олчазы оол болган. Беш дугаар оол. Магалыг-даа улуг чаагай, күдер кара оол!..

Долгарның кадыкшылы тулган эки кижиге турган. Ынчангаш ол дүрген дыңзыгып, божаан соонда каш-ла хонгаш өг ажылдарын боду кылып кирипкен. А Дастай ырак орукка белеткенип, күш-хүнезин дөгөрнөп эгелээн. Тараа соктап, ок-чемзээн эмгелеп, кончуг бачымнап турган. Удатпаанда ооң даалыңы иштеттинген. Аалындан ол даң бажында аьтанган...

Дастайда ам далаш чок. Аьдының чүгениниң дынын сула салыпкаш, таваар чортуп-ла орган. Тайгага келге-ле ийи хонган. Ынчалза-даа амдыгаа чедир чаңгыс-даа катап боо эдиспээн. Чем эреп четкен черлерин баштайгы дииңчилер куругладыр чимзенип каапкан болган. Үргүлчү-ле ээн одагларга таварлажып чораан. Оларга доктаавайн, улам ырап бар-ла чыткан. Хүн кудулай бергенде, шыргай эзим иштинге кирип келген. Ол душта быскан хар чаай берген. Имиртин дораан дүшкен. Орук башкарныры бергедээн. Дастай куу сыра ужуруп кывыскаш, ооң изиг чалынынга ооргалап чыда хонган.

Даартазында сыгыр даң бажында тура халааш, элээн ырадыр хайдынып кылаштагылаан. Чаш хар кырында чаа истер-ле эмгежок болган. Хамыктын кара сөөлүнден үнзе-даа мырыңай чүм, аңчылар келбээн эзимге таварышканын ол билип каапкан. Билзе-даа далашпаан. Одаанга дедир эеп келгеш өжегерээн таваарлап, шай хайындырып алгаш шөлээн аартап, данказын кузумуурлап, таалыңын үжеп, ындында-ла чидиг бижээн хайыргалап, чылар-чылбас суйбаттынып-ла олурган. Ыя аразында дүш четкен. Ынчан харын Дастай буу-хаа паш-хымыжын чүлгүп, аьдын эзертеп эгелээн. Удатпаанда ол эзим иштинче чортуп кирипкен. Үргүлчү-ле долгандыр көрзүнүп чораан. Дииңнерге каш-даа катап таварышкан. Ынчалзажок оларны херекке безин албаан. Бөгүннүң мөрүндө ооң сорулгазы өске турган. Ол ам одаглары чер дилеп чораан. Чеже-даа чер далдаан. Бир болза бо-

дунуң сеткилинге таарзынмас, бир болза аьдын оьткарарын-га эпчок хире болуп турган. Адак сөөлүндө ол тулган эки чер тып алган. Кырындан селбер будуктар дээвирилээн чаглактыг, адаанда кургаг күзүрүмнер чаттынган ширтектиг, ёзулуг-ла сагыш ышкаш чер! Дастай анаа дүжүртүнүп, эзер-чонаан сойгаш, быдаа хайындырып ишкен. Дүлүп алган эьди — өшкүнүн калбак чарны болган. Дастай ону кончуг шевергин хемдээш, чалбыышка дөгөй тудуп ора кургадып алгаш, отка салып төлгөлээн. Түңнел эки болган. Чарынның кырлаң ооргазынга доора тиг тыптып келген. Ол болза сыйтудар дүүрге боонуң аткаар ажыда базып каан чагыры, азы аңчы кижиге олча аайлажырының демдээ! Дастайны шажын чүдүлгелиг кижиге деп болбас. Ынчалза-даа эрги тываның чаңчылдарын хүндүлээр, оларның чамдыктарынга шын-на туразы-биле бүзүрөй бергилээр кижиге турган. Төлгө эки болурга, ол аажок амырап, дүрген-не удуп чыдып алган.

Дастай шаандан бээр-ле кончуг эртежи кижиге чораан. Дүнески түмөн сылдыстар карактары имнелгелекте-ле тура халып келген. Ол ам дүүнгүзү ышкаш таваарлап, сөдүртүнчектелип турбаан. Далаш-биле быдаа арты чылдып ижип алгаш, чорулаткан. Одаг барааны ажыт кирбээнде-ле оон олчазы аайлажып эгелээн. Баштай көзүлгөн дииңнин бопборбак бажын орта адып бадырган. Оон соон дарый база бирээни, ийини, үштү, дөрттү... Та кандаай ындыг амыр чүве ийик, дииңнер дээрге Дастайның боозунуң хараалының аксынга боттары-ла маңнажып кээп олуруп берип турганзыг болган. Дирс-тог! Дирс-тог! Арга иштинге ол хүн боо даажы үзүктөлбээн. Кежээликтей дииңнернин көскүлөци дам-на барган, а Дастайның чилбизи улам-на хайнып, ырымналгаш, кезек када чүнү-даа утту каапкан. Одааның уун безин чидирипкен. Мырыңай имир дүжүпкенде миннип келген. Билбези тайгага караңгыда аза берип болурунуң айыылын чүглө ынчан эскерген. Ынчалза-даа дүвүрөвээн. Идииниң хончундан даңза ужулгаш, таваар таакпылавышаан, элээн үр боданган. Байдал дыка шаптараазынныг кылдыр сагындырган. Долгандыр дүмбөй эзим. Караңгы дүн. Коргунчуг шыпшың. Тараа октуг дүүрге боо. Дастай шак ындыг нарын таварылгадан уштунуп үнериниң эң-не бөдүүн аргазын шилип алган. Кайнаар-даа барбайн, анаа-ла бир ыжык черге олура хонуп аар деп шиитпирлээн. Ынчан соок чымчак, кижиге доңуп өлү бээр хире эвес турган. Ынчалза-даа Дастай магадыланып, кургаг будуктар чыып, одаг белеткеп кааш, өртең дыт дөзүндө конгул иштинге кирип олуруп алган. Ол дүрген-не удуй бээрин хараан. Ынчангаш бар-ла шаа-биле чыырлып, ооргазын көкпейтипкен. Хүңзедир бичии-даа дыштанмаан кижиге чүү боор, карактары шийипкеш, дораан-на

дүжеп эгелээн. Бир-ле дугаарында ол бодунун хеймер оглун дүжээн. Күдөр кара чүвезиниң өскени аажок, авазы ааткыышка чайгаарга, тенектенип, кавайының шидишкиннерин ирик чүн дег үзе тепкилеп алган чыдар. Ооң соонда Дастай кончуг аът мунуп алгаш, Буура белин одурту челзип, Эжим, Телээ, Демир-Суг, Эйлиг-Хем, Куйлуг-Хем суг-суг дигилээш, хамык-ла чер-лер кезип чоруп турар. Аргалыкты дааның ужунда кыдат паараңыңа-даа чеде берген турар. Оон бир билирге, Шагаан-Арыг хүрээзиниң кумзады Кара-Кешпи хелинниң өөндө олурар. Хелиң дээрге конга-дамбыразын кыңгырадыр чайбышаан, шаң-кеңгиргезин динмиттелдир какпышаан, хенертен ырлап эгелээр. Ооң ырызының сөзүнүң чикти дегет:

Хаттыг-Оорга чурттуг болгаш,
Караа чыртак Ховалыглар.
Казыразындаң мунар болгаш,
Чыраа шарылыг Ховалыглар.

Тайгыр нйлеп кылаштаар болгаш,
Идин майтак Ховалыглар.
Даштыг тараа дайнар болгаш,
Джи курзук Ховалыглар.

Та чүге ындыг чүве ийик, кумзаттың кончуг чоон үнү Үр-бүн-Кашпал хаяларыңа барып чангыланып, кулак уюкталдыр кооңайнып турар. Дастай таптыг-ла ол душта оттуп келген. Ооң олурган черинден ырак эвесте кыпсынчыг ыт-шимээн үнүп турган: уу-у-гу-уу! У-оо-у-гу-гоо!.. Шыргай аразында хөй кокайлар улушкан. Чаңгыс кижичерниң черинге хонуп чыдырда, хеп-хенертен сүртенчиг алгы-кышкы дыңналып кээрге, коргуп, белинневестиң аргазы чок. Дастайның уйгузу дораан чаштаан. Ооң куйгазы сооланайнып, аксының ишти кургап, чүрэниң согуушкуну доктаай берген. Ковайып турар дээш шимченип чадап каан. Бүгү мага-боду өл малгаш ышкаш чындырай хона берген. Эртең езугаар тайылбырлаар болза Дастай ынчан стресске таварышкан. Стресс үезинде кошкак кижилер моорап, харын-даа чүрээ чарылгаш ыш-биле эрте берип болур. А Дастайның нерви-зи быжыг! Стрессти ол шыдап эрткен. Оңгарлып келгеш, бир-ле дугаарында бодунуң аьдынга сагыш човаан. Одаг чанында өртеп каан Дезиг-Шавыдарын кокайлар дем шагда-ла үзе-чаза соп чипкен ышкаш кылдыр сагындырган. Аьдының ак хар кырында төгүлген хан-чини безин ооң карактарыңа көстүп келген. Ынчан Дастай туп-тура халааш, кокайлар улушкан угже дорт-ла базыпкан. Чок, ол тенекаарый бербээн. Кара өжегерээн айыылче уткуй кылаштапкан. Айыылдан чаштынмай, харын удур халдаар бодаан. Айыылды ол тиелээр деп шийтпирлеп алган. Дидим кижичи!..

Тайганың арысканның кырган эзиминин ишти шорулгактыг. Аай-баш чок ушкан ыяштарның чудуктары, шорбажыланчы бергилээн кат сыптары, озаңнар, хорумнар, шагжагар дазылдар, дөңгелчиктер дээш, чер-ле чүну чок дээр. Ындыг эзимнеп чырык хүидүс безин кылаштаары берге. А Дастай олап дүне чоруп орган. Карангыда ооң карактарының көскүзү моортайныындан тудак чок апарган. Хензиг-ле моондакты эскерип чораан. Чаңгыс-даа катап илдикпээн. Кончуг шырыш сөөскен аразы-биле безин чаагын шыйбактатпайн эрткен. Бичии-даа када тура дүшпейн, чаза булгап чоруп-ла орган. Ооң айтыр-салаазы боо мажызында илбектели берген. Херек апарза карак чивеш аразында «дирс!» кылырынга шуут белен. Серемчилели ол хире чидигленген кижичазыг черле кылбас! Дастай-биле ужуражыышкын ам өлүмнүг. Ону ам хере тепсип каан аяга дөмейлеп болур. Адар-адарда ол ыяавыла өлүр адар! Бир эвес ынчан Дастайның овор-хевирин чурукка тырттырып каан болза, коргунчуг болур ийик. Арны куу, карактары чидиг, диштери ызырынчак, тыныжы бустуг, эгиннери кыстынчак, сыны күдүгүр бооп үнер ийик. Ол-ла бүгүнү Дастай боду эскербээн. Хонуп чыткан черинден ам кайы хире ырап келгенин безин ожаарбаан. Ол дугайын бодаар-даа чай чок болган. А ооң дүне эрткен оруун хемчээген болза, он километр ажыг турган. Ол ам бир артты ашкаш, бир өзенни кешкеш, шаараш сарыг ыяш иштин куду дөвүнчүктеп бадыпкан. Кылаштаары чиигээн.

Дидимден ок черле коргар,
Дидимге чыда дегбес...

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде чогааттырган бо ырының сөстөрининг утказы кайгамчык-ла ханы! Шынап-латиленге дидим кижиниң талазынче чайлыр. Дастай бурунгаарлаан тудум-на, кокайларның шимээни база ырап бар чыткан. Айыылды ол тиилээн. Одаан чүгле даң бажында тып алган. Эт-севи онча-менди, аьды—Дезиг-Шавыдары база дириг болган. Ынчан Дастай ишкээр улуг тынгаш, багайтыр хүлүмзүрээш, эң хеймер оглун — күдер кара чүвезин сагынган. Ынчан ооң эриннери чөлбейип бар чоруй соксаан...

Мөгүденчиг дүн ынчаар эрткен. Ооң соонда Дастай кезей берген. Одаан долгандыр эзимнер иштинге хөй-ле демдектер шилип, бедик сыннар баштарынга ориентирлер көрүп алган. Моон сонгаар ол аза бээр деп ужур-даа турбас. Ынчалза-даа Дастай кончуг кичээнгейлиг айнап хүнзээш, эртежик-ле одаанче ээлтер апарган. А одаанга чедип келгеш, арай чалгаараксап, чааскаанзырап эгелээн. Ынчангаш кышкы, узун кежээлерде даңказын өйлөп-өйлөп сорбушаан, үр-ле боданып олургулаар чаң тып алган. Эх, ынчан ооң бодалынга черле чүү кирбээн дээр! Бодунуң эрткен чуртталгазын ол каш-ла

хонук иштинде эргнй боданып каапкан. Чырык өртемчей кырынга төрүттүнгөн хүнүнден бээр шоолуг үр болбаан, чүглө үжөн сес харлап чоруур хирезинде Дастай хөйнү көрүп четтигипкен кижн иргнн. Экинн-даа, бакты-даа ол көрүп каапкан. Шаандакы яды тываларнын элбер-самдарын-даа, сыңзыыргак байларнын каас-коязын-даа көргөн. Каржы-дошкун эрий-шаажынын уё-човуурун-даа, каргыштыг шараин сарыг шажыннын хуурмак суртаалын-даа дыннап мага ханган. Октябрь революциязынын Саян ажилдыр казыргыланып келген күчүлүг шуурганынга-даа кагыскан, хамааты дайынынын төгүлген ханынга-даа борашкан. Танды Тывага феодалдыг эрги ёзунуң буураашкынын караа-биле көргөн, хостуг эргешөлээ туткан хувискаалчы араттарнын чырыткылыг өөрүшкү-маңнайын үлежип четтиргөн. Ийет, Дастай кончуг хөйнү көргөн кижн. Төөгүнүң төре эргилдезин ол көргөн! Ооң ада-өгбелери үе-дүптен бээр-ле Улуг-Хемниң ол чарыынга — Өөк бажы, Хаа-Хөл, Хереме, Уру ол ынчаар чурттап чорааннар. Оларнын амыдырал-чуртталгазында элээн онзагай, чогум иштики Тывадан ылгалдыг чүүлдер бар турган. Олар чүглө боттарынын кызаа Кашпалынын дүвүнге хагдынып алгаш чытпас, хамык-ла черлер кезиир, кончуг шимченгир улус турган. Чамдыкта Улуг-Хемниң бо талазынче кежип келгеш, Чаа-Хөл аксынын монгуштары-биле, Шагаан-Арыгнын түлүштери-биле Чаатынын доңгактары-биле аргыжар турганнар. Оон тендезе Ус унун өрү чоктааш, орус чурту кирер, мырыңай Ермаковск, Шушенск, Минусинскиден бээр чедип каапкаш келгилээр, черле арай кайгалзымаар улус турган. Ынчалза-даа хөөкүйлер шаанда шагда өөделиг чуртталга көрбейн чорааннар...

Үрбүн оглу кээргенчиг,
Үнгүр манаар кээргенчиг,
Үттүг-чарын астып алгаш,
Тараа дилээр кээргенчиг...

Мындыг кожамыкты Дастай революция мурнунда-ла хөй катап дыннаан. А дыннаан санында-ла ооң чүрээ ажынайынып, килени хайнып кээр турган. Чүге дээрге, ол кожамык болза Дастайнын бодун болгаш ооң каш борбак төрөл чонун бактаан уткалыг.

Кашпал оглу кээргенчиг,
Хайыр манаар кээргенчиг.
Калбак-чарын астып алгаш,
Тараа дилээр кээргенчиг...

Хораанны кайы хире-дир чээ? Балыгже урупкан дус-кужур-ла-дыр бе? Ындыг дорамчылал-биле Дастай эптежил шыдаваан. Эр апаргаш, ол өскөн-төрээн уязындан өскээр

чорупкан. Тараа үнмес, мал оьткартынмас тайгазын каапкан. Каар-каарда, кээргел чок кагган. Чудма кежи чолдак тонун кеткеш, хая-даа көрүнмейн кылаштапкан. Ол ам чаа Тывага чаа амыдыралдың делгеминче чоргаар базыпкан. Оон бээр хөй чылдар эрткен. Кижиге төлү каяа-даа чоруур, куш төлү каяа-даа ужар. Өске черге шагда-ла турумчуп чурттай берген Ходуг-Түлүш Дастай ам Кашпалынга аннап чедип келген...

Кежээликтей соок дынзып эгелээн. Эзим ишти туманналы берген. Дээрде чемдигир кызыл ай өргээленип турган. Дастай тонунуң эдээнде чаа орбакка чамашкы илбишаан, чааскаан чаа-ла хүлүмзүрүп олурган. Эх, уттундурбас чалымы назын! Чалымы назынның сактыышкыннары кымпың-даа чүрээнге эң-не эргим, эң-не тааланчыг, эң-не хайыралыг тураскаал болуп, бүгү назынында артып калыр. Чээрби ажыг чылдар бурунгаар болган, шагда-ла эрткен-барган таварылганы Дастай кедергей тода сактып келген. Ынчан ол он чеди харлап турган. Күскээр кыжын үш кижиге Херемеден үнгөш, чиге сонгаар углапканнар. Саян сыннарын Курттуг-Шиви таңдызының чавызаш дээн кертилчээн дамчыштыр ажылгаш, хүн бадар чүкчө шиглей ээпкеннер. Ужу-кыды билдинмес тайга ишти-биле чоруп-ла, чоруп-ла органнар. Шак ынчаар чартык ай ажыр кылашташкыш, адак сөөлүндө черниң ортузунга дүжүп бады келгеннер. Ынаар-ла ырактан ында-хаая ыттар ээрип турар апарган. Ыяштар аразында шанак истери база көстүп келген. Улустуң эң улуу Машпак-оол ынчан илдең-не сүрээдеп, өөрүнчө карактарын алараннадып, шугулдап эгелээн. Үш кижиниң ортуну, Хаа-Хөл тываларының эң-не ядызы, аалдар аразынга кылаштап өскөн Адыг-Түлүш Адавастай база коргуп, бора-хөкпөш дег опаңнадыр шурап бар чыткан. Ону көргөш, Дастай аажок хөглөп, тадыладыр каттырыптар чазып чораан. Моганчыг-шыланчыг узун оруктун төнчүзү анна чокшулап келген дээрзин ол билип каапкан. Ынчангаш ооң сеткили сергеп, хөрөк-чүрөөн өөрүнчүг бодалдар хөлзедип, кожамыктап ырлаптар чыгымы кылындырып турган:

Орус чуртту Оргайлыгың
Оруу кайыл, чирин кайыл?
Ортун кара эжиккейниң
Оптуг-топтуг сөзү кайыл?..

Дастай арга-чадаарда ынчап эрзип чораан. Хөрөк кырында ооң хөөнү кударгай. Чүгө дээрге хөөкүйлерниң хүнезини дүүн-не үзүлгөн. Оларның шуптузунуң байгы сагыжы — чүгле чем. А чем ырак эвес. Мындаа энирги дугуржулга ёзугаар олар ам дүктүг чаактыг Баклан ашактын бажыңынга чедө бээр ужурлуглар. Ында изиг шай, ыргак-тараа, ары чигири, хайындырган кат хандызы суг-суг дээш, черле чүнү чок

дээр! Шыдаар шаа-биле, хырын быжыы-биле чиир-ле, чиир! Ооң соонда изиг малгаш суугу кырынга тамчыктанып удуур. Хондур, хүнзедир удуп болур. Ол-ла бүгүнү бодап келгеш, Дастай хейде-ле чараазын сыртынарынга өйлежип, өөжүнүн кыйтыладыр эдерин доктаадып чадап базып орган. Эх, сагыш ышкаш белен чүве кайда боор ийик, Дастайның четтикпейн күзеп чораан ымзаныышкыны хел-хенертен буурап дүшкен. Эгиннерин олуштур-солуштур эмге-хаяжок хөй окчемзек азынган эр кончуг аъттың сыр-кара маңы-биле халыт-пышаан келгеш, алгырган:

— Стой! Кто такие?

Қашпал тывалары шаандан бээр-ле орустар-биле харыл-зажып келген болгаш, оларның дылын билир турганнар. Бөлүктүң баштыны Машпак-оол бөргүн ужулгаш, девидээн уу-биле чашпаалай аарак харыылаан:

— Ясаки мы, бача, ясаки, хи-хи-хи... Нонче тайга белка много, много. Бистан нада, порошок нада, хи-хи-хи...

Ыя аразында база бир кижичедип келгеш, кызыгаар үрекчилерин хөкпеннедир сүрүп алгаш чорулканнар. Удатпаанда оларны эзим иштинде чангыс бажыңга эккелгеш байысаап, үжөп чиндээннер. Ылаңгыя Адавастайга — кижиге хинчээ чок, малга багы чок барасканга кончуг каразып, шорулганнар. Ооң дендии самдар хевиниң хамык чамашкылары дөгөрезин сөккөннер. Үжээшкин түннел чок болуп доозулган, Чүү-даа тывылбаан. Оон кезек болганда, орустарның бирээзи, мөңгүн хынныг селемелиг ашак кижичелээн хөй чүве тайылбырлаан. Машпак-оол биле Адавастай ону дыннаар хамаанчок дам сүрээдеп, баштарын доңгайтыпкаш олурупканнар. А алыс бүдүжүндөн сонуургак Дастай орус чанчынның чугаазынын утказын колдуунда-ла билип апкан. Бүлгээр ышкаш шөртегер ижинниг, ээлбес буга моюннуг орус ашак ынчан мынча дээн:

— Сыгыраш карактарлыг сойоттар, тайга ындының кенен төлдери, шак бо хире дүшкүүрлүг өйдө орус империязының үймээнниг девискээринче чүгө кирип келдиңер чээ? Кандыг аза-четкер силерни бээр айбылапты? Бис аалчылар хүлээп алыр байтыгай, харын боттарывыс тын девидеп тур ышкажывыс чүл. Ам бо хүннерде сонгу найысылал Петербуртта чүү болуп турарын билир силер бе? Түр чазак дүшкен, үндезилекчи хурал тараан, дыртыжаннааш холдуг эренгей сайыт Керенский дезипкен. Күрүне башкарылгазының дээди эрге-чагыргазын большевиктер холга алган. Бүгү чуртта үй-балай сандараашкыннар, корум-чурумнун буураашкыннары, үшүдүрүм хөлзээшкиннер эгелээн. Мындыг берге үени өжөгөрөөн шилип алган-даа чүве дег, ыяавыла бо душта көстүп кээп чүнерил? Қанчаар мен силерни ам, чугаалаңарам, хирлиг буктар! Демир илчирбе-биле кинчилээш, кара-бажыңче

доп-дораан киир октагылаптынар деп дужаалдан бериптейн бе? Ындыг эрге менде бар! Ынчалза-даа ызыгуур салгаан орус дворянин полковник Карташов эриг чүректиг. кээргээчел сеткилдиг кижиг болгаш, силерни өршээп тур мен. Ам мээң буттарымга ээгий сөгүрээш, дүрген-не ырап чоргулар! Маңаа бичии-ле саадаар болзунарза шорунар-ла, быгтыг баштарынар чидиргенинер ол! Орустар боттары шашкылажы бергенде, эмин эрттир дерзин улус боор. Буруулуг, буруу чок-даа дивес, мурнунга таварышкан кижиг бүрүзүн согар-ла. Ам удавас орустарың аразыңга ханныг содаа эгелээр эвеспе. Ооң бетинде чанынар, чанынар, чанынар! Хай бооп большевиктерниң аспаанга кире берзинерзе, өлгениңер ол. Олар кээргел деп чүве билбес. Ой шынап, большевиктерниң тергиндекчизи кым деп бодаар силер? Билбес силер бе? Ленин! 1900 чылда маңаа шөлүлгө эрттирин турган политиктиг херектен Владимир Ульянов ол боор чоор. Сактып алынар, Ленин, Ленин, Ленин!..

Кижиг хөңнү чок чыргырааш үнүг, ызырар ыт дег каржы орус чанчын хорадаанындан шаланы сиртиледир тепсенип турган. Сөөлгү сөстөрүн ол шуут-ла кышкырып чугаалаан: Ленин, Ле-нин, Ле-ни-ин!.. Черле бичиизинден-не кортук болуп өскөн Адавастай күжүр сүртенчиг хөректенишкни дыннап кааш, угаан-кудун ышкыныптар часкан. Хенертен ол самдараш-сумдараш кылдыр тура халааш, хоюзупкан койгун дег карак-кулак чок дезип ыңай-ла болган. Шаанга киир аштаан-суксаан, пат харыксыраан хөөкүйнүн күжү ынчан та кайын немежип келгени ол чүве ийик, Адавастай эзим иштинче караннадыр маннап кириптерге, чүгле дүвүзү буртулар, тавангайларының черге дегген-дегбээни билдиртпес, сайлыкталды ужугуп бар чыткан ышкаш сагындырар болган. Машпак-оол биле Дастай база кортук эжинин соондан ызырты сүрүп, ужа-тура чүгүржүп-ле органнар. Бир кончуг узун өзеннин бажыңга үнүп келгеш бичии доктаап, тыныштарың оожургадың алганнар. Ындыг берге өйдө безин Дастайның сагыжындан Ленин деп ат ыраваан. Ооң чүрээниң согушкуну безин «Ленин, Ленин, Ленин!» деп тиккинейнип турган ышкаш болган. Эрги ак-хаан шеринниң кадржаан офицери, революцияның өжээниң дайзыны полковник Карташовтун аксындан ынчан бир-ле дугаарында дыннааны Ленин деп ат Дастайның бүгү мага-бодунга кезээ-мөңгөдө сиңниге берген...

Кашпал оолдарының чоруу бо удаазында чогуваан. Кордап бар чыткан херээн бүдүрүп алып туржук, дарын боттары амы-мөчү дириг артарын харап, ыядыр арынырын артыңга каггаш, чуртунче дедир дезер ужурга таварышканнар. Ынчалза-даа олар ундаравааннар. Чуду-кара тывалар тандызы турда таңдаш! Олар белең-селең аштап өлбөс! Тут-

туруушкундан хосталганының даартазында Машпак-оол хүл-бүс адып каан. Оозунуң эьдин ол-ла черинге шистеп чипкеннер. Сыыргактарының чилиинден бээр соруп каашканнар. Тодуп алган соонда ам чүү боор, эрлерниң чугаа-сооду, оюн-баштаа төктүп-ле келген. Ылаңгыя Дастай дээрге кымдан артык хөглөп, Адавастайның тонунуң шала сөккүлөп каан чамашкыларының халбаңнаажын кочулап, кара баары каткыже каттырып олурган. Ол үеде Дастай кончуг аныяк, суг-тенек оол турган. Орус кызыгааржылар ынчан оларны контрабандистер деп бодааш хей-ле үжөп-чиндиң, алдын дилеп турганын безин билбээн. Оон бээр чээрби ажыг чылдар эрткенде, Дастай ол-ла таварылганы сактып келгеш, чааскаан чаза-ла хүлүмзүрүп олурган...

Хүннер эртип-ле турган. Ол аразында олча-тывыш база арбыдал, дизигде дииннер кештериниң саны безин утундурган. Дастай ам чүглө чугаалажыр эш чогундан кончуг чегейтеп турган. Ынчан ооң одаанга душ бооп бир кижичедип келзе, та кайы хире өөрүүр турду ыйнаан! Мырыңдай танывазы аалчыны безин төрөөн адазы ышкаш кылдыр хүндүлөп-ямбылап, дүккө-чамга-даа дээспейн ажаар-тежээр ийик. Ынчалза-даа тайга ээн, Дастай ында дын-на чааскаан. Орай кежээ ол база-ла биеэки чаңы-биле данказын өйлөп-өйлөп сөрбушаан, боданып-ла олурган. Сөөлгү үеде тыва араатарның ыр-шоору көвүдээн, бичини-ле чай аразында ырлажы бээр апарган мындыг. Оон чылдагаанын тодарадырын Дастай энир чылдан бээр-ле оралдашкан. Эрткен чайын бир кежээ ол өөндөн албан-биле үнүп келгеш дыңнааланып, улустуң чүнү ырлажып турарын сонуургап, амгы шагның дылы-биле чугаалаар болза этнографтыг шинчилел-даа кылган. Эге баштайында кедээртен, тайга талазында соруглардан эр кижичүндүнналдыр чаңгыланып келген. Тулган-даа ырлаар кижичү болган:

Туттунарда дыттыг Саян,
Тура дүшпейн ажа-ла бээр.
Дузалзарда эттиг СССР,
Дужун бодап чеделе бээр...

Оон удатпаанда кожазында аалдың хойтпак тиккен улузу ырлашкан:

Тараан тараа ортузунда
Дарма дарга хонуп алган,
Даартазында оттуп кээрге,
Дайнаар чүве тас-ла болган...

Таптыг-ла ол душта чайлагдан бичини озалааш оймакка октээчи аныяктар чыгып, шериг сургуулу өөренип эгелээннер:

— Томаан-ноо-ог! Кылаштаа-ап, марш! Бирээ, ийи, үш!
Бирээ, ийи, үш!..

Дөртөн аътты чарыштырар
Дөңгеликтиг Дөге баары,
Дөртөн шерин чыскаап сургаан
Төл-ле черде дөрт-ле яамы..

— Долга-ноо-оп, марш! Бирээ, ийи, үш! Бирээ, ийи, үш!..

Самагалдай сарыг чечээ
Салгын көрүп сагланайнып,
Сарыг шокар чазак сүрүү
Садырткайндыр дешкилежип..

— Бирээ, ийи, үш! Чаңгыс черге тепсе-нээ-эп, марш!..
Ам өгдө Долгар сүт саарып олура, ырлай берген:

Удазынның сенчизи дег
Узун баткан Хандагайты.
Уран кыстар даараан ышкаш
Угулзалыг Хандагайты..

Кожазында аалдың улузу Эрзин-Тестин ырызын уламчы-
лавышаан хевээр:

Оваа-хүрээ дагаан черге
Олуржуптар Оваатыны.
Очур-маанай бурганынга
Тейлеп чүдүүр Оваатыны..

Хенертен ыттар чиледир ээржи берген. Ынчан ишкээр
шыкты куду аъттыг кижги сидиредир халдып баткан. Ол
база ырлап чораан:

Даңгаар эртен дадыр-дадыр,
Даштыг-Хавак дадыр-дадыр.
Эртен эрте дадыр-дадыр,
Ээр-Хавак дадыр-дадыр..

Ийет, көшкүн тыва араттарның ыр-шоору сөөлгү үеде
шынап-ла кончуг көвүдээн. Ооң чылдагааны чогуу черле чү-
дел? Бо айтырыгга хары тывар дээш Дастай муңчулуп-ла
олурган. Улуг одагның сирлеңнээш чалбыжы дээр-шаар
дүндүүштелип, чоок-кавы эзим иштин бүлүртүң чырыдып
турган. Дастай дем шагда-ла өшкөн данказын ёзу кылдыр
соруу каап, кара шайын шөлүредир аартап каап олуруп-олу-
руп, адак сөөлүндө мындыг түннел кылган: «Чон ырлап, хөг-
леп, каттыржып турар болза, тергийн эки! Ол дээрге аас-ке-
жиктиг амыдыралдың херечизи! Бир эвес чоннун амыдырал-
чуртталгазы аар-берге болза, ырлаар туржук, ыглаар апаар.
Октябрь революциязының ачызында тыва чон каш дакпыр

дарлалдан хосталган. Ол ам сагыжынга чедир ырлап-хөглөп, тиилелгени байырлаар эргелиг!»...

Кончуг шын түннел! Хөй чүс чылдарның дургузунда карангы-бүдүүлүк чораан тыва кижилерниң угаан-бодалын болгаш сеткил-чүрөөн чоргаараткан социалистиг үндезин чаартылгаларның үнүп келген дөзүн Дастай шын тодарадып шыдаан. Черле ынчаш Дастай төрүмелинден-не кедергей сонуургак бүдүштүг кижиге болган. Ону бичизинде-ле бижикке өөредип каар арга турган болза та чүү ыйнаан! Бир болза тулган дээн шүлүкчү болур, оон дендезе алдарлыг эртемден-не апаар чадавас ийик. Чогум херек кырында Дастай ак саазынга «А» деп үжүктү чүгле үжен беш харлыында шыйган. Чер бөмбүрзээ борбак деп ол мырыңай чоокта чаа дыннаан. Оон аңгыда, кижиге сарбашкындан укталган, бурган чок, эрлик ораны дээрге ламаларның улус төөрөдир дээн хоозун чугаазы, дээр динмирээшкини болза изиг-соок агаарның каккылажыышкынының даажы суг-суг дээш, дыка хөй чүүлдерни база чоокта чаа билип алган. Ол-ла бүгүнү Дастайга Шагаан-Арыг сумузунда чайлаг школазының башкызы Шактар-оол тайылбырлап берген. Шак ол Шактар-оол башкы ынчан Тыва Арат Республиканың тос кожууннарының дөгөрезинге ат-сураглыг, сонгаарга тускай сургуул дооскаш келген кижилерниң бирээзи турган. Ооң чугаазына дадагалзаар барымдаа турбас. Ынчалза-даа Дастайның угаан-бодалын чамдык чигзинишкннер дүвүредип, алаң кылып, амырат-пастааш туруп берген. Ылаңгыя бөмбүрзек борбак дээрзинге бүзүрөп чадап-ла каан. Чер шынап-ла былгааш бажы дег борбак чүве болза чүгө өскээр чуглуп чоруй барбазыл? Ол чүнүң кырында ызыртынып чыдарыл? Суг-далай канчап төктү-чайлы бербезил? Бир эвес кижиге чангыс угже саң дорт кылаштап бар-ла чыдар болза, каяа чеде бээрил? Черниң кыдыына баргаш аңдарлып бады барбас бе?.. Айтырыглар, айтырыглар, айтырыглар... Өштүг чүве дег, шупту-ла нарын айтырыглар! Оларга шын харыылар тывар дээн кижиге дээр механиказының кол-кол дүрүмнерин шингээдип алып, Исаак Ньютоннун шылгарангай ажылдары-биле каксы-даа бол, таныжар, оода чадаарда гравитация күжүнүң онзагай шынарларының дугайын билир ужурулуг. А Дастай дээрге ол талазы-биле көнгүс сот, чангыс класс безин дооспаан, физика болгаш астрономия эртемнериниң сураан безин дыннаваан энгини арат-ла болгай. Ындыг кижиге канчаарыл ам, чалгын-чакпазын чадар бе? Бир кежээ ол одааның чанынга таптыг эптештир маспактанып олурупкан олчаан дыка үр шимчеш дивээн. Ооң чырыктап алган данказы дем-не өшкөн, карактарының чивецнээжиге ховартаан. Мооң мурнунда ол кажан-даа ынчалдыр күженип боданып чорбаан. Бо удаада

оон бажының иштинге философтуг бодалдар дойлуп турган. Эрги Тывага шаг-шаандан бээр-ле өске чурттардан дамчып келген тоолчургу чугаалар кончуг нептерээн турган. Чижээлээрге, чер калбак оон адаандан үш языты-мелегейлер көдүрүп алган туар дижир. Бо болза эрте-бурунгу индий мифология. Оон ыңай, чер кырында үш халап бар деп ашактар чугаалажыр. Суг халап, хат халап, өрт халап. Бо дээрге эрте-бурунгу Греция, кайгамчык мерген угаанныг Аристотель, ооң үш стихиязы. Суг халап эрте берген деп чугаа бар. Бурун шагда коргунчуг улуг үер болган. Хамык дириг амытаннар сугга дүжүп өлгүлээн. Чүгле чангыс тыва кижиге бүлөзи-биле демир сал кырынга дириг арткан. Ооң ол салы Буура дааның шыпшык бажынга доктааган. Ында амдаа чытпышаан хевээр... А бо болза эрте-бурунгу Вавилон — Нойнуң ковчегу...

Дастай дүн ортузунга чедир боданган. Сөөлүндө-сөөлүндө айтырыглар эвээжээр туржук, харын көвүдээн. Языты-мелегейлер черни кажанга-чежеге чедир чүктээрлерил? Оларны кым аышкарып-чемгерип турарыл? Хат халап кажан келирил? Демир сал суг дүвүнче канчап кире бербээнил?.. Ам база айтырыглар, айтырыглар, айтырыглар! Дастайдан өске кижиге болза төнмөс-батпас мунчулуушкуннардан түвексинип, бурунганар ийик. Эрте-биле чогунга чөгөнип, доора будула-даа бээр ийик. А Дастай ындыг эвес. Орукка ол ара черле доктаавас, эгелеп алган херээн туюлунга чедирбээн шаанда амыравас. Түмөн бойдус эртеминиң нарын айтырыгларынга хары тыварының эң-не бөдүүн, ынчалза-даа кончуг тывызык планын ол чогаадып алган. Аалынга баргаш, хоюнун аразындан эң семис иртти шилип туткаш, өзээр-ле. Ооң амадылыг ужазын кудуруу-биле тудуштур дүлүптер. Улуг-хан бышкалакта Шактар-оол башкыны чалап эккелгеш, деспи долу эътти баарынга аппарып опайтыр салыптар. Ону элекке далаштырып болбас. Баштай анаа-ла мал-маган хур, одар-белчири элбек, бачыт-хамчык өршээлдиг ийин дигилеп, ырактан сегиртип олургулаар. Хүндүлүг аалчының аксы-дылы чештинип келирин манап алгаш, айтырып-ла эгелээр. «Чер бөмбүрзээ борбак дээн болгай силер, ындыг болза...» дээш, улаштыра-ла бээр. Эр хей, Дастай! Эрте-биле тургузуунга хамаарыштыр бодунуң билии чок болганда ам канчаар, өске кижиден дуза дилээр, азы амгы үениң дылы-биле тайылбырлаар болза консультация алыр бодаан. Кончуг шын болгаш кажар шиитпир!..

Чериниң улузунун аразында Дастайны арай өскелексээр, бичии-ле чүве болза балдырлаксаар хөөннер бар турган. Чанында кожалары безин ону кончуг харам, хыныр, бардам болгаш байыргак кижиге дижип, бо-ла сымыранчы берген

болгулаарлар. Ынчалза-даа Үрбүн-Кашпал тайгазының чор-гаар оглу ындыг-андыг хоп чугааларны херекке албас турган. Чүге дээрге ооң ёзулуг өңнүктери адааргакчылардан хөй. Бир кежээ ол одааның чанынга таваар таакпылавышаан, бодунуң эң чоок эжи, коргар чүрек чок эрес-дидим кызыл партизанчы Дембирелди сактып олурган. Дастай биле Дембирел кончуг дүшкүүрлүг үеде танышканнар. 1931 чылдың чайынында Улуг-Хем кожуунунун Шагаан-Арыг сумузунун байлары болгаш дүжүметтери сүлчээлежип алгаш, чаа эрге-чагыргага удур үймээн белеткеп турганы илерээн. Сүлчээниң кол-кол баштынчыларын туткаш, Шанчыг-Ужу хүрээзиниң чыза бажынынга эккеп суп каан турган. Херектенерни танныылдап хонар ээлчег бир дугаарында Дастай биле Дембирелге таварышкан. Дээр бүргег, сылдыстар мунгаш, дымырааш чаашкын дүүнден бээр үзүктөлбээн. Ындыг эптиг өйгү дайзыннар ажыглаарын оралдажыр чадаvas деп каразышкын бар турган. Ол хей эвсс болган. Хенертен ишкээр шыкта сыгырга куш сыйтыладыр эдипкен. Оон ша-даа четпээнде сыык кежиг сайы шылырадыр дагжаан. Суг база чойтуңайны берген. Ынчан Дастай эжиниң быктынче шенектей каапкаш, дүмбей карангы эзимче имнээн. Демгизи ланчыы боозунуң чагырын козурт кылдыр хаай идипкеш, шыгаай тудуп алган. Дастай база ыак белеткенипкен. Олар байгы кичээнгейин чүгле шимээн дыңналган чүкче угландырып, оон аъттарлыг улустар көстүп кээрин манап чытканнар. Шериг тактиказы билбес эрлерниң баштайгы частыры олар болган. Айыыл сыр өске таладан чылбыртып келген. Хажызында бөкпек хараган иштинден дөрт кижин үне халышкаш, чыза бажынының шоочазын үрей кагып эгелээн. Оларның шуптузун ол-ла черинге кыргый аткылап кааптар дize мырыңай амыр турган. Ынчалзажок Дастай бар-ла шаа-биле алгырып, сагындырган:

— Э-эй, канчап бардынар, соксаңар!

Хайтаан, ол база частырыг болган. Танныылдар канчаар-даа чай алынмаанда дээрбечилер хөмсү шурап келгеннер. Оларның ийизин Дастай хол бажы-биле ырадыр шывадагылапкан. А Дембирел ол душта дендин узун кижин биле дең хаяң тутчуп турган. Ыа аразында Дастай ышкыныпкан боозун тып алгаш, мажызын үш улай базыпкан. Сүрлүг дааштаашкын чаңнык ышкаш чыжырткайны берген. Үймээнчилер дезип маңнажыпканнар. Дастай оларның соонче база элээн каш удаа боолагылаптарга, бир кижин: «ма-ма-аа!» деп алгырыпкан. Дүнеки халдаашкынга орус кижин база киришкен, ол кижиге душ бооп ок дээпкен-дир деп Дастай боданган. Оон эжин дилегзинип, ыңай-бээр көргүлээн. Дембирел шагар-оыт кырынче доңгая кээп дүшкен, багайтыр човууртап чыткан.

Ооң куйгазы бир карыш хире чарык болган. Дастай ону тооваан. Анаа даштындан көөрге кончуу сүргей, чер-ажа ангар-даа болза ханы эвес, кыдыра балыгны ол дораан эскерин каапкан. Ынчангаш эжин серте-даа чок силгип-силгип, айтырган:

— Ха-ха-ха, дириг сен бе, аал?

Чаактарында былчажы берген дестелчек ханнарны чотпушаан, Дембирел харыылаан:

— А богда, ат бол частым, агбайым! Сегиржип алган кижини чаьс-ойтур октааш, холдарын хулүй туткалак чорумда, караам оду кызаш-ла дээп, кулактарым дүүнейни берген. Мени Шой-Балдаң оглу Чопаалай бижектеди, ылап-ла көрдүм. Кулугурну черле канчаар эвес мен шүве!..

Дастай эжишиң чарык бажын даалымба кур-биле шарып, чаашкын хөөлбээниң суу-биле арнын чуп турда, даң-даа аткан. Оон удатнаанда куду хавак баарындан өлгөн кижиты-вылган. Дастай ону дыка топтап шинчилеп көргөн. Дыдыраш сарыг салдыг, кылагар ак туң диштерлиг аныяк эр эртенги хүнүн алдынналчак херелдерин сөөлгү катап магадаанзыг, өңгүр ногаан карактарын хере көрүп алган чыткан. Чүрөөнче кирген ок үдүн улустан чажырап дээн-даа чүве дег, солагай холунуң адыжы-биле дуй базырып алган болган. Кайы оранга, кандыг иеден төрүттүнгөн төлүл ол? Ады-сывы кымыл, аал-чуртту кайдал? Буурул баштыг Таңды-Уулануң эдектеринге кажан, канчап чедип келгенил? Көшкүн тыва араттарны ядарадыр хемдип чораан чазый-чилби феодалдарнын тура халышкынынга чүге киржи бергенил? Дөө ол чытпыгыр чыза бажыңында хоругдаттырган Канчын-Чүлдүм чыгырчыга, Чамбал-Хуурак мээрэнге, араатанзыг дүжүмет Шой-Балдаң чангыга, чашпаачы болгаш саттыныкчы шивишккин лама Сандан-Хелинге чүге болчуп келгенил? Мындыг айтырыгларга Дастай ынчан харыылар тыппаан. Ынчангаш танывазы кижиниң хары черге кээп бажын салган чылдагаанын хамааты дайынның хайыңга шамнап каан. Ол-ла хүн Белдир-Кежииниң орустары өлгөн кижиниң чараш ногаан карактарын кезээ-мөңгөде шимдиндир суйбааш, салгыннаар ак дазырга чааскаандырзын хөөржүдүп кааннар. А Дембирелди балыглаан Чопаалай өөдежок коргук чүве болган: улус ону тудуп аар дээш чеде бээрге, кургаг терек будуунда халаңнадыр астына берген турган...

Үймээн бастырган. Ангы демиселиниң чидигленишкени чавырлып баткан. Чаартыкчы болгаш тургузукчу тайбың амыдырал эгелээн. Ооң-биле кады Дембирелдин намдарыңа улуг өскерлишккин болган. Анай-кара чажындан бээр байларга хөлечиктеп, тоткан черинге тос хонуп, аштаан черинге алды хонуп, чадап-түрөп чораан яды аратты чон суму дар-

газынга сонгуп каан. Эх, баштайгы түлүүнде ол дыка-ла бер-дегилээн. Чамдыкта мырынай хөктөп-даа тургулаан. Ылан-гыя ооң бир хуралга илеткелин Дастай амдыгаа чедир кой-чуг сонуургап сактыр. Ынчан чай ортузу турган. Чоон дыт хөлегезинге бөлдүнүштүр олургулапкан улустуң мурнунга үнүп келгеш, Дембирел дарга хөрээн хозадыр чөдүргүлээн. Ооң үнү шириин, карактары дастагар, көрүжү шыңгыы апарган:

— Эштер, эрги ёзу болган болза, дүшкен, чаа ёзу болган болза, бодараан. Карангы дүн болган болза, эрткен, чырык даң болган болза, аткан. Дерзии феодал идегеттерниң болган болза, баштары халайган, ядыы араатарныч болган болза, баштары көдүрүлген. Кинчи-бек болган болза, чештинген, хостуг шөлээн болган болза, тынар болган болза, үевис болган болза, келген...

Хурал дендин узамдыккан. Мырынай кежээки имир дү-жүпкенде, арай деп тараан. Дембирел дарга бодунуң делгерен-гей илеткелинге революсчу серемчилелди күштелдирериниң чугулазын тайылбырлап, шүгүмчүлелди болгаш бот-шүгүм-чүлелди көвүдедиринче чыылганнарны кыйгырып, моон сонгаар херээжен кижилерни «херээжок» деп адап болбас дугайын сагындырып, өске-даа хөй-хөй айтырыгларга доктаа-ган. Сөөлүнде-сөөлүнде ооң «болган болзалаары» дам бар-ган. Ынчалза-даа хуралды ол бедик идея-политиктиг деннел-ге эрттирип шыдаан. Черле ынчаш Дембирелде организакчы талант бар кижиге турган. Ооң чангыс-ла багай чүвези — би-жик билбезинде. Та чоонган амытан ийик, бүдүн чыл дур-гузунда оралдажып келгеш, чаа тыва бижиктин алфавидин сэмжилеп ап чадап каан. Бир катап Шактар-оол башкынын шабырага бижип каан «баш» деп сөзүн «фыш» кылдыр үжүг-лөпкөш, хамык чоң каттырткан. Ол олчаан ыядып, хөрчээн уу-биле кичээлдерге шуут келбестээн. Чүгле бодунуң адын ме-дээжок улуг-улуг, ыргак-дагыр үжүктөр-биле «Дембел» деп шорбажыландыр чуруп өөренип алган. А кажан ол ат сала бергенде, озал-азал деп чүвезин канчаар, хажызындан кө-рүп олурарга, каракка-ла чаржынчыг! Эпчок тудуп алган ка-рандажын эмин эрттир дыңзыг баскаш, саазынны ора-чара шелип кааптар. Оон ыңай, бажын бир ийинче дыртыйтыпкаш, дылын ыяавыла уштуп аар. Чаптанчыг-ла дарга! Ындыг-даа болза ооң анаа аас-биле чоң удуртуп, нам-чазактың доктаал-шиитпирлерин суртаалдап билири кедергей. Кара угааны ба-за улуг. Чангыс дыңнаан соонда, чүнү-даа утпас. Агар поли-тика айтырыгларынга хамаарыштыр ооң-биле маргышкан хе-рээ-даа чок. Дөмей-ле кымга-даа аштырбас. Россияга ажыл-чын шимчээшкининиң төөгүзүн шээжи-биле билир. Бирги, ийиги болгаш үшкү Интернационалдар дугайын чугаалай

бээрге, кижн дыннап-ла мага ханмас. Кайгамчык солун тоол ышкаш сааладыр ыдып бадырыптар. Георгий Димитров, Хосе Диас, Эрнст Тельман, Сен Катаяма суг-суг дигилээш, улаштыра-ла бергени ол. Дембирел ам беш чыл ажыр суму даргалап турар. Чон ону мактаар болгаш хүндүлээр. Ындыг эжинге Дастан шын-на сеткили-биле чоргаарланыр...

Тайгада хар тереңнээн. Өгдешки чок идиктиг кылаштаары бергедээн. Дастанның дедир чанар оруу мунгашталыр чыгаан. Ынчангаш ол далажыксап эгелээн. Бир кежээ одаанга чоокшулап келгеш, шыргай шет аразында сезинчиг шимээн дыннап каан. Чүдөн чүү болур эвес дээнзиг, анаа-ла ынаар углай боолапкан. Ол-ла болган. А ооң эртенінде Дастан оттуп кээрге, сыртының бажындан ийи-ле базым черде мунгаранчыг улуг, аскыр дырбактыг чыткан. Ан өлүг болган. Ынчалза-даа ол дырбактыгның арны дег дүрзүнчүг арынны Дастан кажан-даа көрүп көрбээн. Эриннери каттырымзаан ышкаш ажыттынчак, диштери арзагар, хаайының кырын дырыштыр ырланып алган, кулактары кыстынчак, төгерик карактары ак дошталчак. Чогум-на шак ол ак шуру карактар Дастанның чүлдү-чүрөөн чииртимнедип, сагыш-сеткилинге кедергей анчыг дүвүрээзинни доюлдурган. Дастан шак ол коргунчуг ак карактардан өскээр көрнүп чадап каан. Кезе кайгааш олуруп-ла берген. Адак сөөлүндө шак ол шимчеш дивес ак карактардан Дастан мындыг сөстөрнү номчаан: «Мээң ишти-хырнымны кегжелдир шегелеп аткаш, мырыңай ырмам сындыр, ыргаам хөндүрүлдүр хилинчектеп өлүрүп-ле алдын. Ам хыың ханды бе, канчалды чээ?..» Ындыг айтырыг Дастанның кулаанга безин дыңналган ышкаш болган. Бо черле анаа эвес, хугбай демдек-тир ден бодап келгеш, Дастан эт-сөвин бөлүп эгелээн. Тайганын ээзинден өршээл-келдерел дилеп, шаандакы чанчыл ёзугаар сан-даа салбаан, а дырбактыгның кежин союп алган. Удатпаанда ол аалынче аъттаныпкан...

Шөлөөн тайгага Дезиг-Шавыдар семирээн. Ооң ооргазы калбак, кондаалайының кыры адыр, чели селбегер апарган. Чаны база өскерилген. Чоруунун сертиленнээжи болгаш хоюучалы мырыңай дендээн. Анаа-ла орту черлерге безин каш-даа катап бүдүрөөн. Дастан аъдынга хорадап, чүгөн суглуун күш-биле шеле соп, кам чок тепсенип чортуп орган. Узун орук кызырылган тудум-на улам далажып, өг-бүлезин биле журажылганың тааланчыг өөрүшкүзүн четтикпейн күзеп чоразан. Сактырга аалында чаа-ла чедип келген, эң хеймер оглун — күдер кара чүвезин куспактап алгаш чассыдып, бопугур чаактарың чыттаан ышкаш болуп турган. Эх, өөрүшкү, өөрүшкү! Өөрүшкүнү манаан кижн аас-кежиктиг. Чүгө дээрге өөрүшкү-биле аас-кежин — деңге төрүттүнөр ийистер.

Ынчалза-даа өөрүшкү карак чивеш аразында качыгдал-биле солчу берин болур. Аас-кежинден хайга чедир хемчээл чамдыкта чаңгыс-ла базым суг болгулаар. Дастай бодунуц оваарымча чогуунуц уржуундан ындыг базымны кылыпкан. Булуктаан хемчигештин кылан дожунга аьды дайгактааш, тендирий бээрде, эзерден аңдарлып калган. Дезиг-Шавыдарнын сагыжы кара мал болган. Ээзинче ол оода чадаарда хая көрүмээн. Харын мырынай амыраанзыг, хаайын каргырадыр этсип, даашкыр былгыртынгылааш, опаннадыр даалыктап бадыпкан. Дастай аьдын сүрүп маңнааш, каш-ла шурап чоруй олура дүшкен. Бир буду шуут бастынмас, кажык чүзүндөн кадырлы берген болган. Халаптыг хайга таварышканын чүгле ынчан билген. Билзе-даа мөгүдевээн. Харын улам кадыгланап, адыр будук колдуктааштанып алгаш, аскаңнадыр калгып чорупкан. Удатпаанда хүн ашкан. Дээр карангылаан. Сылдыстар чедишкен. Кокайлар улушкан. Дастай ону мырынай тооваан. Тоор-даа дээш ооң кылыптар чүвези барык чок турган. Бир эвес ынчан араатан бөрүлөр азыг-дижин шаарартып алгаш халдап келген болза, Дастайнын камгаланыр аргазы эвээш. Эктинде чүктээн боозу дың чаңгыс октуг. Саадаа эзер дергизинде барган. Даван-даяа бертик. Хырны аш. Черле ынчаш байдал тергийн нарыыдаан. Багай-согай кижн болза, муңгак сеткилге алзып, шуудунга кирип, дүргенин харап, түвек чогу-биле хоруп чыдыптар-даа чыгы. А Дастай ындыг эве-ээ! Чыда өлүр чыланга ол кажанда-даа дөмейлешпес! Алыс бүдүжүндөн ёзулуг-ла оптимисчи үзелдиг кижн турган. Ол ам могаар-шылаарын шуут уткан. Хаваандан сыстып келген дерин безин чотнастаан. Дезиг-Шавыдар деп моо-ёралыг моованың сыр соондан чыпшыр чедер дээш кызыпкан. Бичии-даа када тура дүшпейн хондур-дүндүр кылаштааш, даартазынын кежээзинде аьдынын сегинге келген. Чел, кудурук, мыйысталчак дуоуглар — бо-ла болган. Аштаан кокайлар Дезиг-Шавыдарнын кыдашөйүндүлөрүн безин хунаажып, черни бир кылдыр сөөртүп каапкан болганнар. Дастай ам көнгүс чадаглан. Ынчалза-даа тайгадан менди үнериниң идегелин ышкынмаан. Аьдын өлгенинге хомудаваан, харын-даа сеткили өөрүш дээн. Чүге дээрге ооң таалыны бүдүн чыткан. Дастайга ам ол таалындан үнелиг эт делегейде чок! Ооң ок-чемзээ, күш-хүнезининиң артыы, хамык олча-тывыжы ол даалыцнын иштинде. Ынчангаш Дастай ам чоргаар. Аза-четкер-даа уткужун келзе кортпас, арнынче хөме дүкпүрүптер...

Кижн хөөнү өскерлиичел. Бирде-бирде чамбы-дипти сирлеңнедир чайгаан дошкун шуурган ышкаш дойлуп, хөлзей-даа бээр-ле. Чамдыкта часкы шыктың өң-баазын чечектериниң бүргег дүне шыгып, халбыяры ышкаш чымчап, уярай-даа бээр-ле. Таалыцнын тып алган соонда Дастайнын чүрээ

оожургап, туразы улгадып, уйгузу келип, арай чындыраксап эгелээн. Ынчалза-даа хан-чин төгүлген черге саадаарындан чүдексингеш, бодун албадаттына-албадаттына шимчеп чорупкан. Мырынай дүн ортузунда бичин доктаап, шай хайындырып ишкен. Анаа база үр болбаан. Берге оруун уламчылап, карангы эзим иштинче эленейндир кылаштап кирипкен. База катап даң аткан. Хүн үнген. Оон дуьш четкен. Ынчан Дастай та канчап хайга иттирери ол ийик, болза-даа эмин эрттир мелегей чорук кыла каапкан. Кемдээн будун көрүксээш, одагланган черинге идиин уштупкан. Эх, ынчап черле болбас турган! Ол дээрге эттинмес частырыг. Дартайтыр ыжа берген будунга идиин катап кедирип чадап каан. Сынмаан. Кыштың чыккылама соогунун түлүүнде кызыл-даван арткан. Ындында-ла бертик бутту үжүдүп аар болза, мырынай хүрүм! Дүрген-не чылыглавааже ат болган. Ынчангаш Дастай шуут-ла чуду-каразынче кирипкен. Тулунтай союп каан киш кежин ук кылдыр кеткеш, оон даштындан дилги кежи-биле база ораагаш, мочактай шарып алган. Багай бут ам доңмасын донмас, ынчалза-даа таптыг кылаштаттынмас, чүм харга малдыыртаныр апарган. Анаа түвексингеш, Дастай чайындының кылаң дожун кырлап чорупкан. Ол мырынай чүден дора, дангаар-ла дайгактаар болган. Бир катап тайып ушкаш, кадык будун сып ал часкан. Ооң соонда дош кырынга олуруп алгаш, ужазы-биле чуңгулап база шенээн. Бурунгаарлаашкынның мүн-не чүгээр, чер алынгыр аргазы ол болган. Ындыг-даа болза Дастай ол органы үр ажыглап шыдаваан. Чүге дээрге, ооң тонунун эдээ болгаш чүвүрүнүн дүвү өдүп, дожанналы берген. Одагланган черинге кургатынар ужурга таварышкан. Черле чеже боор дээр силер, Дастайның күжү төнүп, пат харыксырап келген. Ооң угааны чамдыкта үнүп-кирип, караанын шоонга чүзүн-баазын дадаазынар дыйланнажыр, эрээн шокар угулзалар болгаш хээлер чингиртиленир апарган. Бир эвес ону эртем сзугаар тайылбырлаар болза галлюцинация эгелээн. Дастайга ам дыш керек. Ынчалза-даа ооң дыштаныр эргези чок. Ооң амы-тыны ам чүгле шимчээшкінде. Канчап-чооп-даа болза бурунгаар чылар керек. Бичин-ле суларап, удумзурай бээр болза хейле, катап одунмас. Ол дугайын билгеш, Дастай черле доктааваан. Өлүм-биле шуут-ла өжежипкен. Терең харны сегели-биле чире андазыннавышаан, соястап бар-ла чыткан. База катап дүн дүшкен. Оон даң аткан. Чер чырып келген. Ынчан Дастайның оруунга куржааңгыланчак хаяларлыг мээс таварышкан. Анаа кадык кижин болза анаа моондакталбас ийик. А Дастай ону ажылып чадааш, сөөлгү күжүн төткен. Кадыр ийини өрү үнгөп үнүп бар чыда чеже-даа катап дедир кулбураан. Бир удаа мырынай мээстин сиртинге хөрээн өндейтип келгеш, ооң ынды чарыын харай каапкаш, каран-

надыр чуглуп баткан. Харалаан, хайга хай улажыр дээнзиг, адаанга кээп эпчок дүшкеш, моорай берген. Оон миннип келгеш, хол-будун шимчедип чадап каан. Үстүүртен көшкеленип баткан харга хөмдүрүп алган болган. Ам-ча өг-бүлөзи-биле, эш-өөрү-биле, чону-биле, төрөөн Тывазы-биле, чырык хүнү-биле, өртемчей-биле байырлажыр өй келген дээрзин Дастай билген. Ынчан ол хеймер оглун сактып, оода-ла күдер кара чүвем он хар чеде берген бооругай деп, чүрээп ажынадыр хомудап боданган. Дастай өлүмден кортпас, ынчалза-даа чуртталгага дендии ынак кижиге турган. Ындыг болбастың аргазы чок. Чүге дээрге оон хууда чуртталгазы, тыва арааттарның шуптузунун чуртталгазы кайгамчык эки апарган. Шаанда Үрбүн-Кашпал тайгазындан чадап кылаштап чоруткан Дастай ам өөр кара чылгылыг. Хой-өшкүзүн аал коданындан үндүр сүрүптерге, ховужукту шыва алы бээр. Ооң чүгле саар инектери безин чеде баш. Эт-севи база эмгежок көвүдээп. А Дастайның тараан тараазы дег чагаай тараа Шагаан-Арыг сумузунга турбаан. Ийет, ачылыг-буянныг арат чазааның авыралында Дастай шыдал кирген. Ол ам шынап-ла бай, бардам, чоргаар. Ындыг магалыг үеде Дастай чернин черинге эки туразы-биле амы-тынындан черле чарылбас. Хенертен ол кылын хөртүк харны чаза-буза чүткүгүлөпкеш, тура-ла халаан. Ооң соонда кончуг кадыр ийни өрү саң дорт үнүп бар чоруй тендиш-даа дивээн...

Остуг-Хем — тайга хеми. Ынчалза-даа ооң агымы оожум, дүвү баларлыг, уну дыйлагар, эриктери чиндиргей. Чайын олап чадап кижиге безин кылаштаары берге. Кайнаар-даа көөрге, мытпак кара малгаш, боолук баштыг дөнгеликтер, чыдыг ногаан тулаалар. Базар, баар-даа чер тывылбас. А кыжын ооң агымы кандыг-ла бир ээптектиң озунга мунгашталып, мырыңай шак дуй доңа бээр... Ынчан хемнин дожу чиглеп, оон-моон дештип, суу дашкаар сыстып үнүп эгелээр. А богда, чамдык чылдарда Остуг-Хем эмин эрттир-ле чайындылаар. Булуктаан сугнун дожунун кылыны ыяштар баштарындан оранчок бсдий берген-даа болгулаар. Ол хире кончуг шаптараазынын хем унун куду Дастай оожум-даа болза бурунгаарлап, чер-чуртунун, аал-оранының уун часпайн шимчеп бар-ла чыткан. Ооң бертик буду мырыңай сандан үнген. Ам чүгле үңгээринге өйлежи берген. Чайынды суунга өдүп шыгаан идик-хеви хоккулчайтыр доңа бээрге-ле одаглананып, кургаттынар дээш хөй үе чидирип чораан. Бир кежээ ол кедергей чоон дыт дөзүңге доктааган. Куржаангыланчак хая кырының оргулаажындан дазылданып үнген. бажы үш адыр, оларының бирээзи чаңныкка соктургаш шагда-ла кургап калган болган. Ындыг эпчок болгаш кызаа черде хирезинде дыттын туружунун быжыын магадап, элээн үр боданып олура, Дастай одаг чылынга чындырап, аажок шагзы-

рай берген. Ала-чайгаар-ла шимдинип турар карактарын арай боорунда ажыдып ап, кээргенчиг согаңайнып-ла олурган. Боду чеже-даа албадаттынарга хоржок, ол черден чорруур хөңү мырынай чок болган. Үерлээн суг дег диргелип келген уйгузу-биле демисешишаан, Дастай билир-билбес эзирик кижн дег кыннып, чааскаан чугаалаттынып эгелээн: «Бо дыт кайы хире-даа быжыг, мөге-шыырак болза, мени камгалап шыдавас. Меңээ дузаны чүгле кижн чедирип болур. А кижн мында чок, дың кара чааскаан мен. Хамык эш-өөрүмден башкаланып, арат чонумдан хоорлуп, кандыг албан-биле чааскаан бээр чорупканым ол ирги? Кыштың чыккылама соогунда черниң черинге донуп өлүр салымым ындыг бе? Оода-ла бо черниң өөдежогун ынчаш. Маңаа өлгөн кижиниң сөөгүн кым-даа тыппас. Дүвүлүг хат келгеш хая баарынче чууй шаап бадырыптар, а ында илчиргей чайынды... Чо-ок, мындыг багай черге өлүп болбас. Чоруур!»

Дастай шынап-ла берге оруун уламчылап чорупкан. Кайгамчык-ла кадыг-быжыг бүдүштүг кижн! Бодунуң частырын ол кончуг тода билинген. Хамык ужур ооң чааскаан чорупканында. Кижилерниң күжү найыралдыында болгаш эвилелдинде дээрзин ынчан ол ылап угаап билген. Черле ынчаш хуузунда өнчү-хөрөңгилиг араттар күжүн-демин каттыштырып, ниити ажил-агыйдан тургузуп алыр болза, магалыг-ла эки болур ийик деп түңнелди ынчан ол кылган. Бир эвес амгы үсннң дылы-биле тайылбырлаар болза, Дастай таптыг-ла ол өйден бээр коллективизацияның идепкейлиг суртаалчызы апарган. Амы-тынга айыылдыг шылгалда үезинде Дастайның үзел-бодалдарына болгаш психологиязынга үндезин өскерлишкиннер болган. 1933 чылда Шагаан-Арыг сумузунга организастаттынган баштайгы МЧАЭ-ниң чеднишкин чок болганының дугайын сактып, ам кээп ара-соора аажок хомудап чораан...

Хар данны атсы чагган. Дастай бичин-даа када доктаавайн, үнгөп бар-ла чыткан. Чер чырып келгенде, ол кижн изинге таварышкан. Шаанга киир могап шылаан күжүрнүн хөрээниң ишти дакпыжап, чүрээ дээрге дузакка туттунган койгун ышкаш ыңай-бээр чүткүп, ээгилерге шапкыланып турган. Хенертен хайныгып келген өөрүшкүден ол ыглапкан. Сактырга эн хеймер оглун — күдер кара чүвезин куспактап алган олурган ышкаш болган. Оон истиң кырынга доора чыдып алгаш, карак чивеш аразында удуй берген. Кижилиг черге чедип келген соонда ажырбас мен деп Дастай шуут бүзүрөөн...

Федор Масалапов Чаа-Хөл аксынга көжүп келгенден бээр элээн үр апарган. Ол кончуг эвилел-ээлдек чаңныг, чугаакыр, хүндүлээчел кижн турган. А ажылгыр кежээ деп чүвези мырынай кайгамчык. Ооң бажынынга чеде бээрге,

черле анаа олурбас, ыяавыла ыяш чонган турар. Шанак болгаш терге чазаар, тогана ээр, аптара-хааржак, хуун-сава кылыр, кончуг шевер кижиге турган. Ынчангаш тывалар ону Шевер-Чоодар деп шолалап алганнар. Алыс ызыгуурундан Сибирь кижизи болгаш ындыг ийикпе, күс кээрге-ле, Шевер-Чоодарнын сагыжы дөстүнместеп, холдары салдынчакталып туруп бээр. Ынчан ол хамык ажылын ара каггаш, тайга кайы сен дээш чоруплаттар. Шевер-Чоодар ол күстү база тайгага эрттирген. Бир хүн ол какпаларын сөөлгү катап эргээш, шуптузун сөккүлөп алгаш, даартазында чаныштар бодал кылаштап орган...

Дастай чүм хар иштинче бажын суп алгаш, тонунун моюндуруунуң адаанче киргеш эрээп хар суу эчигейледирге безин тоовайн, дендии таалап удуп чыткан. Ол бодунуң эң леймер оглун, күдер кара чүвезин он хар ажа берген, эмдик аът өөредип турар кылдыр дүжээн. Ооң уйгузу хенертен үзүлгөн. Ковайып туруп кээрге, мурнунда бир кижиге турган. Дүгүн дашкаар андара даарап каан ыт кежи чолдак тоннуң, селбегер салдыг, чыкпаксымаар, шилгедек сынныг орус кижиге болган. Чугааны ол кижиге эгелээн:

— Сен кым эш, кайда чораан, аал кайда?

Эх, кижиге! Дастай ынчан кижиге эмин эрттир-ле ужур-ажыксаан, кижини дыка-ла көрүксээн. Ооң күзели ам-на боттанган! Орус дылды ол арыг билир турган. Ынчалза-даа баштай тывалап харыылаан:

— Мен Дастай, аалым Чылангыда, Шагаан-Арыг сумонда...

— О-оо, мен билир, билир. Ында Белдир-Кежиге, Пестуновка, таныштар хөй. Поповтар, Саломатовтар, Ножкиннер... Сен чүү болган, эш?

Дастай ам-на орустап, тывалап, холуштуруп кирипкен:

— Беда со мной, таныш, ногу сломал. Сес хонук ползаю, күш багай, товарищ...

— Сен аалда кым бар?

— Дома жена есть, сыновья, совсем маленький балан тоже есть. А сен кым, таныш?

— Масалапов я, Федор Масалапов из Чаа-Холя. Слышал?

— Слышал. Думал, больше не увижу своих, а детей жалко было, особенно младшего сына...

Борта Дастай карактарын дуй туттунуп шүжүледир ишкирнип чоруй соксаан. Ону эскерип кааш Шевер-Чоодар арай сүрээдексеп, далажы берген:

— Ам ажырбас, ажырбас, таныш, шупту эки болур! Своих увидишь. У меня тоже детей много, маленький балан база бар. Давай, менде чүктенир-ле, чоруур-ла...

Э П И Л О Г

*Кижн өзөр, кидис шөйлүр.
(Тыва үлегер чугаа.)*

Чай ортузу. Шаараш эдир булуттарлыг бедик көк дээр. Тайганың серини агаары. Дүш үези. Остуг-Хем унун өрү сан-дорт шөйлүп үнс берген чазаглыг оруктап кылаң кара Волга чымчаннадыр чүгүрүп чоктап бар чыткан. Спидометрнин согунчугажы чүс он километрни көргүзүп чораан. Маңы дүрген машина! Кончуг мөге-шырак мөң бүдүштүг, күдер кара эр машинаның төгерик дынын ында-хаая долгап каап, шөлээн башкарып чораан. Ооң кыйында олутту ээлээн кижиниң чугаа-сооду дем шагда-ла читкен. Мырыңай ак өшкү баштыг, кыраанындан карактары арай имистели бертилээн, ынчалза-даа сергек бүдүштүг, кончуг силиг кеттиген ашак кижн оруктуң ол-бо талаларынче кичээнгеилиг көрзүшүп, чамдыкта сырбаш кыннып каап, ыт чок чоруу-ла орган. Оон хеп-хенертен ашак аажок хөлзеп: «машинаны дедир э!» деп чолаачыны дужааган. Демгизи кайгай хона берген. Ынчалза-даа кырганның, аайында эртисин, дедир халдып бадыпкан. Спидометрнин согунчугажы ам мырыңай чүс чээрбини көргүзүп эгелээн. Ийи кижн шин-шимээн чок чоруп-ла, чоруп-ла органнар. Остуг-Хем аксы чоокшулап келгенде, ашак машинаны база катап дедир эгдирген. Ынчан ооң чугаа-сооду үнүп келген. Ам дыка шаппазын чолаачыдан дилээш, ол айтырган:

— Сээң харын кажыл, аал?

— Бо күзүн дөргөннээр мен ыйнаап, ачай. Уттуп алганың ол бе?

— Чок, утпаан мен — дээш, ашак кезек када ыт чок олуруп-олуруп, айтырган:— Бо оруктуң даргазы сен бе?

— Оруктуң эвес, орук тудуунуң начальниги мен, ачай. Шуут-ла бүрүнү-биле кылып доосканывыс бо-дур. Кандыг ышкаш-тыр чээ? Даарта комиссия кээрге, дужааптар бис. Ооң байырлалынга киржир сен харын...

— Магалыг орук-ла-дыр. Мооң кыры-биле кижн анаа чуулгаш-даа талыйтыр ырай бербес деп бе? Чогум каяа чегкенил бо?

— Дөө ол менги баштыг мөөрүктү көрүп ор сен бе? Ында кончуг үнелиг казар байлак бар. Ынаар баар орук тур, ачай.

— Шагда болза мунгаранчыг малгаштыг оран чүве бо. Ону канчаптыңар?

— Малгашта чүү боор дээр сен, экскаваторлар-биле устургаш, өскээр сөөртүп каапканывыс кай.

— Ыяавыла боладып эрттирери албаң турган бе? Мы-

наар бичии кедээрледи, кургаг чер таварты чоруткан болзунарза канчап баарыл?

— Хор-жоок! Эмгежок хөй вариантыларны деннеп тургаш трассадын шилип каан, эң-не оптималдыг черде кылдыгган орук болдур эвеспе. Оон бичии-ле хыйыжар, отклонение болур болза рельеф нарыыдап, аартай бээр. Харын мырыңай туннелдер үттээр апаар.

Чолаачының харыызында техниктиг терминнерниң көвүдээни ашакты эпчоксундурбаан. Бо шагның аныяктарының дылының долгай-кандайынга ол чаңчыга берген. Мындаа энир бир тыва башкы оолдан мөөгүнүң чемиштиг шынарының дугайында айтырыг салырга, оозу мынчаар харыылаан: мицелийниң клеткалыг структуразы эттии-биле абсолютно идентично болур чоор, кырган». Ынчан ашак чүгле каттырымзап кааш, дагын тайылбыр негевээн. А ам ол бодунуң чигзинишкиннерин илергейлеп, чолаачыдан айтырыглар салып эгелээн:

— Кыжын денди булуктаар чер болгай бо. Оруунарны хөме аптас ирги бе?

— Ону база баш бурунгаар шинчип каан. Бо хемни булуктапазының техниктиг хемчеглерин күүседип каан чүве, ачай.

— Че харын, техника-чепсээңер күштүг болгаш малгашты узуп каапкан-на-дыр силер, ынчаарга сөөлүндө кээп адаандан илчиреп үнүп келбес деп бе? Кедизи кайы хире быжыгыл бо оруктун?

— Мөңгө быжыг деп чугаалап болур. Бодап көр даан, бо дээрге архей эразындан бээр шимчеш дивээн, черниң өзээ-биле тудуш Сибирь платформазының кырында салдыгган орук болбазыкпе.

— Уваа, ындыг болза быжыы-ла чөп-түр. А кылырының шүүдели чүү хире болду?

— Узуну алдан километр, төлевилел ёзугаар өртээ үжен миллион акша.

— Дадайым ыңай!— деп магадап чоруй, ашак машинаны кадыр хая баарынга доктааттырыпкан. Йелээн дашкаар үнүп келгеннер. Ашак солагай будун аскаңнадыр баспышаан, кадыр ийни өр үне бергеш, чолаачыга чугаалаан:

— Мен манаа кезек дыштанып алыын, кежээликтей чедип кел.

Куржаангыланчак хаяның оргулаажында кедергей чоон дыт. Оон бажы үш адыр. Оларның бирээзи шагда-ла чан-ныкка соктургаш кургап калган. Дөртөн чыл бурунгаар Дастай ол дыттын дөзүңгө одагланган. Эрги ийи таныштар ам база ужуражып келгеннер. Ийет, Дастай ынчан ол дыттын дөзүңгө өлүп кал-ла часкан. Тергиин шыдамыккай кижип бол-

гаш туруп чоруткан. Ам ол кырган өнүүнүн хөлегезинге чыдып алгаш, таваар боданган: «Бир эвес бөгүн маңаа өлүп каар болзумза, чүү болур ирги?..» Бо айтырыг арай элдеп-тиг-даа болза ханы уткалыг. Ындыг айтырыгга чазыг чок харыылап болур. 1930 чылдан бээр партия кежигүнү, Ленин орденниң ийи дакпыр эдилекчизи, Тывага колхоз тургузушкунунун идепкейлиг киржикчизи, персоналдыг пенсионер Түлүш Бодарович Дастайның чеден сес харлап чорааш мөчээниниң дугайында кажыыдалдар республика солуннарынга ыяавыла парлаттынар. Үстүндө айтырыгга эң дорт харыы ындыг болур...

Дастайның эң хеймер оглу, орук инженери Күдер-оол шынап-ла кежээликтей ачазынга халдып чедип келген. Бо удаада чааскаан эвес, а эштиг. Ооң эжи Остуг-Хем орук тудуунун кол инженери Николай Федорович Масалапов. Адазы Шевер-Чоодар кара-ла олчаан! Ону эскерип кааш улуг Дастайның сеткили уярап, карактарының чажы бүлдөсөйнип келген...

Тоожу доозулган. Кырганнарга хүндү, аныяктарга орук! Ийет, орук. Чүгө дээрге кижиниң намдары эрткен оруунга артар. Аныяктар ам-даа хөй-хөй оруктардан изезинер...

Монгуш ЭРГЕП

НОГААН АРГА

Чечен чугаа

Бо хемниң арга даамылы Сарыглар Доржукай ам бежен ажып чоруур кижини. Төгериксимээр хүрең шырайлыг, доора дургаар ханызы сүргей чоогалар кешкилээн кадыр хавак адаанда — хапыгыр кара карактыг, шериг эзер хевирлиг хертеш думчуктуг.

Боду чазык-чаагай эвес, болганчок-ла кадыр хаваан дүйүптөр. Үнү чоон, сөстөрүн чангыстап санап олар чүвө ышкаш, оожум чугаалыг.

Кыш-чай чок арга-арыг кезип чааскаан-на чоруп чоруур болгаш ынчаар чаңчыгып калганы ол чүвө ийикпе, Доржукай сагыш-сеткилин чугаага эвес, а бодалга хөй илередир. Ынчалза-даа хурал-суглаага ийи-бирни апкан кадайлар дег ааспыраа шору апар. «Чер кырынга чуртталга дээш» деп сөстөрүн ол чугаа аразынга бо-ла кирире каггылап олар.

Даамылдың ажы-төлү өскөн, шупту өгленип-баштанып,

чүк-быдарадыр ажыл-албан кылып чоруй баргылаан. Бажында хеймер оглу Петя арткан. Ол безин ам сес дугаарда.

Өг-бүлениң херээжен ээзи — Сарыглар Севилбаа совхоз конторазын аштап турар. Кадай бажының дүгүн чаңгыс кегелей өрээш, чушкуузунда борбайтыр даап алган чоруур, эъткири аажок кызыл арынныг, чоон, семис кижиги.

Севилбаа ашаан чамдыкта чемелээн-даа олургулаар:

— Ортулук өрттөткен дээш, дөө Сундуйларны чеже-даа билдиртиринге даргалар сени тоовас чүве ышкажыл. Ам болзун. Улус сенээ хорадааш, бо кижиги-биле безин экилешпес, хыйыртап эртип турар апарды.

Доржукай кадайынга хары бээрин черле далашпас. Ол кандыг-бир солун азы ном тудуп алган, дөрбегер эриннери борбаннадыр шимчеп-ле олар. А чогуум үн-даа дыңналбас. Дөө-ле дүп-шаг болганда:

— Чер кырынга чуртталга дээш — деп каар, ол-ла.

Харылаар девискээрин эргээш келген соонда, Сарыглар Доржукай көдээ Совет болгаш совхоз контораларынче маңнап каар.

Бо суурда Дүлей Сундуй дээр кайгамчык онтуг-кажар болгаш сураглыг чазый-чилби кижиги бар. «Саасканның караа — чаарда, чазыйнын караа — чагда» дижир боор ийин. Дүлейниң сыгыр сарыг карактары совхозтуң чүзү кайда чыдарын черле сосра көрбөс, сорунзалыг чүве-биле дөмей-ле. Кандыг-даа машиналарның артык кезектери Дүлей Сундуйда шушту бар. Ол артык кезектерни кымга, канчаар саарарын Дүлей билир — район төвүнчө-ле шуудун турар хевирлиг. Кажараан, кашты көргөн дилги белең-селең какпаларга кирер боор бе.

Вир-ле билдинмес херек ужун шаанда ол херек эрттирин база чораан. Оозун ол ам-даа хомудаар:

— Өчүк ышкыныпкан мен, ядараан! Оон башка тоовас кижиги мен.

Оон бодунга хамаарыштыр анаа-ла «оор» азы «мегечи» деп чүве чугаалаан болза, ол ону черле «дыннавас», а оон бодун буруудады бээр хире чүве чугаалаан болза, Сундуй ону дораан-на дыңнап каар:

— Чүү дидир силер? Кижиги мегелешпенер!

Дүлей бо чазын дүне када балык оорлап четкилеп тургаш, өрт үндүрүп, кызыл-кат үнер дыка делгем ортулуктун үнүжүн агаарже ыйбаландыр хадыдыпкан. Ол херектин актызын даамыл тургускаш, судка киирер бодаан. Ынчалза-даа «эң шыңгыгы ялалаар бис» дээш, актыны көдээ Совет даргазы Хыл Казыевич бодунга арттырып алган. Оон-на чүве сураг барган.

Сундуй бир катап кудумчуга даамыл-биле ужуражын келгеш, мынча дээн:

— Каш ак талдар өрттени берген дээш, чон кончуг кызылып сүржүр сен, акым. Сээң бажың-балгадың өрттедипкен эвес. Ам соксаар кылдыр чугаалажып алыр-дыр але? Хөй ажы-төлдүг-даа кижиге болгай сен.

— Харын хөй ажы-төлдүг болгаш, ынчап турар мен, Сундуй! Чугле бодумнун эвес, а сээң ийи кызың база эки чурттазыннар дээш. Оларга арыг агаар бээр арга-ыяш бүдүн турзун дээш. Чер кырынга чуртталга дээш.

Дүлей Сундуй холун карбаш кылгаш, оруун уламчылап, чүнү-даа тооваан хевир көргүзүп, ыргак холун чайбышаан, чаяңнады кылаштап чоруй барган.

Бир-ле кежээ садыг эжиинге Сундуйну өнедин өнемчидер хөөннүг, кезек аныяк кижилер ону долгандыр тургулапкан, чир-шоң каттыржып, даамыл дыңназын дээш, өжегерээн улуг үн-биле оон мындыг айтырыг салганнар.

— Тайгага аң адып алган, азы ыяш ужуруп алган турунда, сени бир-ле кижиге көрүп каапкан болза, канчаар сен, Дүлей?

— Канчаар боор! Чыда өлүр чылан эвес, тулчур алаар. Кым анаа-ла штраф төлөксээр чүвөл! Хи-хи-хи!

Часкы үеде өрт айыылы кончуг деп даамыл аажок сестип чоруп турган. Хар аккандан бээр үр болбаан, ол хиреде дөрт кезек черлерге өрт үнгүлээн. Чоокка, хем унунга болгулаан өрттерини өжүреринге школачыларның дузазы аажок улуг болган.

Дүлейнин ол ортулукту өрттедипкенин база өөреникчи оолдар херечилээн. Шура угбайның Серёжасы баштаан кезек оолдар балыктап чорааш, кежээ чанып ора, Дүлей Сундуйнун ол ортулукта күдүжеңейндир маңнап турганын көрүп каапканнар. Оолдар — черле сонуургак чон ышкажыгай. Олар сырый талдар аразы-биле кедеп баргаш көөрге, Дүлей бичии оглу Кузьма-биле четки чазып турганнар. Чер аразы арай ыраак боорга, оолдар анаа үр турбайн чаныпканнар.

Дүн ортузу хиреде ол ортулукка улуг өрт үнген. Машиналыг улус чеде бээрге, чүвениң хөлү эрткен турган. Ол кавыда кижилер-даа чок болган.

Доржукай дүне Сундуйнун бажынын база соктап четкен, а ол боду чок болган. Кадайы район төвү баткан дээн хевирлиг харыы берген. Серёжа суглар өрттү дыңнаан дораан Дүлей Сундуй оглу-биле кады аңаа турганнар дээрзин башкыларынга чугаалап бергеннер.

Оолдар-биле нүүртештириптерге, Дүлейниң дылы агарып калган.

— Өрт үне бээрин билбээн эвейик мен бе — дээрден өске, ол сөс тыппаан.

Суурнун улус Совединиң даргазы Хыл Қазыевич бо херекти кандыг-ла бир чылдагаан-биле колдуунун адаанче

супкаш, арга-ыяш даамылы Доржукай каш удаа айтырыг тургузарга-даа ыг чок олурупкан.

«Бай-Сүт» совхозтуң директору Николай Сүрүнович Манзыр — чаа үжен ажып чоруур олут-чыдын-даа чок кончуг экер-эрес кижиге.

Совхозтуң девискээринде бактаап турар бугү-ле хөй-ниити организацияларының ажил-чорудулгазы эки болзун дээш, директор оларга болдунар-ла шаа-биле дузалажып турар. Николай Сүрүнович арга даамылының саналын ёзугаар өртке удур дружина командазын организастанып тургускан. Дүне-хүндүс, ырак-чоок черлерге өрт болу берген таварылгаларда, ынаар кижилер сөөртүр чолаачыларның график данзызын конторада аскан.

Совхозтуң ниити партия хуралына Николай Сүрүнович арга даамылының саналын изии-биле деткээн:

— Доржукай Дажыевичиниң өртке удур команда тургузар деп саналын изии-биле деткип тур мен. Эки кижилер арга-арыын өртке хуюктадып алып туржук, чериниң довураан безин хатка алыспас чүве дээн, эштер. Моон сонгаар бойдус камгалалының дугайында айтырыгны хурал бүрүзүнге, сессия бүрүзүнге чугаалажып турар болза чогуур.

Бертен даамылдың сагыш-сеткили сергек туруп келген. Хүннүң аяс чагайы-даа кончуг, суур кырында эдир булуттар чылар-чылбас союп эртип турган. Доржукай чай, кыш чок багдан салдынмас-даа болза, сувай бе дег кезээде булук казы чоруур Аскыр-Доруун эргилей берген шериг эзери-биле эзертеп мунукаш, Шогжандар тайгаларынче углай чортупкан.

Биче дүш хиреде ыяш чүдүрген улуг машиналар оон-биле каржып эрткилээн. Алды машина чоон кызыл дыттарның будуктарын когжап каапкаш, олчаандырзын чүдүргүлөпкен. «Алды машинада чүс хире дыт. Бир бүдүн арга!» кылдыр даамыл арай муңгак бодангылаан. «Үш улуг өзенниң тудуг ыяжы шуут төнгөн. Ам дөрткү өзенден сөөртүп бадырып турары бо. Мынчаар кыргыч болза, бо хемнин ыяжы чеже чыл шыдажырыл? Он? Он беш? Ооң соонда канчаарыл? Кеспес, сөөртпес дээрге, база хоржок. Өске кандыг-бир арга-хорга чок чоор бе?»

Чиңге-Өзен аксында мотоцикл изи чыткан. Бурунгу хүн чораан хире — ис арай эргилей берген. «Күзүн болза, каттап, тооруктап чораан дээр, а чазын мынаар чүзүн дилеп чорааны ол дээр силер!» — кылдыр даамыл бодангылаан. — Кымның мотоциклиниң изи боор бо? Дүлейде мотоцикл чок, а чуржузу Семиспейде бар. Изиге улуг мотоцикл-дир. Олар чораан бооп чадавас».

Мотоцикл изи дыка ыраваан, ханы өзен иштин өрү бичиге чоктааш, ийи тел дыттар дөзүнге турган болган. Чиңге бу-

дуктар одап турган бичии одаг орнун долгандыр күшкүлдөр дүктөрүн шокарартыр чажыпкан чыткан, а чогуу ан өлүргөни билдиртпээн. «Одаан өжүрбейн чорупканнар-дыр, а өрт үнгөн болза».

Одаг чанында «Тувинская правда» солуннуң бичии азын чыткан. Ында көк будуктуг демир-үжүк-биле саннар бижип каан болган:

$5 \times 83 = 415 = 4 \text{ руб } 15 \text{ коп}; 20 \times 37 = 740 = 7 \text{ руб } 40 \text{ коп}$

«Акша санап турган. Чок, копеек санап турган. Чүү кижикопеек санап турар чоор?»

Айлыг-Өзен аксында аъттар изи база чыткан. Истер өзенниң чүгле аксы талазында бар, бичии өрүлээрге, чүве билдиртпээн.

Даамыл ол чоруткаш, Улуг-Одаг дээр Ак-Хемде аңчылар одаа дээр чодур шиви дөзүнге барып дүжүрттүнгөн. Адаккы чоон будуктары чочак бүрүлөрин угбайн чинге баштарын черже халайтып бадыргылапкан багай өг херек чок шиви турган.

Доржукай аъдын одаг кыдыынга өртеп баглап кааш, казандыкка кара шай хайындырып ижип орган. Чүнү-даа эскерер хире эвес, тайганың терең сиденнерин кизиредип турган Аскыр-Доруг кулактарын сүүрөш кылгаш, куду көрнү берген. Хаайы этпээн, таныш чүвезин көрүп турар хевирлиг. Чүү-даа бооп билиш чок дээн бодал-биле эр имистелип чыткан одаан чүшкүрө каапкан.

Имиртинде ийи кижикү сүрүштүр кылаштажып олурганнар. Аскыр-Доруг хаарыктай каапкаш, оожумнап, оъттай берген.

— Экии, Дажыевич!— дизе-ле, аныяк оолдар, совхозтуң аяш белеткелчилери Базыр биле Быштак-оол болганнар.

Даамыл оолдарны көрүп кааш амырап, дораан-на хөглүү аажок апарган.

— Оо, силер-дир силер ала, оолдар! Чүнү канчап чордунар!

— Хемден балыктап чорааш, Улуг-Одагда от имистелип чыдарын көргөш, чедип келдивис. Черле силерни боор деп билдивис-даа.

Ам-на улуг одун ужудупканнар. Балык мүнү хайындырып ишкеннер.

Калбак ак шырайлыг Быштак-оол даамылдың сагыжынга кирбейн чораан сүмө чугаалап үнүп келген.

— Аа, даай! Силер эртен Артылыг-Ажыктан ашкаш, Кыды-Хемниң унундан ис-чардан кезип көрүңерем. Төтчөкчелерге-даа таваржы бээринер чадапас.

Доржукай чүвениң ужурун айтырарга, Базыр мынча дээн:

— Силерни будулдуруп турар кижилер бар хире ийин.

Силер Ортаа-Хемче үнеринерге, олар Кыдыы-Хемче каккаш чыдыптарлар, а Үстүү-Хемче чоруптарынарга, Ортаа-Хемче кээрлер. Даамылды будулдуруп турар ындыг кижилер бардыр деп Чернов мындаа ажынып олурар чораан.

Часкаар чайның чүгүрүк даңы үр манадыр эвес аан, чөөн чүктен чоорту чаптылып олурар чидиг кызыл ойбук оран делегейни бир кылдыр алдын херелип чажыпкан.

Улуг хемнер баштарынга часкаар чайның кааң эртеннери таан дувуренчиг болгулаар. Сан-түн чок имилеме хөй куш-каштар арга-эзим сынышпас кылдыр чүзүн-бүрүн үннер-биле амыр-соксаал чокка мыжыражып-ла үнерлер. Тыва чуртунуң ындынныг ыраажызы бора хектер ында-мында аян туткан. Эртенги одарда хем эринче киргилеп келгилээн элик-хүлбүс одаг ыжының чыдын хап, сын-тайгаларны чаңгыландыр огургулаар.

Эртенги шай соонда, даамыл эзенгизин мырыңай тепкен турда, Базыр оон мындыг айтырыг салган:

— Боонар чок бс, Дажыевич?

— Аартыктаар апарган мен ийин, оолдар. Дөмей-ле оон-биле чүве адар эвес дээш аан.

— Сын-тайга кезип чоруур кижини боолуг чорза, эки болгай аан — деп, Быштак-оол чугаага киржи берген.— Төтчөг-лекчилер коргудар болгай. Көскү агитация-дыр ол.

Кыдыы-Хемде чүве тайбың ышкаш сагындырган. Орукта мотоциклдер, машиналар истери тапталып калган. Бо-даа чаа чайлаглаан кадарчылар аалдары-биле аргышкан улус болгай аан.

Доржукай мырыңай хем аксынга чоокшулап кээрге, куду, ырак эвесе сыгыр октуг боо эткен. Дүргээн шошкудупкан. Бнча-мынча чоокшулап орда, каткы-хөг, аажок шуугаазын дыңналган.

Суг кыдыында одаг көзүлген. Чедип кээрге, одагда ийин херээжен кижини улуг демир-хумун долдур консервалыг мүн хайындырган турганнар. Одаг чанындан бир кээрген, ийин кушкаш адып каан чыткан. Чеди эр кижини бир дытта шүдүнзе хааржаа кызыдып алган, ону ээлчежип боолаан турганнар.

Ногаан бүрүлери чаа четчип олар семдер хадыңны ужургаш, оон кырында рюкзактарын, чүктерин оваалап каан.

Бо улус чортуп келген аъттыг кижини улуг-ла херекке албааннар. Даамыл улус-биле мендилешкен. Оларның ийизин олче хөөннүг-хөөн чок көрүнгүлөп келгеш, баштарын бичин согаш кылгылаан.

Боодалганы соксадырын, арга-эзимниң аң-кужунга дегбезин бо мал-хал кижилерден даамыл чөптүү-биле дилээн.

— Ашак бисти дужааксап келген-даа хевирлиг!— деп,

сыгыр сарыг карактарлыг узун оол аянзыдыр чугаалаарга, өскелери ону деткип чир-шоң каттыржып кааннар.

Дыдыраш сарыг баштыг арган кижн даамылга ырактан-на бижик көргүскеш, мону чугаалаан:

— Сеңээ бо куштар, бо дыттар харам чүве бе? Сээң эвес, бо шупту — бисти! Күрүнени! Бис бо бүгү чүвелерни седып алган бис! Путёвка бо, өртөөн төлөп каан. Бисти дужааксап турар, сен чогуи кым сен? Чуну кылып турар сен?

— Мен бо хемниң ээзи — даамыл-даа, егерь-даа мен. Бияш, үнүш үревезинерни, дириг амытаннарга, куштарга дегбезидерни база катап дилеп тур мен.

Харыг орнунга база-ла чир-шоң каттыржып кааннар. Бо мал аарыг кижилерде бир тозовка, бир дүүрге бар болган.

Ынчап тура, демги-ле сыгыр сарыг карактыг узун оол даамылдың аьдының тынындан кээп сегирип алган.

— Сен, акый бисти сурган турбайн аьдынны биске бер! Бис муиуц, башкарып өөрсенили. Соонда эккеп бээр бис, хөдөзиши бээр бис.

Даамыл арай изиглени берген. Аьдының тынын ушта согарга, узун сарыг чүвениң холунун кошкаа аажок болган, а база чоруп орда, ыңай идерге чинги-ле сүргей бооп-тур. Ийи кижиниң аьт былаажып турарын көргеш, өскелери база-ла чиртиледир каттыржып-ла турганнар.

Чүве болбассырай бээрге, Доржукай дүвү-далаш аьттаны каапкаш, суурже халдып ыңай болган. Ол дыңнаалап чоруп олурарга, одагда улус кускуннап-кускуннап каттыржып турганнар. «Ашакты коргудуп чорудуптувус деп хөөрөп турарлар-дыр» кылдыр ол бодаан.

Район төвүнче телефоннаарга боттарыңар хемчээн алыңар дээн. Хыл Казыевич база-ла тоомчажок байдалын көргүскен:

— Күрүне планының күүселдезиниң дугайында илеткел кылыр кижн мен. Мырыңай чай чок мен — дээн.

Даамыл ынчап чоруп тура, тайгада өөрүнче чоруур дээш. үш-буттуунда хлеб чүдүрүп алган халыдып турган Витя Черновка ужуражы берген. Витя шоодайда хлебтерин даамыл сугга дүжүрө соп кааш, даамылга боозун чүктеткеш, хажызынга олурткаш, караңдадып-ла каан.

Кижилерниң куруг одаа буруцайнып чыткан. Улус мырыцай талыйып, Сөөскенниг-Аксынга барганда, соондан барып четкеннер.

Витя улусту эрте халыткаш, мотоциклин орукту доора тургузупкан.

— Туруңар, эштер! Совет Социалистиг Республикаларның Эвилелиниң мурнундан чугаалап тур мен! Чеспээнерни дужааңар!

— Чүү кижилер силер, кандыг эрге-дужаалдыг кижилер силер — дээн үннер дыңналгылаан.

— Бис бо хемнин эелери бис! Силерге черивисти дорам-чылатпас бис. Ынчангаш бистиң чүү, кандыг кижилер болурунарны бис сонургап тур бис! Бо хемге келгеш, кара тураңар-биле чүге куштар өлүрүп, ыяш ужуруп, кайы хамаанчок ок-боо дииледиң турар силер?! Чепсээнерни ыыт чокка дүрген дужаанар! Мен, «Бай-Сүт» совхозта комсомол комитетиниң секретары Виктор Чернов деп кижин мен. Дыннаксаар болзуңарза ол-дур.

Херээжен улус эрлерге чемелээнзиг байдал-биле көрүнгенер. Дыдыраш баштыг арган кижин удурланырын кызыткан.

— Бербес бис, ол-ла!

Чернов даамылды карабинниң чамыын андарып ал дээн.

— Ынчаарга бис силерни бодувус девискээривисче эрттирбес бис, ол-ла! Дедир чоруңар! Удурланыр болзуңарза, талаар эвеспе. Соовустан өөрүвүс база келир, олар келгиче, силерни дозуп, доктаадыр дээш келген бис. Туруңар харың!

Олар баштай чүгле дүүргезин бергеш, оон ыңай чепсэвис чок деп кезек хөрлээннер. Ынчалза-даа манаа Витянын шиитпирлиг чоруу тиилеп үнген.

— Ак сагыжыңар-биле бербес болзуңарза, отряд келирге, үжелге кылыр бис. А дужааптар болзуңарза, ам-на салыптар бис.

— Ынчаарга бистиң чепсээвисти хавырып алган дугайында хол үжүүн беринер!— деп, сөөлгү негелдезин салганнар. Ийи боону түр кадагалаары-биле хавырып алган дугайында хол үжүү бижиң берген.

Томаарый бергилээн кижилерге Виктор немей сагындырын каан:

— Арга-арыг иштинге канчаар чоруурунуң чогуур инструкциязын эртпээн-дир силер. Ынчалза-даа ам бойдуска кайы хамаан чок апарбазыңарга бүзүрөп тур бис. Бүзүрезе-даа сооңардан хыналданы чорудар бис. Бир кээрген, ийи кушкаш өлүрген, бир хадын база самдарлаан, чеди дыт ужурган ужун штраф төлээр апаар силер. Арбын акшалыг келир силер.

Мотоцикл бурт дээн. Саваажоктар ооң соондан хей-ле алыржып чыдып калганнар. Бооларны ам дедир алыр-албазы билдинмес, а штрафты дөмей-ле төлээр апаар дээрзин олар билип турганнар. Ынчангаш олар «сээң бурууң!», «сен эгеледиң!» дижиң, бот-боттарың чемележиң, хыйыртажиң эгелээннер.

Шошка четпезе-даа, шыырак кырышка черле чедер апарган. «Каткы бажы халаптыг» деп чүве бо-дур ийин. Чүнү-даа тооп-херексээр хире эвес бо туразында кижилерге удур Ви-

тяның эрес-дидимин, чаныш-сыныш чок шийтпирлиин Доржукай таалал-биле бодап чораан: «Витька эр хей! Эрес эр!»

Шаг шаандан тура сай-даш-биле шылтынган Кургаг-Адыр иштин ыяш-үнүш-биле байыдар дугайында чугаа каш чыл улажып келген. Даамыл Кургаг-Адыр иштинге чер улуг далдавас, каацга шыдамык хады, шарлан хевирлиг ыяштарны олурткулааш, ооң соонда ам өске ыяштарны, чаданнарны чоорту олуртур дугайында районнун ыяш ажил агый черинге каш удаа саналдап турган. Ол саналды совхоз директору Маңзыр база Витя Чернов суглар аажок деткээн, а Хыл Казысвич чүве ыттаваан. Ыттавааска — чөпшээрешкени ол деп санап болбазын Доржукай борта кончуг эки көргөн.

Даамыл боду хайгаарал кылып, тайга кезип чорда, Хыл Казыевич үргүлчү шык турар хөзүнге ынак хөй-ле дыт болгаш шиви өзүмнери хүлээп алган болган. Боларны Кургаг-Адырга олурткан дүжүү-даа чок, хей куруг ажил болур.

Ам канчаар чаш өзүмнерни үр тудуп, дедир чорудуп турар арга бар эвес, Ак-Шаттың кадар оыттуг ийлерин удур аңдарткаш, аңаа буу-хаа олуртурун шийтпирлээннер. Борто совхоз ийи тракторну ол дораан үзүп берген.

Севилбаа угбай баштаан үжен ажыг херээжсннер ссс хонукта дүн-хүн чокка ажилдааннар. Чүс ажыг школачылар база дузалашкан.

Ынчал турбуже-ле, өзүмнер кургаг сайже урупкан байланнар дег, дыка хөйү каткылап калгылаан.

Даамылдың төжөктелдир таартып алыр бажының дүгү хенчелеп үнген сиген ышкаш узуну сүргей тургулап келгилээн. Эрин болгаш сегел салдары дөскүрү сүргей ходуйтур олургулапкан. Ооң халыгыр карактары эвээш удуп турганындан кыскылай бергилээн. Аскыр-Доруг чарыштырар аыткылаштыр ишти тыртылып, сооттуна берген.

— Бо база-ла чырык чер кырынга чутталга дээш демисел-дир. Ынчалза-даа мындыг буу-хаа олурткан ыяштар арай пат чадыгары хомуданчыг-дыр. Бир муң ийи чүс дөстөрнүн чээрби-үжен хуу хирези үнзе, чолу-ла ол боор — деп, Доржукай арай муңгак чугаалап турган.— Ам кадарчылар кезип, бээр мал ытпазын чагывааже хоржок. Хадылар алыр деп турган кижиге болгай мен, та чүге боларны чоруткан чүве — дигилеп, даамыл хөлчөк-ла хомудаан боданып чораан.

Бир малчынның аалынга кээп, көрүнчүүнге бүдүү көрдүне каапкаш, сал аразында ак дүктер тыптып келгилээнин даамыл эскере тыртып каан. «Хевир чогуң! Сал-чүлүүрүмнү чүге аалда каапкан кижиге боор мен. Дүрген чүлүттүнүп алза!» — кылдыр боданган.

Кайын эндээр ийик аан, арга эезиниң баш удур санааны бадыткаттынып эгелээн.

Ырак хемден «Беларус» тракторнуң эккеп турар суу-биле суггарып турган кадында-ла, чамдык ыяштар кээргенчиглери кончуг, «өлдүвүс-баардывыс» деп-ле орган чүве ышкаш даамылдың караанга-ла өңүн оскунуп, саргарып эгелээннер.

Совхозтуң партия хуралынга Доржукай санал бергеш, мындыг түннел үндүрген.

— Хыл Казыевич Саая дээрге бүгү чонга хүндүткелдиг, совет эрге-чагырганың улуг төлээзи кижидир. Оон чүгле от долгандыр чүве бодаар, аажок шолук чоруу база бар. Келир үени бодавас, арга-ыяш, аң-мең чүгле мээң назынымга чедишсе-ле, ол-ла дээр хөөннүг.

Хыл Казыевичиниң калчан куйгазы аажок кызып келген.

— Сээң арга-ыяжыңны, аң-менини мен чок кылып турар мен бе, эш Доржукай?!

Даамыл бодун туттунар, база чугалаар сөстөрүн боданыр дээш, кадыр хаваа бусталып келген.

— Дыңнадынар бе, эштер коммунистер! Бо-ла бүгү бойдусту чүгле Доржукайның өңчүзү, ыңчангаш чүгле ол харыылаар кылдыр санап турар кижидир бо!

Мону дыңнааш, Хыл Казыевичиниң өдү чарлы бер чакан. Ол бодун эргеледин, оожуктурган чүве дег, узун салааларлыг холу-биле тас бажын аткаар суйбагылаан. Караан кедергей хере харапкан — улуг-ла ала кылдыр көзүлген.

— Хурал даргалары! Бо кижиниң саналын чүге соксагпас чүвөл! Санал эвес, а дора-бодаашкын ышкажыл бо! Мени чүү деп турар-дыр, дыңнавайн олур силер бе?!

Хурал даргалары мырыңай дедир, Хыл Казыевичиниң бодун хоруур болганнар.

Хыл Казыевичиниң чеди өкпези чеделээ туруп кээп, хөрээ өгденээр, безин быктындан тышып орган:

— Мени... Чогум чүү дээш... буруудадып турар кижидир сен, Доржукай?!

— Кургаг-Адырга чүнү олуртурун биле тура-ла, шивилер, дыттар өзүмнери хүлээп алганыңар-даа буруу!

— Кургаг-Адыр, Кургаг-Адыр деп алган! Эккелген чүвени канчаар кижидир мен.

— Дедир чорудуңтар херек. Чагыгның хоолгазы силерде бар-ла болгай. Ону көргүскен болзуңарза.

— Ча-чаа! Сээң ыяш-дажыңны кижидир билер эвес!..

«Бай-Сүт» совхозтуң директору, калбак ак шырайлыг Николай Сүрүңович санал берген.

— Бойдус дугайында айтырыг — амыдырал дугайында айтырыг-дыр, эштер. Күскү ыяш олуртулгазын Кургаг-Адырга чорудар деп турары кончуг шын. Совхозтан чүү-ле херек болду, менээ кээп турар силер, Доржукай Дажыевич. Шыдаар шаавыс-биле дузалажыр бис. Бойдус камгалалының дугайында айтырыг — хүн-бүрүнүн айтырыгы болур ужурлуг.

Ону хүн айтырында чок, азы бо айтырыгга хамаарышпас деп болбас, эштер! Чамдык эштерде ындыг хөөннер бар-дыр, ол шын эвес.

Бо чазын Хыл Қазыевич, шынап-ла, эпчок чүве кылган болдур ийн. Мен билбээн мен, ооп башка, шынап-ла, ол өзүмнерни дедир чорудултар турган. Мен бодаарымга, Хыл Қазыевич бо шүгүмчүлелге ажынып-дарынып орбайн, а түн-нел үндүрер болза эки.

Хыл Қазыевич ол хуралдан өлүр-ле дорамчылаттым дээр хөөннүг үнген. Ооң чуга кызыл арны изинейниң, ындында-ла эңмектиг чүрээ шапкан айтты дег соп чораан.

«Ажылын ууп чадааш, кижиге шорлур хей боор! Ону база бир сындырар хүнүм бар-ла боор! Ол утканда, мен сагында болгай аан!»

Күскү ыяш олуртулгазының дугайында блеткел ажилдары чоруу турган. Черин тарып, хоюглап алганнар. Баштай суггара кааптар сугну хемдең дажыглаарынга совхозтун суг сөөрттүр бүгү машиналары киржир. Ооң соонда үстүндөн буга казып бадырар дишкен.

Үстүкү класстың өөреникчилери, база совхозтун ажилдап-ла болур бүгү херээженнери ыяш олуртулгазынга киржиринге белең турганнар.

Доржукай районунуң ыяш ажил-агый эргелелиниң кулаан коңгалап-ла турган. Ол черниң ажилдакчызы суук сарыг баштыг орус уруг Тамара Быкова кыңгырт дээн телефонну тудуп алырга-ла, Доржукайның чоон үнү дынналыр:

— Хады өзүмнерин кажан бээр силер?

— Ам-даа бичин мананар, Доржукай Дажыевич. Удавас чедире бээр бис. Канчаар олуртурун айтып, сүмелеп бээр бис, акый!

— Чер донар четти. Ам база, бо часкы ышкаш сотка олуртур деп бардынар, Тамара Михайловна!

— Силер күзүн чер донду деп девидээр, а чазын чер хөөдү деп бачыдаар кижидир силер аа, Дажыевич. Ам черле улуг манатпас бис. Ам база дыт че? Чок-чок! Кайын ындыг боор! Ам ыявыла хады чорудар бис, силерниң күзелинер өзугаар. Че, байырлыг!

Өзүмнер күзүн дыка орайтадыр келген. Ынчалза-даа олуртулганың бүгү негелделерин өзугаар болур чогууру-биле олуртуп алганнар.

Күзүн өрттен ангы катчыларның, тоорукчуларның чурумун хайгаараар деп база бир артык улуг сагыш-салгышкыны бар, ол Доржукайның болгаш өске-даа активчилерниң экинге биеэки-ле хөвээр чүдүрүлген. Кат сывын кайы хамаанчок чаза базар, сып үрегдээр «комбайн» дээр демирлер-биле сыптарны бертиндир когжай дырадын кааптар кижилер бо-ла туттуруп ап турганнар. Ындыг «комбайнныг»

каттап чораан районда саң килдизиниң ажылдакчызы Севээндей сугларның кырынга актыны даамыл тургускан.

— Оран-чурттуң үнүш-байлаан чон ажыглаар ужурлуг — деп, даамыл үрекчилерге чугаалап турган.— Ынчалза-даа байлаактың үнер дөзүн камгалап-хумгалаары — кижини бүрүнүң хүлээлгези болгай. Келир чылын моон борбак-даа кат үнмезе хөннү. Ынчап барза, ынчан база бир аңгы чугаалажыр бис, эш Севээндей. Чырык чер кырынга чуртталга дээш.

— Бай-Сүтте чурум кежээлээн — деп, хоорай улузу чугаалажып турар апарган.— Эрткен машина бүрүзүн шыңгы хынап, чурум үрөөннерни чула торгап турар дидир.

Часкы «хөглүг» туристерниң сураа Кызыл чурттуг улус болган. Чамдыктары элээн өрү албан-дужаалдыг-даа кижилер-дир. Олар совхозка катап келбээннер, а оларның боолары милиция черинде дужааттыңан. Милиция чери «хөглүг-лерниң» чедирген когаралының актызы-биле кады штраф төлээр квитанцияларны оларның ажылдап турар организацияларынче чоруткан.

Ажылга ол-ла дүлнүп, ажаанзырап турда, ажыг кыш база дүжүп келген.

Даамылдың кышкы чымыжы база-ла чай-шөлээн чок. Бир-ле черден билдинмес машина азы трактор союп чедип келгеш, дегбес ужурлуг черлерден ыяштарны эндере ужуруп-ужуруп, оон будук-күзүрүмүн-даа бөлбейн, сөөртүп апаргылаан болгулаар.

Чурум үрекчизи бүрүзү-ле дилгиден дескен койгун дегизин будап туттурбазын-на бодаар. Ычангаш чамдык истер эстип калган дош ышкаш шуут тывылбайн-даа баргылаар.

Бо чылын арга аннарынга мурнунда чылдардан хөй сизген белеткеттинген. Доржукай бодунуң оглу Петяны баштадыр чеди оол эвилемдеп алгаш, үш хемде улуг-бичелиг алды сараат тургусканнар.

Хар улгадып, соок күштелип келирге, өөрөнгөн аннар кажаалыг сарааттарны долганып каап турар апарган.

Дыка манадыр болза, чамдык арай дамыргай аннарның чилчин үстүп мырыңай баксырай бээр, ынчангаш Доржукай бүгү сарааттарны кезип тургаш, кажааларны ажыткылаан, сарааттарны долгандыр оюк-оюк дустар салгылаан.

Даамыл бир эргилде кылып чорааш, эскерип каап-тыр: сараат сизгеннерни сыын, мыйгак-даа, элик, хүлбүс-даа, буур, булан-даа — арганың бүгү-ле сизген чиир аннары арышээр чок кээп чип турар болганнар. Ынчаарга койгуннар истери сарааттарже барбайн, чүгле дустарны долганып турар болганнар.

Доржукай Дажыевич совхозта комсомол организациязы-

биле Виктор Черновту дамчыштыр аажок сырый харылзаалыг турган.

Эрткен чылын совхозтун девискээринге үжен алды чурум үрээшкиннери болган. Оларның чээрби тозу туттурган. Оларның чээрби бирин комсомолчулар илередип туткан.

Час дүшкени-биле кады энир чылын чазын Ак-Шатта олурткан чаш өзүмнерниң кажы өспези, кажы өзери билдинип чоруп орган. «Чүстен чээрби чеди хире» кылдыр даамыл чоокшуладыр санап үндүрген. «Төгерден амзааны дээр» дижири ол-дур деп Доржукай түңнеп каан.

Кургаг-Адырда күзүн олурткан хадылар черле эки үнүштүг болур хевирлиг. Барык шупту чыгыы аажок өң кирип, күске дүктери дег бичии бүрүжүгештер сарбайтыр дирлип келгилээн. «Ынчалза-даа үзүк чок суггарбас болза, чайгы изиг хүн чаш өзүмнерни кагыдып кааптар» кылдыр боданып, даамыл Кургаг-Адырны өрү чортуп өскеп орган.

Тарып каан черде ийи кижини изи чыткан. Суурже киргенер. Истерниң хемчээли-даа, базымнарның аразы-даа ден чыгыы. Чийк-чийк баскылаан — аныяк улустун болур жуурлуг.

«Бо-ла оранчок черге анаа эвес-ле чорааннар-дыр болар. Аң хайдынып чораан болур ужурулуг. Бо шагның төтөглекчилери база дыка угаанныг апарып-тырлар ийин. Боо-хөөзүн аалынче аппарат, а черге суп кааптар».

Ынчап чорда, дөө ханы чоога аксындан карарып көстүр аъттыг кижини үнө халыдып келген. Даамылды-даа херексээн чүве чок, олче-ле хөмө челдирип орган. Чоокшулап келзе-ле— Дүлей Сундуй!

— Менден каразыва! Элеп-чуктап чордум!—дээш, ол даамылдың чаны-биле хап эрте берген. Артынчак-даа билдиргепээн. Дөө-ле, элээн ырай бергеш, дедир хая көрнүп келгеш, бир чүве чугаалаар деп чоруй, аьдын дедир ыңай тырткаш, челдирип чоруй барган. «Энир чылгы солунда чураан көпеек санаашкыны киномеханигинини болчук. Ол оолдун бышкактарынче моон үрүпкени ол-дур! Ындыг-дыр, ындыг-дыр! Бо ийинс база боларның бооп билиш чок».

Сундуйнун келген уун эдерти элээн чорткулаан. Чүү турар боор! Ол кажар төтөглекчи даамылды баш удур-ла дураннап көрүп алган турар ужурулуг. Эрткен күзүн аң аткаш, совхоз директорунга туттуруп, чула торгаткан болгай. Ынчангаш когараан торгаалының орнун чандырып алыр дээш, ол карак кызыл хайдынып турар хевирлиг. Сундуй ам кески бөрү дег кедергей кажар апарган. «Бажы каткан кажар амытан какпага ам белен кирбес» деп Доржукай боданып чораан.

Дүлей Сундуй база-ла хайындыр боданып бар чораан.

«Он чылдар мурнунда, бо ашак маңаа келбейн турда, амыр чүве-ле болгай. Даамылдар кызыл эт көргөн кускуннар ышкаш, кижиниң аң өлүргенин черле соора көрбес, ужалап чортуп кээрлер. Ам бо ашак келгеш-ле, кежээлеп турардыр, кулугур! Дыка ынчаар кежээлээр болза, канчаптар эвес мен мону адырам! Доо, Чернов дээр орус, совхоз директору бо бир кулугур база бо ашактың талазында чүвелер. Че, болар утканда, мен сагынганда болгай аан».

Хат-чатканныг берге час эрткен. Часкы когурумга Доржукайның кылын хүрең шырайы соокта шондурган бүрү ышкаш аажок куурара она берген чоруп турган. Сувай бе дег кезээде чиндиднеме чоруур Аскыр-Доруг дээрге, эезиниибиле алыр болза, үттүг-чарнынга хумуң аспа кылдыр эди шылыттынып, ээгизи шагжая берген.

Ам чылыг шаг дүжүп, чымчак сиген үнүп келгенибиле, даамылдың арын-шырайы өң кирип, Аскыр-Доругнуң хырны үнүп, кылайты түлөп каапкан.

Тайгада тоорук болгаш кат-чимистиң үнүжү эки болур хевирлиг. Пөштер баштарында эмгежок кушкаштар хонгулап-кап чүве дег, тооруктар чевирт көк чүве. Кат сыптарының суг-чинчилер дег ак чечектери черни бир кылдыр чаптыла берген.

Энир чылын Севээндейниң каттаан чери өртке чирткен ышкаш куурарып калган. Чоогундан келгеш көөрге, чүглө энир чылын комбайнга таварышпаан ийикпе, азы чаа үнген сыптар ында-мында өскүссүрөй бергилээн ногаарарып көзүлгүлээн.

Севээндей дээрге, мешпек баштыг кызыл думчуунуң солагай талакы танааның чанында бышкан тоорук сайы дег хүрең меңниг, шөртегер ижинниг, чолдак кара эр-ле болгай. Районнуң саң килдизиниң бир харысалгалыг ажилдакчызы — Михаил Севээндейниң идьк-хеви-даа тас, эктинге ымыраа хонгаш, тайып турар, эт-хөреңгизи-даа элбек, хуу чиик-каралыг-даа кижини. Ындыг бай өг-бүлениң ээзи база ындыг төлөптиг эр болган болза, эки-ле чүве-дир ийин.

«Севээндей бичин штраф төлээн боордан башка, кандыгдаа шынгыы кеземче албаан. Бойдуска чангыс өг-бүлө безин бо хире улуг когарал чедирер-дир, көрбес бе! Мындыг делгем аяндан, кат эки үнген болза, та чеже доскаарны долдуруп алыр турган» деп даамыл боданырга, ооң караанга Севээндейден аңгы Хыл Казыевич база көстүп кээп турган.

Часкаар чайгы изиг хүннүң мага-ботка тааланчыы кончуг. Доржукай аьдын дөс хола-хараганга өртей баглап кааш, Кара-Кожагар бажынче базып үнүп каан. Эр сактырга, моон мурнунда бо кожагар бажынга үр болбайн үнө маннап ке-

лир чораан-даа ышкаш, а ам каш-даа дыштанган. Кадыр дөшке бичии дүргедеп кылаштаарга-ла, чилии ажып, өкпө шаалыктап келир. Кышты багай ашкан шары-даа ышкаш. Қожагар кырында, кышкы қадарчыларның-на ажылы боор оң, ырактан кижии ышкаш көстүр узун шөйбек оваа даш турар.

Даамыл оон чанында калбак даш кырынга сандайландыр олуруу алгаш, ол-бо талаларынче дураннагылаан. Ие-чер чап-чаа торгу платье кедипкензиг чингиртиленчек ногаан кылдыр көзүлген.

Чаа үнүп чыдар тараа ховузу-даа, кедек шаттар-даа, хемнер, шынаалар-даа, арга-даглар-даа — шупту-ла шал-ногаан, карак чылчырыктап турар.

Ол-ла бүгүнүң аразында сагышты кузум ышкаш карартып кээр адыш оюу дег аш куу ийи ойбун бар. Севээндөй биле Дүлөй Сундуйнуң өлүрүп каан черлери ол.

«Қожагар баары дүк шеттерге азырал чүве-биле дөмөй чааш хулбүс бар чүве болгай. Ол ам чүгө көзүлбөс чоор? Дүлөй Сундуйнуң бо өзен аксындан үнө халыдып келгени журулуг-дур. Ол кончуг кээргээр сеткил чок, дон баарлыг кулугурнуң сырыпканы ол эвес ирги!»

Бо шеттерде бажы адыр мыйыстыг-даа ышкаш көстүр кара курттар база тыптып хонгулап келгилээн болган. «Районче дарый дыннадып, шынгыы хемчег албааже хоржок! Арга-ыяшка ан-мен-даа, азырал мал-даа коргунчуг эвес, а бо биче салаалар дег курттар коргунчуг! Маңаа бир кызыл чалаалыг кара торга бар чүве, чүгө шимээн чок чоор? Бо шокар торгалар-даа шыырак курттарга күш четпес кулугурлар».

Хыл Казыевичиниң бодалы ышкаш бо ногаан аргаларга сагыш амыр анаа-ла чортуп чоруур болза, магалыг чүве-дир ийин. Ынчаарга даамыл кижиниң сеткили кажан-даа дыш чорбас, а бир-ле чүве дээш, аарып-ла чоруур.

Идегелдиг эштер бары — ол эки. От кыппа эрес-экер Витя Чернов, хынамчалыг, чүве эндевес Николай Маңзыр база чүнү-даа соора көрбөс өөреникчилер, комсомолчулар дээш черле кымнарны чок дээрил аан!

Совхозтуң ыяш белеткеп турар бригадазында эки кижилер ажылдап турарлар болгай, а олар токпакка хереглээр өзээ хозалып үрөлгөн болгаш чинге ыяштар эмгежок турдала, тудугга хереглээр чоон, чарт, хөнү ыяштарны чүгө үрөгдөп турган чоор деп бодал база-ла сагышта өйдүгүп чоруур.

Даарга, субботада школа база чалаан чүве болгай. Анаа хол куруг баар эвес, бичии илеткелчигеш дөзөвилеп алып апар.

Ыяш белеткеп турар бригадаларны таварып чанарын шиитпирлээш, Кара-Кожаярдан даамыл дүжүп бадыпкан.

Доржукай суурга дүн ортузу эрте бергенде чортуп чедип келген. Ыттар-даа шоолуг ээрбээннер, олар даамылды танырлар.

Бертен Доржукай бодунуң оглу Петя-биле улуг маргылдаа үндүргеннер.

— Эрткен кыжын дош кырынга суур чурттакчыларынын хөй боктар төккени-биле хем дыка хирленип, каш санныг балык-байланнары өлүп хорап турган. Келир кыжын ынчаар бокталдырза, суу ам өлүгленир хем бо.

Петя ачазынче элдеппейлигден артык элдептиг чүве дыннаан кижин дег көрнүп келген. Оол ачазын эвес, а авазын сүргей дөзөөн, шөйбелдир ак шырайлыг, узун шилгедек эр турган.

— Суг канчап өлүр чүвөл, ачай?

— Бокталдырып, чуду-каралаар болза, бичин хемниң суу өлбөй канчаар.

— Суг черле амы чок бойдуска хамааржыр. Өөрөнгөн бис.

Даамылдың кылын хүрөң шырайы шынгырап, хаваанын кежи бош чүве дег, шериг эзер хевирлиг думчуунуң дөзүңгө бөлдүнчү хонуп келген. Ол суг дугайында оглунуң чугаазынга черле арай шугулдаксап олураар хевирлиг.

— Багай өөрөнгөн-дир силер, оглум! Делегейде суг дег дириг бойдус чок. Ол чүгле боду дириг эвес, а өске бүгү бойдустуң шуптузун тынгарып, диргизип турар. Бүгү-ле тынныг чүвөлөргөн өзөө — суг! Дириг, арыг суг!

Адашкылар дыка маргышканнар. Адак сөөлүндө Петя адазын тулдурар дээш, мындыг айтырыг салган.

— Ынчаарга сен өлүг суг көргөн сен бе, ачай? Менээ база көргүзүп көрөм!

— Көрбөс боор бе! Сен бодуң-даа хүннүң көрүп турар сен. Силерниң школа хериминиң хажызында бичин онгаржыгашта сугну көрөм. Шупту куртуп калган. Ол-дур.

— Ол хөөлбек ышкажыл.

— Шып. Хөөлбек-тир. Сугга база өске дириг амытаннар ышкаш үргүлчү хөделиишкин, шимчээшкин херек. Бодуң шенеп көр: өлгөн, шалбаа суун ижип шыдавас сен. Ол бир-ле бак чыттыг, чүдөк амданныг, арта куртуп калган болур. А агып чыдар арыг хем суун ижер болзуңза, магалыг-ла!

Петя ачазы-биле оон ыңай маргышпаан, ынчалза-даа ол ооң-биле чөпшээрешпээн. «Ачам билбес болгаш, ындыг боор» кылдыр бодаан.

Школага тускай эртемниглер-биле ужурашкан бо кезээ черле дыка шуугаазынныг болуп эрткен.

Механизаторлар-даа, тудугжулар-даа, башкылар-даа, эмчилер-даа чугаалап-ла турганнар. Ынчан шуугаазын-даа үнмээн, а Доржукай каш сөс чугаалаан соонда, ам-на дел-геи зал хайнып-дойлууп-ла үнген.

Доржукай мээң оглум суг дугайында арай соора билип турар дэй бээрге, ботаника башкызы өөреникчизинге болчу берген.

— Петяныы шын-дыр, Доржукай Дажыевич. Суг амы чок бойдуска хамааржыр.

— Ынчаар чугаалап болур-ла харын — деп, даамыл дүжүп бээрин дүжевейн-даа турган — херек кырында ындыг эвес. Оран-диптерде бүгү-ле амылыг бойдустан өзээ, оон чаяакчызы — арыг суг! Арыг суг чок болза, амылыг бойдус-даа, арыг агаар-даа турбас. Чер кырында дириг амыдыралды арыг суг тургузуп турар. Ынчангаш, эргим башкылар, өөреникчилер, мени дыка буруудатпайн көрүнер! Сугну амы чок бойдуска санаарынга, бот дугайты удур мен.

Залда үннер дыңналгылаан.

— Силер дашты база дириг бойдуска саназа хөңнү боор силер?

— Силер боттарынар амы чок бойдус өрттөнмес дидинер чоп. Бис дашты чымчадыр өрттеткеш, чугай кылып ап турар бис. Мында база маргылдаа бар ышкажыл.

Зал элээн шимээрге, оон таарзынган-даа, таарзынмаан-даа үннер дыңналгылаан. А даамыл дээрге, далажырын-даа бодавайн, даамай чугаалап-ла турган.

— Чурт чону-биле чараш — деп, ол уламчылаан. — Ында чурттап турар чон чуртунун бойдузунга хумагалыг, ынаар сагыш салып турар болза, ол чурт чараш болур.

Арга даамылы өөреникчилернин билбес чүвелерин хөйүнү чугаалап турар болган, ынчангаш айтырыглар-даа, маргылдаалар-даа үңүп-ле турган.

— Бистин бо Бай-Сүт хем чараш бе, багай бе?

Даамыл ол айтырыгны улуг чугулалаваан-даа хевирлиг химирени аарак харылап каан.

— Ортумак четсе, чолу-ла боор.

— Чүге? Ак-Шатта, Кургаг-Адырда ыяштар база олурт-тувус.

— Шын чугаалап тур силер, оолдар. Ыяш тарыжып, өрт-тер өжүрүп, арга-оймактарда чамдык улустун чүк-быдарадыр октагылапкан шилдерин, лаазаларын дыка хөйү-биле аштап арыглаан силер. Бо дээрге, төрөөн хеминерни аажок каастап турарыңар ол. Ынчалза-даа кижини амытан төрөөн чуртун, бодунун амыдыралын оон-даа артык, оон-даа чараш кылырын бодаар болгай.

Ынчаарга мен бистин хемивисти чүге ортумак чараш дээн

мен? Чүгө дээрге, бисте ам-даа кол чүүлдер четпейн турар болдур ийин, оолдар. Эки билип алынар: арга-арыг ан-мең-нигде, хем-суг балык-байланьыгда чараш. Ынчангаш өске черлерден чамдык аннар-даа сөөртүр апаар бис. Оларны эки хайгаарал өстүрери силерниң херээнер болур ужурлуг, оолдар.

Башкыларның бирээзи мындыг айтырыг салган.

— Ыяшты хереглелге черле кезер апаар-дыр-ла. Одаар ыяш херек. Бажың тудар ыяш херек болгай. Ынчап кээрде, бо хем бажының ыяжы чежеге чедир шыдажып болурул, Доржукай Дажыевич?

Даамыл борта боданы берген. Кара костюмунун иштики карманындан саазын уштуп, ону чоон салаалары-биле андара-дүндере туткулаан.

— Амыдыралчы, кончуг шып айтырыг-дыр. Санап турган мен: хереглелге бо-ла шни-биле кыргып-ла турар болзувусса, бо хемини ыяжы ам 27 чылга үзе тура-ла чедер. Ынчан амгы бичин шетчигештер чүү шоолуг өзер деп бодаар силер. Бир дытты амгы үениң техниказы-биле ужурарынга үш-беш минута херек. А шетти улуг дыт кылдыр өстүрериңге бежеп-чүс чылдар херек. Ынчаарга ыяшты ужуруп турарынга дүүштүр чаш шеттерни удур өстүрүп алыр дээр болза, ол болдунмас херек. Ынчангаш мен Дээди Советче мындыг хевирлиг билдириишкин, чогум билдириишкин-даа эвес, а санал киириксең турар кижин мен.

Одалгага хереглээр ыяшты элээн кызыргаш, хөмүр-даш казарын көвүдедир. Бажыннарны чүгле тууйбулар-биле тудар. Совхозтарда мал кажааларын база. Соңга ыяжы, эжиктерни болгаш шалаларны химияның дузазы-биле пластмасс хевирлиг чүүлдер-биле кылырын шенезе кандыгыл деп аан.

— Ыяш ам-даа хөй. Карак дешпиже — дээн үннер база дынналгылаан.

— Эртине-байлак элбек-хөй турда, ам ооң камналгазын эгелээр чоор. А төнүп турда, чеже-даа камнаарга, ол чүве болбайн баар.

Ужуражышкын дыка орай тараан. Катап-ла даң чырып, хүн үнүп келген. Бай-Сүт бажы часкаар чайның чымчак агаарынга чындырап таалап, шал-ногаан өң тырттырган. Ында чүзүн-баазын хөй куштар ырлашкан, бора хектер аян туткан — амыранчы-ла кончуг!

Күжүр Доржукай бажынының казачка кырында туруп алган Бай-Сүт бажынче хүлүмзүреп көрүп турган.

Ооң дурт-сыны бедик, кадыр хавактыг кылын хүрең шарайынын чазык-чаагайы аажок, күдер хөрээ ак майказын достайтыр хере теп үнүп келген турган... «Чырык чер кырында чуртталга магалыг-ла-дыр» деп ол боданып каап турган.

ӨЛҮМ КАШПАЛЫ

I.

Ортаа Азия. Май айның изиг хүннериниң бирээзинде «Москва — Ташкент — Душанбе» — деп каан пассажир поездинге Махмуд Хакимов-биле Памирже бар чор бис.

Мээң эжим Махмуд — чолдаксымаар, тырың чоон мага-боттук, улуг карактарлыг, кара чаак салдыг, кидин шыдал кырында хып дээн аныяк, 30 харлыг узбек. Тускай ажылы — казымал байлак тывар чер өрүмнээр өрүмнекчи мастер. Памир дагларында бир казымал байлак шинчилээр экспедицияда кады ажылдап турар бис. Дыштаныр хүнүвүсте Ташкент хоорайда Махмудтуң угбазы сугга чорааш, дедир Памирже бар чоруурувус ол.

— Чалгааралчыын. Эрткен-барган бир солун чүүлден хөөрөп көрөм, Махмуд! — деп, эжимден чугаа эредим.

— Сенээ чүнү хөөрээр боор. Адыр, адыр! — солун чугаа че? Ону дыннаксаарың кончуг бе? Ийет, мындыг бир солун төөгү бар. Хову көргөш, ону бодап чордум харын. Адыр!.. — дээш, хандыр боданып ора, хаваанда сырый кара кирбиктерин дүгдүш кылгаш, соңгаже кайгап ора:

— Сен чылаңдан кайы хире коргар сен? — деп айтырды.

— О, мен ооң бараанын безин көрүп кааш, шала сестир болдур мен ийин.

— А бо ховуну көр даан! — дээш, соңгаже айытты. — Мында кандыг-даа чыланнар бар боор. Улуг-даа, бичии-даа янзынын чыланнары көвей деп бил.

Соңга өттүр көөрүмге, биеэги-ле элезинниг хову шокара-найыны шөйлүп эртин тур.

— Сенээ авамдан дыннааным бир төөгүнү чугаалап бээйн, дынна шува — дээш, Махмуд чугаазын оожуму кончуг эгеледи.

II

Бо төөгү, та Памирниң көшкелиг кашпалдарыңга, та Тянь-Шаньның дагларыңга болган, оозун билбес мен. Авам чугаалап оорар чүве. «Өлүм кашпалы» — ийи километр ажыг хире шөйлүп чоруткан, ужу-бажы муңгаш, сүвүр-сүвүр чалым хаяларда үскен дагда кашпал дижир. Ынаар кирген амытан оон дириг үнмес, ортта кезээ-мөңгөде артканы ол. Ында чүгле чаңгыс өлүм хааннап турар. Үнер-кирер орук-даа чок. Чаңгыс орук — буруңгу ада-өгбелерже — коргунчуг өлүм ол.

Чайның аяс хүннериниң бирээзинде ол дагны шинчилеп чоруп турган геологтар ол «Өлүм кашпалыңа» таваржы бериптирлер. Олар дүвүн көөр дээш чадашканнар дээр. Ынаар караңгы, хүн херели безин шимээн чок караңгы көжегени өттүр дегбес. Та кайы хире ханы чүве. Дүп чок тамы деп чүве ол дээр. Кашпалдын караңгы аксынче даш октаарга, дыка-ла ыракта ышкаш, дүлейзимээр дагжап-дагжап чоруй, чиде бээр болган. Кашпалды ол-бо чүгүнден бедик делгем хөрөктүг чалым-хаялыг даглар, чаш төлүн эргеледип, чаптап мага ханмаан ие дег, долгандыр жүрээлеп туруп алган ыш-каш көстүр. Чажыт чурттаан төлүвүстү чүү-даа көөр туржук билбезин, хүннүн оккур чидиг караа безин көрбезин-билбезин дээн дег, ол даглар-кашпалды хумагалай-хумагалай боттарының улуг агжан соок хөлөгелери-биле чажырып бузаай дуй көжегелеп алган турар. А «Өлүм кашпалы» чаг иштинде бүүрек дег, чанчык иштинде чинчи дег, кижиде-даа көрбес, хүн караа-даа аңаа шал-бул, дээр-дегбес, бодунуң чажыт оранында ынчаар-ла маажым шөлзөн түрлүг көстүр. Шак бо чажыт кашпалдыг дагларга баштай чораан геологтарыны баштап чедирип келген орук баштакчызы ирей мынча деп чугаалаан дээр:

— Бо дээрге «Өлүм кашпалы» деп чер-дир. Ону улуг кырганнардан дыннаан мен. Ооң үнер-кирер оруун чүгле аллах билер. Ынча дээрден башка ол орук баштакчызы чүнү-даа билбес болган.

Ол аразында хиндиинде хир чок аяс турган дээр хенертен кара булуттар тыртып, геологтар ооң чажыт чыткан ханы, караңгы кашпалын көрүп кааныңа хомудаан дег кыннып келген: дээрден черже кочалдап төп бадырып турганзыг суггур чазын сидиредир чайыктап, геологтарга көскү-хөрзөн көөргедип, көксеттинип, хорадаанзыг динмиреп, оттуг кеззэн булуттар өттүр чайып, кызанайнып, киленнеп келген. А чаашкынны сорук кирип, үрдүнген-чайдынган күштүг хат-даа улуп эгелзэн. Кашпалдын чанында какпак хая баарыңа кезек кижилер чаъс-бораңныг хаттан чаглактанып, бөкперле-жип турупканнар. Хат-даа шаанга киир-ле хая-дашты чаңгыландыр сыгырып, улуп туруп-туруп, аксы-боску дунганы ол ыйнаан — соксаш болган. Кезек кады ажынып-дарыңган кудайның ыглап-сыктааны чайык-чаашкын база соксаш кыннып, сонгу чүкче чоруун улап ырак-узак эртип бар чораан.

Геологтар «ам-даа ажырбас» дишкеш, демги «Өлүм кашпалының» кыды-биле дыйлаңайнып чоруткан кокпа оруктап чыскаалдыр чаңгыстап шуужуп чорупканнар. Оларның соонда чораан бир узбек геолог аныак эр өл дашка тайгаш, тендирбишаан, кашпалдын караңгы аксынче даш-душту кангырадыр халбактанып, кады баткан даштарга үдеттирби-

шаан—«Аа-Аа!»— деп алгыра, ынаар-ла дүп чок тамыже караңгайнып, ыды чоорту чидип бады барган.

Мурнунда чораан эштери тура дүшкеш:

— Чүү болду?— —дээнзиг, бот-боттарыңче көрүңгүлээн-нер.

— Эх, Муххамед, Муххамед!— деп, эжиниң адын адап, хей-ле Муххамедтиң тайып бады барган черинге кээп, эжин ажырыпкан улуг аастыг кашпалдың карангы тамызыңче куду алзы дыка үр кайган, эжинден чүү дыңналыр ирги деп кулак салып дыңнаалап, кезек турганнар.

Кашпал тургаш:—«Чүү-даа болбаан, оруунар оруктап чорунар!»— дээнзиг, шимээн-даа чок карангы дүмбей көже-гезин бүргеттинипкен, дүште-даа чок шөлээн чыткан. Муххамедтен чүү-даа чок, сураг. Дүвү көзүлбес тамыже андарлып баткан кижиден дириг үнөр чүү деп ынчаш? Дүвү чок ханы тамы — өлгөн кижиден маанай айтырба дээнзиг шип-шимээн оңгар карангы көстүп чыткан. Үн-даа, шимээн-даа чок болбайн аан. Геологтар ол кашпалдан эжиниң сөөгүн уштуп, боттарының лагерь-турлаанга хөөржүдүп ажаар арга чок болганнар. Чер шимчээшкининден чарлы берген чер тии дег, дүвү билдинмес «чажыт» тамыны канчап канчаар боор. Тамы кашпал оларнын эжин сыырыпкан. Ооң ынчаар барганы-ла ол. Геологтар Муххамедтиң озал-ондакка таварышканын качыгдап, бөрттерин уштуп ёзулааш, анаа хомудап, көрдүнер бе айыылдыын, кашпалга оваарымчалыг болбас болза хоржок дижип, бот-боттарыңга чагыжып каап, биеэки кокпа оруу-биле оожум шуужуп чорупканнар...

Олар, геологтар ол дагларга чайны өтүр шинчилел ажылы кылып келгеннер. Ол үеде олар Муххамедтиң чайлып киргени кашпалды таварып чоруп тура, олар чүгле ону ээлеп чыдар хөөкүй эжиниң дугайында сактып эртерлер. Бир-ле катап геологтар эжи Муххамедти сактып чугаалажып ора:— «Бо «Өлүм кашпалының» чажыдын ыяавыла тывар бис!»— деп, сөзүн беришкеннер чүве-дир.

Күзүн ажылын доозупкаш, геологтар келгени хоорайже чаныпканнар...

III

...А кашпалдың тамызыңче андарлып баткан Муххамед чаян болуп дириг арткан. Карангы тамыже ужугуп бадып чыда ол карактарын шийипкен. Чүрек сиилээр, кулактарга салгын сыылаар. Чырык өртемчей кырынга бодунуң эрткен эки-багай, эвээш-биче чуртталгазы ооң угааныңга ыя када кашкыя секунд иштинде шокараш-шакараш кылдыр, ашкан номнуң арыннары дег шывараш кылынган.

Окгаан даш дег сынайндыр ужугуп бадып олура, ол бир-ле чүве кырынга «Мээш!» кылдыр ийлендир кээп ушкан ышкаш болган соонда, угаанын оскунупкан. Та кайы-хире болгаш оңгарлып келгени ол чүве, бир миннип кээрге, кум-элезинде чарты хөмдүне берген чыткан. Холдарын шимчетинип көөрге, аарышкылыг, ол хиреде кемдевээн-даа, сын-маан-даа, бүдүн ышкаш. Кашпал тамы ишти, Муххамедтин мурнунда геолог өөрү-биле ону дагга көргөш, бодааны дег, хөлүн эртир дүмбей дүн дег карангы эвес болган. Дээр шаар өрү бедикте, тамынын кырында ыйнаан, шары дег, бир-ле чүве агарып астына берген турар. Ол агаар. Кашпал иштин дургаар өлбөзөк дег чырында дег чөгөнчиг чырык бүдүргөй кылдыр чырыдып турган.

Муххамед чартыын хөөп алган элезинни холдары-биле эжип каанкаш, тура халып кээп, алгырыпкаш, олура дүшкен. Дөнмээнин бирээзи ток-биле сопкан дег, шимченирге аарышкылыгы ана кедергей, чүрек безин чым-сырт кынныр. Ол дөнмээни холу-биле черзилеп аяар суйбап көөрге, бүдүү дорт сынган хире. Ол хиреде эът-кежинден сынган сөөктери-даа уштунуп келбээн, мүн-не бүдүн чүгээр, чүгле дөнмээнин сынган дужунда долгандыр достагар-достагар кылын ыжыктар бар. Сынык дөнмээ — он талакызы, элезинге ийлендир хөмдүне дүшкөн чарты бооп-тур.

Оңгарлып, угааны орталанып, караа чырып кээрге, Муххамед изиг түлүүнде бодун бүдүн-кадык-тыр мен деп бодааш, тура халыыр орта, кемдег чүрекке дээрге олура дүшкени ол ыйнаан. Оон башка сынык дөнмектиг кижичыткан, орган черинден тура халып кээр ужур бар эвес. Ынчалза-даа чоннуң караа көрүп турган черге кемдээн кижичыткан-биле өлүмгө чыгаткаг, ээн кашпалда кижиниң салым-чолу, турасоруу, күжү — ийи ангы деп бил. Бирээзин чон ажаап карактаар, а бирээзи бодун боду чүрээ-биле, сеткил-сагыжынын байлаа, тура-соруунуң эми—ундаралдың холунга дүжүп бербес, чаныш-сыныш чок дидим күжү-биле эмнеттинер апаар.

Бажындан база изиг, чылыг хан мойнунче дамдылап бадып турган. Элезин кырынга кээп дүжерге ийикпе, азы кашпалдан тамыже андарлып бадып орда, соондан келген даштар башка деггени ол ийикпе — куйгазы чарык. Кедип чоран костюм-хөрөктээжин уштуп октапкаш, хөйленин ийи диле соккаш, бажын шарып алган.

Кашпал иштинин черзиг, соогу кончуг. Дөнмээ база аарып эгелээн. Суксааны кедергей. Шак бо черде суг бар ирги бе дээш, кемдээн дөнмээ аарза-даа, эриннерин баяк ызырып алгаш, думчукка тулганда бызаа сугжу дээнзиг, кадык чарты-биле ийленип алгаш, чадаарда оожум ийи-бирээлеп калгып, союп чорупкан.

Кашпал ишти: куруг кум-элезин, ында-мында улуг дөлем хөрөктүг инектер дег хаялар, чамдык черлерде шиш-шини араазай корзан даштар баштары-даа көстүр, мындыг. Хая-даштарны оюп, чайык соонда ол элезинге сояры аңаа дыкала берге болган. Ырадыр чер-даа дөгүвээн. Чоок-кавыда ижер суг-даа тывылбаан.

Бир-ле коңчуг даштыг черге келгеш, шаа төпгөш чыдыпкан. Дөнмээниң сынык чериниң аарыыры дендеп, уё-човуур-биле ондап-остап чыда, бодаарга, чапында улуг-ла даш артында бир-ле чүве шылырап дагжап шимээргээн ышкаш болган. Бажын ковайты кээп: «Чүү боор бо, күске-күжүгөн бе?»—дээш демги дашче көрнүрге, биеэгизинден карангылап олурган кашпал иштинде бүлүртүң чырык өттүр ийи бичии карактар олче чидидир кайгап көрүп турган. Ол чиңгир, ток чок оттуг карактарны көрүп кааш: «Па, бо чүзүл? Чүмнү көрүп кааным ол?»—деп, Муххамед боду бодунга айтырыг салгаш, харызын тып шыдавайн аңгадай берген.

Муххамед кичээни берген. «Халдап келзе канчаарыл?»—деп бодал ону өрүмчөп турган. Карак чивеш дээр аразында ийи холга ийи борбак даш-биле дайзынга удур чепсеглеттинип алган. Аары-даа уттундурган. Чүгө дизе амы-тынга халдапкы дег коргунчуг дайзын кижинин мурнунда бо барааннап чыдырда, кижичи канчап сестип кортпазыл?

Муххамед — чыланче, а чылан олче карактарын чивеш кынмайн кайгааш чыдыпкан. Ол кобра бе дээрге бажы калбак эвес, а гюрза бе дээрге бажы чиктиг. Кижичи көргөш чожаан дег, шавар халдаашкын-даа кылбас — чүгле кайгаар. Ам канчаар. Муххамед чыландан карак салбайн, кожая олуруп алгаш, дедир келген черинче-ле холдарында даштарын салбайн, мурнунче көрө-көрө, холдары-биле аткаар иттинип, дедир чылып эгелээн. Ынчаарга чылан база-ла бурунгаарлап чылып орган. Муххамед ынчаар аткаарлай союп оргаш, келген оруунга эвес, ушчок өске черге келген; кайнаар-даа көөрге улуг, биче корзан, инек-даш, хаялар. Оруу берге шап-тараазынныг-даа бол, эр чүвөң холдары-биле иттинип аткаарлавышаан.

Кашпал ишти карангылап, карангылап-ла кел чораан. Муххамед бир-ле аткаар чылар дээш, улуг инек дашка ооргазы-биле үскен. Орта ам аткаарлап болбас деп шийтпирлээн. Чеже боорул, чеже аткаарлаарыл, чеже дезерил? Шаг төнгөн, чилчик үзүлгөн. Үндүргөн күшке күш немээр чүве — чүгле дыш. Ынчангаш дакпыжаан, эгиштээн тыныжын оожургады дыштанып олурупкан. А ооң ийи караа мурнунда чылып сүрүп чоруп олурар дайзындан бичии-даа салдыкпас. «Чылан канчалза-даа канчангай-ла. Ооң-биле черле демисе-жип тургаш өлүр чүве» — деп, Муххамед боданып ора, солагай холунда дажын салыпкаш, артында ооргазы-биле чөле-

нип үзүп алганы дашты суйбалтар дээш холун бир кыдынынче сунуптарга, холга уйгу-дүште чүве дег бир-ле чингежек узун эвес чолдак ыяш тутгунуп келген. Тудуп-суйбап көөрге, чарт будук. Муххамед ам-на амырай берген: Оо! Мурнунда олче оожуму кончуг аяарлап союп орар дайзын-биле «сен бе, мен бе?!»—деп сокчур ёзулуг чепсек ам-на холда. Ам ажырбас! Сагыш ажаан!

Муххамед хөлзеп, шимчеп күженгенинден көк суг дүшкен. Соонда 4—5 метр черде карактарынын оду көгеренейнип сүрүп чоруур бодунуң хинчээнче карак салбайн көрбүшаан, тыныжы ажып, дыштанмышаан, оң холунда будуун туткан, а солагай холу-биле арнында дерин кеткен костюмунуң бир ишти-биле чодуп ап олурган. «Бо кашпалда канчап чедип келген хайыралдыг будуум боор сен? Азы бо кашпалдың кыды-биле оюп, эрткен-дүшкен чорумалдар сени бээр мээң амы-тыным алыкчызы кылдыр йөрээгеш, октап бадырыпканы ол бе?»—деп, ол будуун холунда тудуп алган боданып олурган.

Кашпал ишти карангылаан. Дүмбей. Кижин биле чылан дашкаар дагларда дүн дүшкенин кашпал иштинден база-ла билип, угаап турганнар. Ынчалза-даа кижин биле чылан изиг «ынакшааннар» дег удур-дедир кайгашпышаан, ол хиреде бот-боттарынче чоокшулады чылышпаан-даа, ол ийин үнчоктарнын аразы 4—5 метр хевээр. Кызыгаар чурумун кайызы-даа үрөвээп. Бот-боттарынче халдаашкын кылып болбас деп керээ чарып, ат салыпкан ийин чурт ышкаш, кызыгаар хоойлузун иелээ шынгы сагышкан. Ол ийинин бот-бодундан ылгалы: бирээзи — олурар, бирээзи — чыдар. Оларнын демисели чүгле ыт чок кайгажыры. Чылан-даа шимчевес. Муххамед-даа кыймыш дивейн, дашта ооргазын чөленип алган олурар. Ооң сынык дөңмээ ам катап аарып, саргып эгелээн. Ынчалза-даа ол уёлап човууртаар туржук, аксындан бус безин үндүрбейн, дөңмээ хире-хире аажок аарып кээр-ге, эриннерин так кылдыр чышпыр ызырып алгаш, дайзынындан бир-даа карак салбайн көрүп олурар.

Кашпал иштинде хире-хире, дүннээн куштар-ла боор, чүвелер сылдыраар, далдыраар. «шыг-хиг»-даа кынныр. Үгү-даа чииртими кончуг кургамзыг каттыргылаар, элээн үр болгаш — «үү-хүк!»—кылдыр эдер-даа. Кижин биле чылан ийинин демиселин — оларнын кайгажып чыдарын билген-даа дег, үгү үр-ле чаңнап келгеш, ам-на шимээни читкен.

Муххамед биле чылан ийин ынчаар-ла удур-дедир боттарын шинчилежип, кайгажып; кайызы-даа баштай халдаарындан дидинмейн, адааннажып чытканнар. Ынчап турда, чайгы дүн эртип, даң чырып, хүн мурнуу чүктен херелдерин черже чажып төге бергени ол ыйнаан, кашпал иштинин ка-

рангы көжегези көдүрлүп, чоорту чырып кел чораан. Чылан хенертен Муххамедти каггаш, кашпалды куду алзы дүргөн союп бадыпкан. Муххамед ону хемчээй көрүп олурарга, кобрдан оранчок улуг болгаш чоон, узун ышкаш болган. Элезинниг черлеп эрткен изи безин андарган чер дег ховулданып, чалданып, элезин довуракты чара-чире-ле изеп чоруй барган. Изи безин ол хире түрлүг чүве дайзын амытан болбайн-аан.

Бир моондак ынчаар эрткен. Муххамед иштинде ура-а!— деп алгырыпкан. Ооң сагыш-сеткили байырлап өөрүп, кижиң чоргааралын ырлап бадырыпкан.

Муххамед өөрээнинден:

— Бо дайзын ам кайда кээрил? Менден корткаш, менче халдаарындан сезингеш, ырап-узап адак ап дезип чорутканы ол болгай аан. Ам келбес. Кижн кажан-даа — Маадыр. Амыдырал биле хүн ак-көк дээрге чырып, чалбыштыг чаагай херелдерин черже хаяалап гурунда, өртемчейге. Кижн араатан дайзынга-даа, бойдустан кандыг-даа сүрлүг күштеринге тиилеттирип аштырбас. Кижн оларны чагырар болгаш тиилээр күчүтен маадыр!»— деп, анаа авазының чаш-бичиизинде чугаалаан чугаазын ол бук дег чүү адам улуг чыланнын чоруй барган уунче көрүп ора, ол сактып келген.

«Ийе, Кижн — кажанда-даа Кижн!»— деп, боду бодунга чугаалаттынгаш, холунда тудуп олурган будуун топтап көре берген. Ол саксаул будуу болган. Дөңмээ база катап-ла аарып олурган. Буду аартап-аартап-ла, ыжы дүүнгүзүнден кедереп орган. Будуун ынчаар-ла көрүп олурда, соң бажынга бир-ле бодал чык кылынган... Ындыг эвес!..

Будуун дашка сый шапкаш, бажының шарышкынын чешкеш, пөстөрнн камны-биле көвей чымчактааш, сый шаап алган будуун дөңмээнге эптей чаткыштай шарып алган. Хонган черинден өскээр даштар чок элезинниг черже союп барып, удааш чыдыпкан. Удуп-удуп оттуп кээрге, кашпал ишти чаа-ла чырып олурган. Бодунга даржылгалыг аарыын угтупкан дег, чык кылдыр удуп калганы ол. Коргуушкундан, бодунун суларан баксыраанындан сеткил-чүрээниң баштайгы эми — уйгу ол болган. Хүнзедир, хондур удааны ол ышкажыл! Ого, сактырга, мага-бодун бир-ле арыг чаагай аржаан сугга чуп каан дег, чиик болгаш сергек ышкаш болган. Аарыыр чүвези-даа чок. Чүгле будун шимчедирге, аарышкылыг. Будун шимчетпейн, чүгле бажын ковайтып алгаш, долгандыр чоок-кавызын көргүлээн. Богда, бодундан ырак эвесте, элезин кырында дүүнгү-ле дайзыны дүрлүп алган бо чыткан. Мага-боду чым-сырт-ла дээн соонда, сырбаш кынгаш ам өңдейип олуруп алган. Чылан база-ла олче бажын ковайтып келген. Бот-боттарынын аразында угаан-бодалдың шавар-халдаашкыны—үн, дааш-шимээн чок кайгаашкын фронтузу база катап эгелээн. «Ам канчаарыл?»—

деп Муххамед кандыг-даа чепсек чок, хол-даяң боду боданган. Ол дөмей-ле дүжүп бербес. А бир эвес бо чидиг карактар менче өлүм дөгөп шурап келзе, ооң баштан алгаш, шак бо холдарым-биле, сен кулугурну канчаар эвес мен, боой тудуп өлүрүп каап-тыр мен ийин» деп Муххамед ыяк шиит-пирлеп алгаш белеткенип олурган. Чок! Ооң манааны дег, чылан халдаваан. Кашпал ишти бүлүргөй чырып кээрге, Муххамедке билдинмези бир-ле черинче чылан аян-чоруун кылып чорупкан.

Муххамед база бир өске кургаг элезинниг черже союп баргаш, чыдыпкан. Чыландан дезери ол. Ону көөрү — ооң сеткилинге даржылгалыг човулан, хинчек. Ол анаа дидиренчиг, коргунчуг бодалды доюлдуар. Халдаvas-даа, ынчалза-жок, бир-ле чайлаш чок өлүмнү оштап: «Моон черле үнүп шуьдавас сен. Дөмей өлүр сен! Көргөй-ле мен» деп хүрүмнөп турганзыг. Ол хонган черинден шоолуг ыраваан-даа. Ооң харык-шинээ-даа ол хире болбайн аан: ам аштаан-суксаан, бертик-бежел кижиде чүү деп, ынчаш? Кандыг күш, кандыг күзел ону ырадыр албадаарыл? Ол ужу-бажы билдинмес шоодай-кашпал анаа оон чырык чаагай черже менти-чаагай дириг үнө бээр сен деп сеткил-сагышка тура-сорукутун отчугажын кыпсып, бичии-даа ынаныш бербейн турган. Оон мурнунда каракка көстүп-ле турар чүвө — аштап-суксааш, бо кашпалга улуг чылан мурнунга дора өлүрү. Чүгле өлүм!..

Муххамед суксаары дендеп, кедерей бээрге, элезинни холдары-биле онгаштап касканнаарга-даа суг үнмес. Кургаг. Кашпал иштинге донуп-дожап, аштап-суксап, аарын-аржып чытса-даа: «ол мында канчап өлбейн, аштап-суксавайн тура-рыл?» — деп чыланының дугайында элдеп-эзин чүвөлөр бодап чыда, уйгуже шымны берген.

Чанында чүвө шылыраар. Отту чаштап кээрге, кашпал ишти караңгызын бүргөп кел чораан. «Биеэги чылан эвес бе?» — дээш, дааш үнгөн угже када берген эриннерин чылгагылавышаан, көрө бээрге, шынап-ла ол. Шимчеш-даа дивейн, көрүп хайгаарап чыткан. Ол чүвө Муххамедтен ырак эвеске, чоокшуладыр союп кээп, олче кезек харанып, кайгап тура, ам база-ла дүрүлгөш чыдып алган. Олар ынчалдыр-ла кашпал ишти чырыгыже чедир кожа тайбын удуп хонганнар. Чылан оттуп келгеш, аян-чорук кылыр оруунче оожум чылып чоруп каан.

Муххамедтин будунун аарыыры намдап, изиг үези эрте берген ышкак болган. Чүгле дөңмээниң ыжыы дендии, чүвүрүнүн хончuzu тарлап келген. Суксаарын-даа, аштаарын-даа уттур херек деп бодап алгаш, ол чыткан черинден кыймыш-даа дивээн. Дөмей-ле чиир чем, ижер суг тып алыр арга бар эвес. Дөңмээ сынык, кылаштап албас кижиде, кайнаар баарыл?

Караңгы, бүлүргөй чырыкка карактар өөренип калган болгаш, мурнунда оруун ылап көрүп шыдаар. Ынчалза-даа бо хайлыг тамының үнер, кирер оруу билдинмес. Муххамед мынаар андарлып дүжениниң мурнунда ооң өөрү бо тамыны долгандыр үнер-кирер черин дилээш, тыппаан-на болгай. Ынчаарга бо кашпал-тамының ол-бо чүгүнден бедик-бедик даглар танныылдар дег хүн караандан дуглай чажыра хүрээлеп алган турар. Муххамед ону база сактып чыткан. Моон канчап үнерил? Билзек дег муңгаш ханы тамыны канчаарыл? Оода шак бо тамының үнер аксы, оруу турган болза, ол кызып-кылайып, бар-ла турган бүгү күжүн чыып тургаш, моон чырык черже үне берип болур ийик. Ам мында диригге хөмдүрүп, бортта кадып хөмөлөнип өлүрү бо ыш-кажыл.

Бо кижини кашпал-тамыны черле ажып тиилеп албас эвес-ле бо, манаа өлүр деп манап турар, кашпалдың диирени дег бо элдептиг хай-халаптыг чылан аштап-суксап өлүп каарымга, мээни ханым соруп ижер бо деп Муххамед билип турган. Ынчангаш ол-ла чытканы элезининиң кырынга өлүрүн шиит-пирлеп алган.

Ынчалдыр-ла, хүнзедир кашпал ишти караңгылааже янзы-бүрү эрткен барган чүвөлөрни бодап чыткан: И. хоорайның политехниктиг институтунун геология факультетинге өөренип турар. Аңаа бир орус кыска бүдүү ынакшып турар. Ол ынакшылындан чүү-даа үнмээн. Бодунун пөрүксүмээр, чүве ыт-тавас чаны-биле ол кыска сеткил-чүрээниң чажыдын ажыдып четтикпейн турунда, институтту доозар хүнү чедип кээр. Узун чаштыг, шевергин арынның, хөл дег улуг карактарлыг чараш кызы-биле кады өөрөдөлгезин дооскаш, практика эрттирери-биле чөөн чүкчө чоруптар. Ооң соонда ону ол хевээр көрбээндаа, дыннаваан-даа. Чамдыкта ындыг бодалга-даа алзы бээр. Чамдыкта Душанбе хоорайның ындында бичии кишлакка эрттирген чаш чылдары-даа сагындырып кээр. Он ийи харлыында ада-иези аарааш өлгөн. Оол кара чааскаан арткан. Ооң кады төрөөн угбазы-даа, дунмазы-даа чок. Валнев дээр башкы даайы школа дооскуже ону азырап өстүргөн.

Ынчаар-ла сактып, боданып чыдырда чылан база катап чедип келгеш, ооң чанынга шөлээни кончуг, эрги таныжы дег, дүрүлгеш, чыдып алган...

Ол дүне Муххамед авазын дүжөөн. Бо тамыже дүшкенден бээр ол бир-даа дүжөп көрбөөн. А бо дүне ол элдеп-ле дүш дүжөөн.

Делгем-не караңгы кашпал кыры. Хөнертен-не улуг адыг-бөрү дег, шимээн-дааштыг, кургамзыды улуп кышкырганзыг, күштүг казыргы-хат хөрөктенип, чанын көргүзүп хадып келген дег болган. Ооң соонда хавыкталып дүшкени тамы шоодай дег делгем чер ишти сириңейнип, Муххамедтиң «аалы»

болган каргыштыг кара кашпал тамының аксын бир-ле элдептиг хуулгаазынның күш эде-хере тыртып турган дег, тамы-кашпал чоорту алгып, улгадып, улгадып-ла орган. Ол — карангы кашпал эвес, чивеннешкен сылдыстарлыг дээр! Дүнеки танныл дег дээрбек ай черже соок херелин чажып-саарып, Муххамедти ширини кончуг донгунзумаар көрүжү-биле тоомча чок кайгап, дээрде өнчү сүрүү-чингиртилен сылдыстарын ончалап чадашкан дег, чааскаан чалгаарап, чылар-чылбас тояап чораан...

А барыын чүктен дээрни хаяаландыр бир-ле улуг күштүг чырык херелдерин мурнунче чада окталдыр чырып кел чораан. «Чүү боор бо?»— деп, Муххамед чырыктын херелдерин кайгап, көрүп чыдырда, бо-ла келген. Хенертен ооң ээлеп чыдары кашпал ишти, олче хүн караа дээп келген дег, чырыш дээн соонда, үш баштыг Амырга-Моос мунган, назыхары улгады берген. кызыл аржыылдыг кадай кижини хиледир ужуп келгеш, карак чивеш аразында, Муххамедтин чытканы элезин кырынга хонупкан. Амырга-Моостун аксындан изиг оттар кашпал иштин дургаар улуг-ла одаг салган дег сырыланып ужугуп турган. Ону көрүп чыткан, шимчени албас Муххамед ооң ындыг эзинниг сүр-күчүзүнден коргуп, чүрээ хойган аът дег шапкыланым, хейде-ле дер-бузу төктүп келген.

Амырга-Моосту мунган кадай: «Сеңээ экини күзеп келдим, оожурга» дээн дег, элдептиг ужуралдан угаанзырып девидээнинден үнү безин чиде берген Муххамедти тайбын чаагай хүлүмзүрөп мендилээн:

— Салам алейкум, оглум! О, мээң хөлегемден кортпа, Муххамед! Ол тайбын амытан сеңээ хора чедирбсс. А мен — сээң төрөөн аваң-дыр мен.

«Аваң-дыр мен» дээн сөс дыңнааш, коргуп аймаарап чыткан ооң угааны изиг хүнде суксааш саргарып кадып турган чечекче кочалдап суг кудуп суггарыпкан дег, кезек болганда, чоорту орталанып, хөнүгүп келген.

— Салам!— деп, Муххамед шагжо-ок харыылаан.

— Сени эш-өөрүндөн дыннадым. Кашпал иштинче дүшкеш, өлгөн дишти. О, дириг-дир сен, мээң хайыралдыг оглум. Сээң-биле мен үргүлчү кады чордум. А сен мени билбейн чордун. Шак бо кашпал иштинче андарлып дүже бээр үенде мен согурарып, чоруум кылып, өске черге турдум ыш-кажыл. А оон сени болгаш өөрүннү дилээш, кара черни бир кылдыр эргидим. О, мээң чаш оглум! Сени тып алганым өршээл болду... Аас-кежик! Адыр, оглум, ажырбас, моон үне бээр бис. Сени өөрүңге чедире бээр мен!— дигилээш, элезин кырында харык чок чыткан Муххамедтин бажын көдүргеш, дерден өде берген бажының дүктерин эргим чылыг, хоюг холдары-биле суйбап, хөрээнге чыпшыр тудуп, эргеледип олурган. Ол душта Муххамедтин арнынче иениң эргелиг эр-

гим карактарының чажы эртенги арыг кылаң шалың суу дег мөндүңейндир борбак-борбак дамдылай бадып турган.

— Авай, сени бичии чаш шаамда-ла өлгөн деп бодааным, хей чүве ышкажыл. А сен ам-даа анаа, дириг ышкажыл сен, мээң угаанымнын-даа кончуун. Сен мээн-биле кады чоруп турунда-даа, мээң карактарымнын сени эскерип көрбөс, чөгөнчиин аа, авай!

— Ол ажырбас, оглум! Чектенме. Ие кижги үргүлчү төлү-биле кады чоруур чоор, ону билип ал. Иеге төлү — өөрүшкү, ынакшыл, а төлүңге ие — чоргаарал, камгалал. Муххамед, оглум, чүге чыдар кижги сен, туруп көрөм? Аарып-аржып тур эвес сен ыйнаан, азы аштап-суксап чыдыр сен бе?

— Бээр кашпалче дүшкеш, бир дөңмээм кемдээн хире. Туруп кылаштаар туржук шимченири бергедеп бар чор, авай. Шимченирге, дөңмээмниң аарыыры ана азазыг-ла, чугаалааш-даа чоор оңу, авай. Оон кадында мында кедергей улуг чылан база бар. Ол мээң өлүрүмнү манап, мени кадарып турганзыг, көрден! — дээш, эрбеннелдир када берген эриннерин дылы-биле чылгааш, каш хонукта чүлүвээнинден агбайтыр үнүп келген чаагынын салын холу-биле аяар суйбай, эпти-ле улуг чылан чыдар элезинче айыткан.

Авазы, оглунун айыткан черинче көргөш:

— Чүү-даа чок, чылан-даа көзүлбөс чүве-дир — деп, мындыг.

— Ол сени көрүп кааш, сенден корткаш, дескен-дир! — деп, оглу хөлчок амырап чугааланган.

Авазы шокар узун тонунун хойнундан пөсте ораап каан, улуг салаа бажы дег, боорзак дег саргыл өңнүг борбак чүве уштуп келгеш, оозун оглунга дөгөрезин чидиртипкен. Муххамед ол боорзакты чипкеш, амданынын чаагайынга харын-даа дылын-даа одура дайнапкы дег болган.

Ону чипкен соонда, оон суксааны-даа, аштааны-даа чиде берген. Бодаарга, күш кирип, сергеп, аарыыр чүвези чок ышкаш апарган.

— Меңээ чүнү бердин, авай! Ону чипкеш, сергей бердим ышкаш. Суксааным-даа, аштааным-даа читти. Сен ону чүден кылдың? Чаагайын! Ам бар бе? Чангысты чээш-ле тода бердим, авай! — деп, Муххамед кончуг-ла өөрээн, чассаан иезинден айтырган.

— Ол дээрге, оглукум, сен чажында-ла эмиим-сүдүнден кадырып, борбактап кылган эмиим-дир ийин. Сеңээ шыгжап чордум. Үези кээрге бээр чүве дээш аан. Сагыш-бодалым кончуг шып болганы ол-дур, оглум, көрбөсөң. Бергедей бээр үенде аан, оглум. Че, ам бодунну көргүс! Авазы оглунун бажындан эгелээш, аарыг будунга чедир суйбап туткаш:

— Каям, ам дөңмээмни көрээли — дигген.

Оглунуң бүдүү сынган дөнмээнге эккелген эм-дом, оыт-сигенин чиннеп салып, шарып, эмнеп эгелээн.

— Көрдүң бе, оглум, дөнмээнде шараан эм-дом, оыт-сигеним будунну экиртиптер эвеспе. Хүннүн-не мынчаар чиннеп, шарып эмнээр мен. Көөр-даа сен, дораан кылаштай бээр сен. Кижиде мунгарар чүве ол боор бе. Бак чүве ыңай турзун. Кижиде бодун туттунуп билир херек. Бергеге таварышкаш, ону ажып эртери — өлүмдөн күштүг. Өртемчейде күчү-күштүг чүве хэй-даа бол, бойдуста кижиден күчүлүг амытан чок дээрзин билер ужурулуг сен, оглум. Ынчангаш бажын өрү көдүр. Мунгарал эвес, а кижиде бол... А мында улуг чыландан кортпа. Ол чылан — бо кашпалче мээң мунуп келгеним Амырга-Моозумнун дунмазы-дыр. Мээң оглум оон коргуп сүрээдевес ужурулуг. Ол сенээ чүгле экини кылыр. Көрдүң бе, дораан чедип кээр эвес мен бе, бичии манап чыт!— дээш, авазы кашпалды өрү, оглунче хая көрнү-көрнү, базыпкап. А үш баштыг Амырга-Моос азыг-дигин шаарартып, хоран дылдарын караңнадып, чииртими кончуг апарган олче чоокшулай союп кел чораан.

А кашпал иштин сынмасталдыр:

— Кижиден күштүг амытан чок, кижиден күштүг амытан чок!— дээн авазынын үнү дагын-дагын чаңгыланып үнген... Амырга-Моос бо-ла келген.

— Аа! Аа! А-ва-ай! А-ва-ай! А-ва-ай!—деп алгыргылап-каш, Муххамед оттуп келген. Бүгү мага-боду көк суг дүшкен, чүрээ дээрге дөскөлчөк тиккинейнип шапкыланып-ла турган.

Бир холу-биле хаваанда соок дерин чоттунгулаан. «Эх, элдепейлиг-ле дүш-түр аа? Солун-даа, коргунчуг-даа! Хы, безин муңгаранчыг де? Кудайже хол сунарга, хол аңаа чедер эвес. Дүш база ындыг. Сагыш-сеткилди хөлзедип каап-каш, ыш дег чиде хона бээр...»

Муххамед ол дүжүн бодап, хөлзөп дойлуп, сеткил-сагыжы саймаарап чыдырда, чанында шимээн дыңналган. Бажын ковайтып, шимээн дыңналган угже көрүптерге, кады хонганы демги-ле чылан аскында бир-ле агылдыр көстүр чүве ызырып алган, олче шиглиг союп кел чораан. Оң ону көрүп чыдарын билип каалынга чылан эпчоксунуп ыяткан дег, олче чоокшулап ора, аскында олчазын элезинче октапкан: «сен ону чи!»— дээнзиг, бажын өрү шаар көдүрүп мокулчаш-мокулчаш кылган, а мен-даа чорултум, сен чааскаан ону шөлээн дойла, менден кортпа, өңнүүң-дүр мен дээнзиг келген оруунче дедир-ле углапкан.

А Муххамед дүү ол чанында чыткан ак чүвеже оожум союп баргаш, ону тудуп көргөн — койгун. «Ол мону кайын тудуп өлүрүп эккелгени ол дээр сен? Бо хөөкүй бир-ле болза

кандыг-бир хайлыг дайзынындан дескеш ийикпе, азы бир-ле болза мен ышкаш оваарымча чогу-биле бо тамыже андарлып кээп дүшкен эвес ирги бе, азы демги чылан дег, бо черниц база бир чурттакчызы турган эвес ирги бе? Суг чок черге болар канчап чурттап турган деп? Азы.. Хм..?! Койгунну ол элээн үр андара-дүндере тудуп, шинчилеп көргүлээн. Мүн-не чаа тудуп өлүргени шын хире. Бичежек дурт-сынныг койгун болган. Чыланынч улуг аскынга ызырып чораан черлеринден хан сыстып, төктүп чорааны-ла ол боор, өөенде өл-өл черлер бар.

Койгун көргөш, Муххамедтин чем чиксээри дам барган. Хейде-ле чараазып ажыргылаан. Ону өртедип чиир дээрге серенги-даа, ыяш-даа чок. Муххамед таакпы тыртпас болгаш, ыраккы маршрутче ажылдап чоруурда безин от алырын уттуп алып. Кады ажылдап чоруур эш-өөрүнге идегээр, таакпылаар улус олар ап алыр ыйнаан деп бодаар кижин иргин. Бо таварылгада база от албаан. Кижин кандыг-даа байдалга таваржып болур-ла болгай, геолог кижиге бир дугаар чаглак эш — от. «Моон дириг үне берзимзе, көрүп турзун, каяа-даа чорзумза, ийи-үш серенгиден ап чорууйн адыр» деп сөзүн берип олурган.

«Эх, мени-даа, барасканны!» деп бодун боду чектенген. От бар-даа болза канчаарыл? Ыяш чок, хая-даштыг, кум-элезинниг кашпал. Бижек база херек. Койгун эьдин кежибиле кады чиир эвес, кежин союп октаар апаар. «Бижек-донгураам бар бе?» — дээш, чүвүрүнүң кармактарын үжегилеп көргөн. Сагышта дег чүве кайда боор ийик! Чүвүр карманынга улуг ийи адыр донгурак чораан чүве-дир, а ол кашпалче андарлып бадып чыдырда-ла, кармандан уштуунун калганы ол боор, чок болган.

Ам канчаар, хол-даяң кижин арга-ла херек. Эр-даа биче када боданып олура, койгунну чанында сүүр баштыг дашка ууй шаап алгаш, кежин сывыра тыртып октапкан... Ам чүү боор ийик, ишти-хырын ужулгаш, баштай-ла суксаанын намдадып, иштинде арткан ханын ижил, соруп эгелээн. Ынай-даа болза, койгун ханын ижерге, суксунга база чүгээр — караан чырыдылкан. А ооң соонда койгуннун бел эьдин, амданы чигзиг-даа бол, аштаан хырын кончуг, кармактарын шингеш, хайындырып каан эьт-тир деп бодап алгаш, чигге база чип алган. А хөрек чартыын чыланга «сартык» кыдыр арттырып каан.

Дой доозулганда, чылан дедир бо келген. Ол анаа арттырып каан «сартык» эьтке-даа дегбейн, ырактан-на Муххамедти дегере, дээскиндир союп-союп-ла, келген оруунче углай чоруптар. Оон элээн ырап чоруй-ла, Муххамедтен бир-ле чүве дилээн дег, олче бажын ковайты көдүрүп көргөш,

дедир кээр — мындыг. Ынчангаш-ла Муххамедти долганьп каар.

«Бо канчап турары ол боор? Чүү болду?»— деп Муххамед боданган. Бир-ле чылан бурунгаар чоруптарга, ол ооң соо-биле кедей аарак, база-ла соястап калгып чорупкан. «Чүү-даа болза, болгай аан. Халдап келзе өлгүже тутчур. Авам чүү дижик, кортук болбас, дидим болур. Кижиден күштүг чүве чок. Бергелерни ажып эртер. Чуртталга ындыг хоойлу-дүрүмнүг. Ол мени эки черже аппарат чор бе азы өлүмүмче бе? Чүүже-даа болза, хамаан, дидим кижичангыс өлүр, а кортукпан хөй катап өлүр дижир болгай, көөрдүр!»— деп, Муххамед ыяк шнитпирлеп бар чораан.

А чылан «чоруп ор бе?» дээнзиг, кезек-кезек болгаш-ла, доктаай бергеш, соонче хая көрүп каап чораан. Ынчап чорааш, чылан, ону бир-ле какпак хая баарынга эдертип эк-келгеш, боду ону орта арттырып каапкаш: «Че, бо черни эки көр, үнелиг эртине тып алып чадавас сен» дээнзиг болган, бир-ле карангы хаяже углай шилирээн дег болган соонда, шимээн чок барган.

Муххамед, каш хонукта чүлүттүнмээнинден агбайтыр үнүп орар чаак салын солагай холу-биле суйбай туткулааш:

— Чүү болду?!— деп, бодунуң иштинде сымырангаш, какпак хая баарын черзилеп көрө берген.

— Ой, авайым! Суг!— деп алгыра каапкан. Ооң өөрээни кандыг дээр: улуг кыдырык карактары хере көрүп, алараңайнып үнген. Ондап суксаан кижичангыс өгдөгөр бажының узун дүктерин ийи холу-биле аспаптап, нугуп, сирбектеп тырткылаар-даа, кижичангыс кырлаң думчуунун ийи улуг танактары шүүлээр, чамдыкта кижичангыс холун дээр шаар сунгулаар-даа, чамдыкта ол хая баарынче көрө:— Ой, авайым!— деп катап-катап кашпалды чангыландыр алгыргылаар-даа. Канчап өөрүвес боор!..

Ында хая баарындан бичии суг бажы агып үнгеш, ырак эвес улуг инек-даш хозунун адаанче кирип чыткан. Ол дамды суг Муххамедти көрүп каанынга пөрүктенип, коргуп, харын девидээн-даа дег, бирде агып, бирде чидип каап чыткан.

Кайда суг барыл — ында чуртталга. Суг көрүп кааш, Муххамедтин карааның оду безин чаштанчылай кыптыга берген. Ооң сагыжы ажып, хөрөк иштинде дуй дүшкөн кара даш эсти берген дег арлыш дээн. Өлүр деп мунгак сеткил өшкөн. Муххамед амырап, сугну дыка-ла үр амданнип ишкеп. Сугнуң чаагайынга ол безин ишкирнип чыткан. Соок кара суг бажын ижерге, кандыг-даа амданныг чемден артык чаагай кылдыр сагындырган. Ондап-суксаан күжүр амытан сугну дыштанып алгаш-ла, мага хандыр пактап-пактап-ла, сактырга, суг бажы ыш дег арлып, соглу бээр ийне дээн дег, корга-корга, сактып-сактып ижип-ле чыткан.

— Бо доорбаш дег чылан бо кашпалдың ээзи — чурттакчызы болган-дыр. Авамның чугаалааны дег. Ол — шынап-ла мээң дайзыным эвес, өнүүм-дүр. Дүжүмде менээ авамның чагыы, чугаазы шын-дыр, шын-дыр! Хөөкүйнү, күжүрнү! Четтирдим!— деп, ол чааскаан чугаалаттыңаш, суг бажындан ырак эвеске союп баргаш, кургаг элезин кырынга чыдып алган. Ам ол аштавайн-даа, суксавайн-даа чыткан. Кашпал ишти караңгылай бээрге, ол удуучаннап көрүп чыдарга, чылан база-ла дедир кээп, оң чанынга таваары кончуг дүрүлгөш чыдып алган.

VI

Эртен. Кашпал ишти шал-бул чырып келген. А Муххамедтин чаында бир-ле көрүп-даа көрбээни, дыннап-даа чорбааны улуг эвес боттуг кара куш чыткан. «О, күжүр өңнүктүң кежээки олчазы-дыр, көрөм. Өршээзин-азыразың! Четтирдим, өнүк»— деп Муххамед иштинде өөрүп, чугаалаттынмышаан, куштуң эьдин база-ла чигге чип эгелээн. Ынчалдыр чылан ону үш ай хире азырап келген.

Кижиге биле чылан чоорту таныжып, чоок өңнүктежи берген. Олар бот-боттарынын аажы-чаын-даа билчир апарган. Ол ийиниң аразынга океан-суг-даа акпас апарган. Ол аразында сынган дөнмөк чоржайтыр экирип калган. Муххамед чүглө оожум аскап каап, калгып кылаштаар апарган.

«Бо тамы шоодай иштинден канчап-чооп уштуруп алырыл?» деп бодал ону хүннер эрткен тудум сеткил чүрөөн дүвүрөнчиг өрүмнөп турган. Чок! Кирер эжиин билчир болганында, үнөр эжиинни база ыяавы-ла тывар ужурлуг сен» деп, Муххамед бодун боду чектеттинип боданган.

Муххамед ам ол кашпал иштин дургаар шинчилеп базыпкан. Ынчанмайы канчаар, дайзынын черле көрүп таныжып алып апаар. Узун дургаар шөйүлгөш, ужу-бажы какпак-чалым, бедик-бедик дээр-шаар барааннаан хаяларда үскөн кара-кара бүзүргөй кыланнаан хая-чалымнар... Оларның чагыргазы — чүглө чалгынныг куштар. Кашпалдың ханалары ийи чартыынче какпайып, сарбайып, ынаар-ла хавакталып киргилей берген. Сактырга, хая-дээвиир-даа ышкаш апарган. Ынчангаш оон дүвүңгө жүн херели четпес хире. Кашпалдың дүвүңгө чүглө бүлүргөй чырык карангы турар ужурду ол болган. Ынчаарга кашпалдың дүвү кум-элезинниг, хая-даштарлыг. Оозун бодаарга, шаанда үе-дүпте аңаа улуг ээрем хөлсуг турган хире. «А ол хөлдүн суу кайнаар чидип ага бергенил ынчаш?» деп, Муххамед бодундан айтырттыңан. Ындыг эвес! Ол хөл моон өскээр кайнаар-даа агып үнмээн — элезинче, чер иштигиче соглуп кирген-дир деп шиттирилээн.

Ынчаарга ол орта күжүр эр часкан болган. Эх! Хөө-

күй-даа эрни аар... Ынчалдыр-ла улчуп, шинчилел ажылы кылып чорааш, дыка чараш кыланайнып турар өннүг бичий борбак шивит тып алган. Үнелиг даш деп танып каан. Геолог эр ам чүү боор ийик, хая арнынга + (кадар демдекти) да-жы-биле аажок улуг кылдыр бижий тыртып каан. Чырыкче үнө берзимзе, кончуг үнелиг байлак бо-ла болгай деп, ол амырааны кончуг, өөрүшкүлүг чугаалаттынган.

Анаада-ла өөрүнүн аразынга шоолуг чугаа чок боду, а ам дээрге ыржым, коргунчуг соок кашпал тамы иштинге кара чааскаан безин бертик боду, чылан-биле кады чурттап тура, болган-на чок боду боду-биле чугаалаттына бээр чаң-ныг апарган. Каттырынчыг-даа аа!

Эртенги чемге аңчызынын олчалап эккелгени куш эьдин чип олура:

— Шак бо тамыдан канчап-чооп үнүп алырыл чээ?— деп, Муххамед чанында чыткан улуг чыландан-даа айтырганзыг чугааланган.

А хенертеп-не улуг чыланы ооң чугаазын билген-даа дег, Муххамедти долгандыр союп, сугга чедирип кааны дег аажылап, чаннап туруп берген. Ынчап барганда, бир-ле эки черге чедирер өннүк чүве дээш, ол ооң соондан кашпалды куду базышкан.

Чылан кашпалдын төнгөн ужунга четпейн, доора эггеш, база-ла аажок улуг какпак, карангы хаяга эккелген. Чылан карангы хаяже дап берген соонда, чиде берген. Даажы ынаар ыракта бир-ле черде шимээргээни дыңналган.

Муххамед хая баарын суйбап көөрге, улуг-ла үт бар болган. «О, чылан-өннүүмнүн чажыт оруу бо ышкажыл! Чажыды мында чүве турган чүл!»— дигилээш, черзилей суйбаттынган — мүн-не кижини союп кире бээр хире үт. Ынаар чыланнын соо-биле союп чорувуткан. Карангызы дээрге, карак шимгени-биле дөмей — мурнунда чүве-даа көөр ужур чок, чүгле мурнунда бар чораан чыланнын шимээнин дыңнап бар чораан. Чамдык черге ол үт алгый-даа бээр — дэрт-даяктап үнгээр, а чамдык черге кызаалай-даа бээр — соястаар.

Ынчап чорааш, бир мурнунче көрүптерге-ле, ону: «Со-руун черле салба, менче бурунгаарлап чүткү-ле!» деп кыйгырган дег, бичий чырык херел кажараңнап көзүлген. Чыланнын дыңнаалаарга, шимээн чок. Ол шагда-ла чедер черде четкен эвеспе. Чүү-даа болза болгай-ла дээш, Муххамед дер-бузу мыжылады төктү берген, ышкым изиг-даа бол, улам-улам-на дүрген, бар-ла күжү-биле чүткүл, чырык херелче бурунгаарлап, хей-аьт көдүрүлген союп орган. Чырык улам-на улгадын орган. Эгиш-тыныш дээрге, бустаан буга-

ла. Келзе-келзе, күжүр эрин даштыг кызааже үнгөп үнүп келген...

Чырык!.. Хүн!.. Чырык өртемчей!.. Карак чылчырыктап турар. Агаар! Арыг агаар.

Кызаа... Кызааның ол-бо чартыын шивээ дег даглар хүрээлээн...

Хүн! Хүн дал дүъш. Муххамед өөрээнинден ызы кээп, чаштыг карактары-биле эргим аяс дээрже ынакшылды-биле кезек кайгап көрүп тура, холдарын аксынга бөле туткаш:

— Мен дириг ме-э-эн!.. Мээң дээрим! Хүнүм! Черим! Мээң дагларым... Мээң даг-ла-ры-ым!— деп, дагларны чаңгыландыр кускуннагылаан. Даглар база-ла ол ышкаш «даг-ла-ры-ым!»— деп чаңгыланган.

Тамыдан үнгөн кижиге хире-хире албыстаан кижиге дег түрлүг каттырып каап, хүлүмзүревишаан, өөрээнинден карааның чаштары борбак-борбак дүшкүлөп, чаак болгаш эрин салдарынче чаашкын суу дег чаржып бадып кылаңнашкап, а боду бажынын узун дүктөрүн бир холу-биле аткаар суйбай тутуп каап, узая берген, чырык өртемчейге база катап менди-чаагай төрүттүнүп келгенинге хөлчөк-ла байырлап, арыг агаарны хөрээн долдур тынып каап, таалай берген турган. Ынчанмайы канчаар ийик.

Муххамед бир көөргө, ооң тынын алган чыланы дүрүп каан аргамчы дег дүрлүп алган улуг калбак даш кырында, хүннүң чидиг эргим чылыг херелдеринге дөгөленип, ону шөлөп таваар манаайы дээн дег бажын ковайтып каап дуу чыткан. «О, күжүр хайыралыг өңнүүм! Назынымда, дириг чорааш, сээң менээ чедирген улуг буяныңны утпас мен. Уттурум-даа чок. Сеңээ канчаар-даа аажок эгиттинмес, төлеттинмес өрелиг болуп артым. Ооң эвээш-биче-даа бол, хуузун төлөп, эгидерин кызып көрейн. Амдызында улуу-биле четтирдим!»— деп, ол ооң чанынга маңнап баргаш, кеткен хеви куу довурак, элбер-самдар — ында-мында ол-бо чартыында эт-кежиге кызаңайнып көзүлгөн, арны тос дег ак Муххамед довураан бурт кылдыр дис баштай сөгедектеп олура ийи холун олче чиге сунуп, бурганга дег сөгүрүп, чугаалаттынып, ишкертинип олурган. Ынчаар орта чылан сыгыр карактары-биле элдепсингензиг көрө:

— Элекке ынча диве!— дээн дег, хенертен дүрген-дүрген бурунгаар союп чорупкан.

Өңнүү ону кызаадан үндүр үдээш, карак четпес чиргилчинниг, элезин бүткөн ховуда соргактыг кокпа орукка эккелген. Чарлышкынның демдээ кылдыр чылан Муххамедти сөөлгү катап бир долгангаш: «Мен-даа чоруптум, байырлыг, менди-чаагай» дээн дег, көк-көк бараанныг дагларның чажыды—«Өлүм кашпалы»— аалынче углуг, кургаг элезинге

ховуландыр, соонга улуг ис арттырбышаан дедир-ле дыр-ланайнып чорупкан.

Чылан чоруптарга, Муххамед ону ам-на топтап көргөн. Доорбаш ыяш дег чоон болгаш улуг, кара саргыл өннүг чылан болган. Ооң барааны читкиже, Муххамед «ужурашкыже, байырлыг!» деп соонче үр-ле көрүп, холун чайып, алгырып кезек турган...

— Ол-ла!— деп кааш, Муххамед орук-биле далаш чок аскаңайнып базыпкан. Бодунга таварышкан таварылганы, тынын алган караңгы кашпал ээзи — угаанныг чыланни бодап чорааш, инженер-геолог Муххамед чурттакчы чоннуг, улуг эвес суурга келген...

Ооң соонда чиг эът-биле амыдырап, үр үеде хүн караа көрбейн турганындан, мага-бодунуң суларап баксыраанындан, база бүдүү сынгаш, чоржайтыр экирээн дөңмээ дээш, улуг эмчилерлиг бир хоорайга каш айлар иштинде эмнелге черинге эмнеттирип-даа чыткан. Муххамед эмчилерге-даа, өске ужурашкан хары кижилерге-даа бодунуң элдепейлиг ужуралын хөөрөп, төөгүп көрбээн.

Кажан ажылче чорутканы хоорайның геология эргелелинге «өлген» диртип турганы Муххамед каң-кадык, менди чагай дириг көстүп чедип кээрге, өөрү пат кайгааннар.

Үш-дөрт ай болганда геолог-инженер бодунуң солун төөгүзүн, өннүү болган чыланының дугайында кончуг чоок бир эжинге чугаалап-тыр. А ол чугаа барза-барза, зоопарк улунуң кулаанга дамчып чедип-тир. «Дамчыыр чугаа — далай чалгыы» деп чүве ол-дур ийин. Ынчаар орта зоопарк улузу ол чугааны сонуургай берген дижир. Эш-өөрүнүн — элээн каш сүмелекчилериниң болгаш сонуургакчыларының чугаазын дыңнап, сайгарып көргөш, Муххамед кижилерге өннүүнүн кашпалдан үнер-кирер чажыт оруун айтып бээр деп шиитпирлээн чүве-дир. Чүгө дизе, Муххамед ол кашпалга чурттап турар үезинде оон кончуг чараш кыланайнып турар шивит даш тып алган болгай. Ол кончуг үнелиг даш «мөңгүн суу» бооп-тур. А ооң курлавыр күжү кайы хирел, ону шинчип тывар ужурулуг. Ол Муххамедтин херээ болгаш сорулгазы апарган.

Муххамед бодунун тын алыкчызы өннүү — буйанныг чыланны зоопаркче үдеп аъткарыпкан. Оон соонда геолог өөрү-биле кады кашпалды улам хандыр шинчилеп тургаш, анаа «дириг» мөңгүн суун база тып ап-тыр. «Дириг» мөңгүн суу дээрге — ону кым-даа хол чедип эзилдирбээн, а бойдустун ачызында мөңгүн суглуг даштан кандыг-бир бүдүмел-биле тудушкаш, эстип боттанып келген молекулалары суук чүүлдү «дириг» мөңгүн суу дижир.

«Өлүм кашпалы» дижир ол кашпалды долгандыр ырак-

чооктан хүрээлээн дагларның дөгөрезинде ындыг байлак бар бооп-тур.

Муххамед ындыг янзы бодунун амы-тынын бере часкан — элдептиг ужуралы-биле улуг чыланның ачы дузазы-биле үе-диптиң кижизи барбас-кирбес «Өлүм кашпалының» чондан чажырып харамнанып чыткан үүже байлаан ажыткан кижидир.

Муххамед бир-ле катап. Н. хоорайның зоопарыгында өнүү чыланның кандыг чурттап турарын сонуургап чеде берип-тир. Зоопарктын дириг амытаннар хайгаараар херээжен-зоолог кижизи ону эдертип алгаш, «кашпал» деп аттыг улуг чыланга чедире берген. Доорбаш дег чоон, узун өнүү сетка-клетка иштинде томаанныг чыткан.

— Экии, өнүүм?— деп, Муххамед ону мендилээн. Муххамедтин үнү танып кааны ол ыйнаан, хенертен сырбаш кылынгаш, клетка иштинге девидээн дег, чалгаан далай ыш-каш ынай-бээр чылып, херлип, шөйлүп, дүрлүп, андарлып, клеткадан үнер сагыштыг чүткүп-даа көргөн — хоржок! Оон «кашпал» Муххамедче бажын кожайтыр көдүрүп келгеш, сыгыр карактары-биле сагышганын чедир көрүп алыын дээн дег, кезек када ону удур кезе кайгап тура, хенертен хенергеткен дег, олче чазык чаагай каттырымзырай көрүп турган. Ынчан тура та канчаары ол — та четтиргениниң бе, та кээргел-кеземчениң бе, азы өжөөн-кылыктын ийик бе ужур-уидан — чыгдынып келген бодунуң күштүг хоралыг чараазын клетка өттүр Муххамедтин арнынче шиг кылдыр сыккырыпкан.

Муххамед «ыы-ыы!» дээш, арнын холдары-биле дуй тугтунупкан. Чанында турган зоолог херээжен ону клеткадан ырадыр сөөртү берген.

Ол — «Аллах!»— деп алгырыпкаш, тендирип чоруй, черже донгайтыр кээп ушкан...

«Чыланнарның угаанныы-даа, кижиге ажыктыы-даа, дузалаары-даа, хоралыы-даа бар дээри ол-дур ийин...» деп Муххамед чугаазын доосту.

Поезд хире-хире кускуннавышаан, дүргени кончуг челип ор. Мен-даа, Муххамед-даа ыгт чок бис. Соңгаже көөрүмге элезинниг ховуну шагда-ла эрткен, бир-ле чурттакчылыг кишлак чаны-биле эртип бар чор бис. Муххамед:

— Ындыг база болгулаар-дыр. Бүзүрөп-даа, бүзүрсвейн-даа барып болур сен, Чеча — деп Муххамед кезек болгаш, чугаазын чазай соп түңнеди. Ол дыштанып удуур дээш, кушеткага шөйлүп чыдыпты, а мен ооң чугаазын бодап, соңгаже кайгап алган олур мен. Поезд Аму-Дарья хемниң кыдында чаттылган Термез хоорайже чоокшулавышаан, ма-нын оожумнады берди.

ЧЕЧЕК, ЧИМИС ЧЕТЧИП ТУРДА

Чечен чугаа

Чайнын түлүк үези.

Ферма тайгага турган. Инектин сүдү дылында дижир болгай, ынчангаш ферма чаңгыс черге ызырынмай, эки одар сүрүп, көжүп-ле чайлаан. Чоокта чаа база бир чурт солаан.

Роза Арбай-оол ортумак школа дооскаш, сес чыл саанчылаан. Ол баштайгы чылын оттурар шагынга идегээр турган. Ам дан баштап, талыгырда дагаа ыдындан-на тура халыыр апарган. Эртелевээже талаар. Сээк-маас доюлгалакта, саалданы шыкпарар апаар. Инекти сериин тыртып эрге одарлатканы дээре. Оон башка эмиглерни чеже-даа шөйбелээринге, сүт кээр эвес.

Саанчыларга кырын брезент-биле үгектеп каан машина быжыглап берген. Манзы сандайларның кырында чаңгыс каът кидис чадып каан, ынчалза-даа ол пружина эвес-ле болгай. Роза, чай дүжер-ле, демги кадыг олуттуг машинага чоруп пат чаңчыгып калган.

Ол эртен машина шорулгактарга таваржы каап халып орган. Орук арай хирелиг. Ооң кадында чаъс база кудуп турар. Дээрнин өңү бора чөөк-ле — дек аязыр хире эвес. Машина чылчырыкка дайгактааш, ол-бо талаже былдай дүжүп, онгарларга шурагылаарга, саанчы кыстар хөглүү аажок чиртиледир каттыржып каап чорааннар.

Роза кезек өөрү-биле мурнуку сандайга олурган. Ол хире-хире болгаш-ла, сонгу олутче харап каап орган. Ында куу плащтыг, узун сынныг, шөйбек арынныг эр кижилер олурган. Эдектери чөлбейгилей бергилээн эрги хүрең шляпалыг. Оозунуң адаандан ийи чулчургайының дүктери хыраалыг чүве дег буураарып бакылап келгилээн.

Ол фермага Розанын билири та чеже эргелекчи солушкан чүве — он шаа чеде берген боор. Эр-даа, херээжен-даа, анык-даа, улгады берген-даа эргелекчилер турган. Кижилер бот-бодунга дөмей эвес-ле болгай, ынчалза-даа эргелекчилернин бир дөмейлежир чүвези бар — машина кабиназынче чүткүүр, айтыр, дужаар мен дээрлер. Амгы эргелекчи Демир-оол Серенов олардан сыр өске кижилер болган. Улуг назылыг Сайзуу биле Седипей угбаларны кабинаже олурткаш, боду машина кырынче үне халыыр. Ынчаар-ла чайны өттүр сонгу олутта соктадып чоруп турары бо-дур.

Саанчы кыстар «Демир акый-ла» дижирлер. Чогум чүү

кижил деп кайын билирлер ийик. Улус-биле бодунуң дугайында ханылажып, хөөрежип деп чүве билбес кижичүве-дир. Ажыл кылгаш, «кылдым» дээр орнунга «көрүңер» деп каар. Көжүп келге-ле, чыл чыгай берген. Келирде, бир орун биле телевизор сөөртүп келген. Ону кандыг көш дээрил. Чааскаан чурттап олурар. Бот бе, боттаң кижиче, ха-төрели, чер-чурту кайда кижил — билдинмес. Суурда ооң чурттап орары эң бичии борбак бажыңчыгашка аалчы бооп ырак-узактан кым-даа кээп көрбөөн. Ол хиреде хүнүн чыгыы чагаа алыр деп кожолары чугаалажыр.

Машина онгул-чингилдиг дөштү өрү чүткүп ора, ол-бот талаже долгажанайнып чоруй, доктаай берген. Оон дедирленип бадыпкан. Саанчылар чир-шоң алгыржы-ла бергеннер:

— Авария! Өршээ дадайым!

— Бак-ла чүве ынай турзун!

— И-ий, андарылдывыс-ла, ха-дунма!

— Бак аас башка халдаар, сээдең сөс этпенер, көшкүн-нер! — деп, элээн улгады берген саанчы уругларны хөрөктей каапкан.

Машина тура дүшкөн. Демир-оол акый олудундан турган ояар үгектин соонче халаан. Роза, канчап-ла ийик, карак чивеш кадында Демир акыйның плажының ченинден сегирип алган бо турган.

— Акый-акый, ынаар дүшпөңер! Машинага бастырыптар силер!

Дидиң бе дээнзиг, шынап-ла, машина дүргени дегет дедирленип бадыпкан. Эргелекчи Розаже көрнүп келген. Ооң саргылзымаар чалыы карактарынын эрес оттары кыстың чүрөөн тааладыпкан.

Машина ийлениш дээрге, Роза туттунар дээш Демир акыйның делгем хөрөөндөн шуут-ла хөмө куспактаныпкан. Ынчаар-ла машина дедирленип бадып орар кадында салдын-маан. Ол секундаларны Роза кайын уттур! Чүрээ борбаннар, сактырга ушта халый бер чазып турганзыг. Корткаш-даа эвес, өөрээш... Оода Демир акый база ыя кадында Розаның экинден кээп чыыра тудуп алган. Кижиче сагыжы үш дүргенниң бирээзи дижир болгай. «Че-че, ынакшылды канчаарыл — деп, Роза боданы каапкан. — Чаннап турарывысты өөрүм көргөйлөр аан. Улгады-даа берзе, мындыг эрес, мындыг бөдүүн кижиче-биле канчап чурттап болбазыл? Аксым кижиче ышкажыл».

Машина дедирленип баткаш, оргулаашка кээп доктаай дүшкөн. Мотор дагжавайн барган. Демир-оол эргелекчи аман дүже халаан.

— Силер дүшпөңер, кыстарым. Олуттарыңардан шимче-вөңер — деп, ол чагаан. — Мен орукту көрүп, чолаачыга

дузалажыйн. Хоомай кылып болбас. Кадалы берзивиссе, халап болганы ол — хамык инээвис, хайыраан сүдүвүс...

Чашкын, чаян бооп, аязып чоруп орган. Чөөк булуттар ойлуп, сойлуп, тарай бергилээн. Туман чавызап, чоогалар дүвүнчө сыншып бадып турган.

Роза ам бодунун олудунче эртпээн. Демир акыйнын чоогун харап, сонгаар олурду тыртып алган. «Ала частан бээр амыраваан чүрекейим-дир — деп, ол база катап сагыжы дойлуп боданган. — Чеже дөзер мен. Дириг кижидир мен — өөрүүр, хөглээр сеткилдиг, өзер, төнер пазынныг. Ынакшылым кончуг. Дөмей-ле көрө бээр силер. Чечек, чимис четчирден бээр сеткилимни акыйга ыяап-ла ажыдар дээн мен». Сырланып ырлагылаан-даа:

Часкы бойдус чулук тыртар
Чаагай хөрзүн-не черде.
Салбаан чадып чечектелир
Чалыы назын — ынакшылда.

Чүректерде ынакшылды
Чүү-даа чүве балай шаппас.
Чүткүл-соруун бириктирген
Чүгленир күш — ынакшылда.

Ынаар орукта Демир акый биле чолаачы ийи ытташкан. Хүүрек-даа дагжаан. Роза тура халааш, үгектин мурнунда ойбактан харай берген. Демир акый хүүрек туткап, сайлыг шириктн оя тепкилээш, малгаштыг онгарже октаан турган. Ындыг-ла кижиде болгай, холу шимчевейн турар эвес. А чолаачы, эрге менде дээнзиг, быктын даяныпкан турза-ла турган.

Машина ам-на кезек хөрөктөнүп чоруй, дөштү үнө халый берген. Эргелекчи сонгу олутка кээп, Роза-биле кожа олуруп алган.

Саанчылар удуртукчу же көөрлөр болгай. Роза, шынап-ла, эскерип турарга, инектер безин эргелекчи же, оң кайдаазын, кандызын көрүп турар ышкаш болган. «Сүттүн элбээ чүгле саанчының салаазында эвес болдур ийин. Ол кадарчынын деминг ижинден база хамааржыр» — деп, Демир акый бо-ла угаады бээр. Ынчангаш кижиде бүрүзүнүн ажылын тустуштап сайгарып үнелээр. Бирде-бирде хөгжүм башкарган дирижёр-ла. Кым шүшпөңнөй бээр, чандыр көөр, чандыр дыннаар ужур-даа чок. Демир-оол акый ай четпес үе иштинде ферманы бут кырынга тургузуп апкан. Ажыл үзөр, холу кошкарлар чок болган. Кижиде бүрүзү хүлээлге, туружун билер. Ындыг боорга чүгле эргелекчиге эвес, саанчыларга безин чиик-тир эвеспе деп Роза билген. Мурнакчы саанчылар, кадарчыларнын аттары республика солуннарынга бо-ла көстүп кээр апарган. Роза ам районда үшкү черде барган.

Ферма бирги чартык чылда бригадалар аразынга шилчиир тукту тутпушаан.

Роза эргелекчидеп чугаа эрээр бодап, сөс дилеп эгелээн. Сөс хирези тыпты бээр ыйнаан, чылдак база херек болгай. «Бөгүн катгаар бис бе, акый? Кызыл-кат мыяда дамырак унунда чиг эт азып каан дег чорду»— дээр бодаан. Ыназа, ынаваза, «кады каттаалы, чааскаан коргар-дыр мен»— дээр. Ынчалза-даа мотор даажы чугаа дыңнадыр хире эвес болган. Алгырып чугаалаар дээш дидинмээн. Хамык саанчыларга чажыдын чарлаар дээн эвес. Ынчаар-ла бертсинип орбуже, Демир акый Розаның кулаанче ээкекеш, арай оожум ун-биле чугаалаан:

— Роза, сээң-биле чугаалашса деп бодаап кижиги мен...

Розаның чүрээ борбаш-ла кылышган. Артында арны изиш дээн соонда, өрт дег кыза хона берген. Ону каяа тоор ийик, акыйның кулаанга шык эрипнери-биле дээй аарак дораан харыылаан:

— Ынчангай-ла бис. Ындыг чажыт чугаа ирги бе?— деп, «акый» деп сөстү адавайн, сыйт кылдыр каттыра каапкан.

— Амдызында чажыт болбайт канчаар, Роза. Чүгүс чөпшээрелиң херек — бо-ла-дыр.

Роза тура халый бер часкан. Арны изип-кышышаан. Чүрээ шапкан аътты-ла. «Ынакшылымны Демир акый билип каап-тыр — деп, ол боданган.— Аас-кежиктиг төл боор мен бе?! Сеткиливис бириктирипкенивис ол бе?»

Машина ферманың ийи улуг майгынынын дөрүнге кээп тура дүшкөн. Саанчылар соннуг-мурнуг дүже халышкаш, сүт дег ак халаттарын кеттине каапканнар.

Дээр кылайты аязы берген. Чөөк булуттар мөөң-мөөң кылдыр дүргектели бергилээн мурнуу чүкче союп бар чорааннар. Хүннүң хоюг сарыг херели ыяштар баштарын шона берген. Чаашкынның хөөлбектери оңгарларда кыландыржып, хүнге чайнаан чоокку даглар баштарын, дириг ногаан калбак органы көрүнчүктелдирип чыткылаан. Инектерниң хөй кезии туруп келгилээн кегженип турганнар.

Саалда эгелээн.

Роза инек саап ораарга, сагыжынга Демир акый-ла кире дүжер болган. Чүс-даа инекти саапкы дег кыннып орган. Бир инектен өскезинче чүгүрүп, ырлай-ырлай саап турган:

Бодап чораан бодалымны
Бодум эжим билген болза,
Бора хектин үнү ышкаш,
Боттуң үнүн танаан болза.

Сактып чораан сагыжымны
Сарыым эжим билген болза,
Чайның чараш чечээ ышкаш,
Чаным танып алган болза...

Розаның хары үженге үзүп келген. Үс-чергези дөгере өглүг-баштыг, ажы-төлдүг апарган. А ол бир-ле кижини манап чораанзыг, кымнын-даа чүрээн тутпаан, кымга-даа эскертпээн, кадай-кыс хевээр артпышаан. «Мени чүге оолдар тоовазыл?»— деп бир катап куда болган черге эштериндеп айтырып-даа чыткан. «Кадык, чараш кыс турда, күдээлер кай баар чүвел»— деп, өөрү тоор чок харыылааннар. Ол сөөлгү үеде чүгле платье, туфельдер эвес, эдилелдер база садып ап турар апарган. Оларның бирээзи — үш коштуг улуг көрүнчүк. Роза ынчан буттарындан бажынче үндүр, харын-даа дөрт чүгүндөн безин шөлээн көрдүнүптөр аргалыг апарган. Арны-бажын ол шээжи билир — чараш эвес кижиле болгай: эриктелчек кылын эриннерлиг, улуг хүрөң чаактарлыг, карактары сыгдыгырзымаар, арны, мойнунун кежи үвүргей хүрөң. Ол-даа канчаар. Өртемчей кырынга кандыг-даа кижичоруур-ла ыйнаан. Шүткүп турар эвес, шүптү кижилер дески чараш болбас ужурлуг кылдыр бодап, бодун шагда-ла оожургадып алган.

Роза ам көрүнчүк баарынга келген. Бодундан бичии-даа хоомайзынчыг чүве тыппаан. Арын, холдар ындыг-ла ыйнаан, а дурт сыны чараш дээн кыстардан хензиг-даа дудаваан. Кара дозулуг, бедик ээжектиг чулар идиин ук чокка кедипкен. Буттарының хөнү чаражы киткей берген. Чайгы хүнге бир дески хаартып алган дөнмектери чүгле кылаңнажыр. Бир холу-биле быктын даянгат, ол-бо эргиле дүжүп, чингезек белин көрдүнгөн — черле шору. Холдарының улуу хамаан бе. Инек эмий-биле бержип орда, шылаар эвестер. Оозу-ла эки.

Кижиниң чаражы чүгле арнында эвес чүве-дир ийин моң, деп Роза моон соңгаар бодун ынча дыка базынмас бодап алган. Таарыштыр кеттиниң алгаш, клубче дидим-дидим кылаштаптар апарган. Шуут куруг эвес, ук шаанда ийи-даа оол Розага келген чүве-дир. Баштайгы оол-биле болчаг кылырын кылгаш, баарындан кызыдыр дидинмээн. Чараш эвес мен деп бодун ыялаар чаны анаа моондак болган. Ийиги оол дүне келген. Анаа эмин эрттир изигленипкен: «Чүү деп аза сен? Чырыкта келзинзе, чүн көстү бээрил? Думчуун чок бе, хевин самдар бе? Даарта көржүүлү»— дээш үндүр идипкен. Даартазында кым-даа келбээн. Каржы чоруктун түннели кажан-даа мындыг-ла болгай.

Роза ооң соонда кижиниң экизи чүгле чаражында эвес, сеткилиниң шынчызында, эвиленинде, ишчизинде, чүткүлдүүнде-дир деп билип алган. Эскерип турарга, ол бүгү эки шынарлар Демир акыйда ылап-ла бар болган. Бодунга оон оода чамдызын-даа шингээдиң алырын кыскан.

Роза берген инектерин ушчок эрте саай каапкан. Кайгап-ла каан: кайыын келген күш дээр силер. Ийи-бир инек утту-

нуп калбаан бе деп хынап-даа чыткан. Учѳтчик сүттүң хемчээли дүүнгүзүнден көвүдөп тур деп дыңнаткан.

Ол ам Демир-оол акыйны манааш олурупкан. Шак көңгүс чылып бербес. Чүнү-ле айтырар дижик ирги? Чүглө хары бээринге эвес, херек апарза, чугаа эреп, ойлукутүг сөстөр тывар апаар. Бодап-бодап орарга, каттаар дугайында безин аас ажып дидинмес хире болган.

Сайзуу угбай инектерин саай каапкан бо келген. Сүрүштүр Седипей угбай база кээп, сүдүн хемчээди берген. Ындыг улус-ла болгай, шалып-даа, сагган сүдү-даа хөй.

— Демир акыйны көрдүңөр бе, угбалар?— деп, Роза айтырган.

— Дораан чедип кээр мен, инек одары көрүптейн дээш аъттанды — деп, Седипей угбай харыылаан.

Роза бир көөрге, майгын баганазында Демир акыйнын плажы-биле кожа чүктээр сумказын бо азып каан турган. Сумкада-ла барган. Ниити кыдырааштан бир арынны үзе соп алган. Демир-үжүк — холда. «Эргим Демир-оол акыйга — деп бижип-ле эгелээн.— Силерни чүрээмнин ханызындан хүндүткөп чор мен. Аныяк назынымнын изиг судалы бооп, дөстүмөс ынакшылымны доюлдуруп келдиңер. Сөглөвөс аргам чок, ынакшылым чалбыышталып тур. Чүү деп бодаар силер, оода кыйынарга кызып аарыңар кандыгыл? Силерге ынак Розадан». Чагааны катап номчуп, дөрт сый туткаш, сумканы ажыдыптарга-ла көстү бээр кылдыр кызыдып каан.

Роза ам, чүгө-ле ийик, хөлзөп эгелээн. Хей далажып, дашкаар үнө халааш, өрү-куду кылаштагылаан-даа. Чүрээп оожуктуруп алыр дээш хаак аразында шурап чыткан соок кара булакган адыжыңга узуп, пактагылаан-даа.

Саалда доозулган. Инектер одарже үнө берген. Агаар изип эгелээн. Чаъстың оът, ыяшта ожуу кургап, сээк-маас дойлуп эгелээн. Понедельник — политинформация хүнү турган. Саанчылар чаңчыккан аайы-биле майгын доразында узун сандайда дистинчипкен эргелекчизин манаан органнар.

Демир акый бир кадарчы эштиг, бедик ак аът мунган дөө саяктадып орган. Розаның тыныжы улам дүргедей берген. Дүүрээп херек кылдыр бодап, көрбээченнеп, кезек өрү-куду кылаштап тура, өөрүндөн арай хоорук олуруп алган.

Демир-оол аъдын баглап кааш, майгынче далажы дөгөт кире халаан. Роза билип орарга, ол сумказында-ла барган. Сумканың дүлгүүрү дагжаан... Чагааны номчуй берген хире. Чоп сураг барды, катап-катап номчуп тур ирги бе? Роза ыракта даглар кайгап, алаагып чадап орда, эргелекчи чүктээр сумказын бир холунда халаңнаткан, майгын эжиинден оожум үнүп келген. Ол харлыккан чүвө дөг, чугаазы шулуудап чадап, чеже-даа катап хөрээп ажыда чөдүргөн.

Роза бажын бир көдүрүп кээрге, Демир-оол олче элээн шириин көрүп келген карактарын дегийт чайлады берген. Ол телевизордан көргөн, солуннардан номчаан чүүлдерин допчу, билдингир чугаалай каапкан.

— Чечек, сизен кидин-не четчип турар үе-дир бо — деп, эргелекчи чугаазын уламчылаан.— Сизен кезер апаар силер. Саанчылар мал чеми белектешпейн, кымга идеген орап деп. Кижн бүрүзү бети дизе беш центнер сизенни кезип, сөөртүр ужурлуг силер. Кайнаар инек оъткарарын, кайыын сизен кезерин ам чаа улуг кадарчы-биле иелээ көрүп чордувус. Даарта кижн бүрүзү паш-багажалыг келзин. Машинаңар бар-дыр. Директор-биле дугуржуп каан мен. Сизенни кургаарын манап чытпайн, удур сөөртүр апаар силер...

«Чүү болу берди?!— деп, Роза иштинде сезинген.— «Бис-бис» деп чүве чугаалаар кижн болгай, «силер-силер» деп чүзүл?»

Дораан-на оон-моон дыңзыг үннер дыңналган:

— Сизенни кезер бис.

— Даалгавыс күүседир бис, ынчалза-даа силер чокка хоржок бис.

— Адыр-адыр, эштер!— деп, эргелекчи Розаже көре каан, холун көдүргөн.— Мынчага дээр бот-бодувусту эки билишпейн чораан хире улус тур бис. Ол мээн-даа буруум-на боор. Бодумнуң дугайты ийи сөстен чугаалай кааптайн. Кызыл чурттуг, заводта бригадир кижн мен. Эмчи кадымның байдалын көргөш, эмненмишаан, көдээге бир чыл чурттаарың сүмелээн чүве. Кадым-даа чадыкты, хуусаам-даа доозулду. Аалым ишти чагаа бижээн — манап турар...

Розаның чүрээ чым кылынган. Эктинче тараалыг таалың арта каапкан чүве дег, донгайып бады барган. Арны куу тос дег апарган. Бажының куйгазы, чүс-чүс инелер-биле кадап турганзыг, чымыңайны берген.

— Ферманың ажылын силер кылып, адын силер көдүрүп тур силер — деп, эргелекчи чугаалаан.— Чүнү-даа бүдүрүп шыдаар тывынгыр сорук силерде-дир. Мен чүгле анаа даянып, бүзүрөп ажылдап келдим. Мен чокка канчап үүлө бүтпес боор. Комсомолчулар алыс бүдүжүндөн өпейледиринге тура чок улус болгай. Эрте дээр бот башкарнып дадыгынар. Мен база силер ышкаш чалы-даа чордум. Дайынның берге чылдарында аревэчи тургаш, ажылдай-ажылдай хөй-инити ажылынга хөнүгүп алдым. Чалы сорук чүнү-даа чаяп шыдаар. Буруудатпайн көрүңер, кыстарым. Бодумнуң дугайты эрттир хөөрептим ышкаш...

— Демир акый, силер чокта фермавыс эрги хевин кедиптер, өскүс калганывыс ол — деп, бир уруг шын-на сеткилин сөглээн.

— Удуртукчуга силернин бирээнерни томуйлаар кылдыр директор-биле дугурушкан улус бис. Ажылдың таваа салдынган-дыр, кижиде бергедээр чүү деп?

— Шынап-ла фермавыс сегээн болгай. Ам кол-ла чүве — тукту быжыг тударында. Демир акыңарга «четтирдивис» дээр ужурулук силер. Тускай ажылдыг, аалдыг-баштыг кижидир — деп, Сайзуу угбай чугаага киржи берген.

Саанчылар каткы-хөглүг тура халышкан, машиназынче маңнажыпкан. Аалда ажил-хожул база манап чыдар болгай. Роза сирилешкен салааларынче кезе кайгап алган, дуртсыны бичиилей бергензиг, өөрүнүң соондан оожум кылаштап бар чыраан.

— Роза!— деп, артында Демир акыйның үнү дыңналган.— Бээр келем. Бичии чугаа бар.

Сүт хемчээр майгынга иелээ кирип келгеннер. Демир акый Розаны узун сандайга олурткаш, ооң эктинге холун сала чоруй кожа олуруп алган.

— Шөлээн чугаалажыр дээн болгай мен, Роза. Бир ёзуда кырган аревэчинин чалы салгалга даалгазы болзун. Ферманы сенээ жүлээдир деп бодап тур мен. Чүгле сенээ, Роза — дээш, акыйның үнү сирилеш кыннып, үзүктели хона берген.

Роза ууштап орган салааларындан карактарын хоора тырткаш көрүп кээрге, Демир-оол акый доңгайып алган, көк чулчургайларын так туттунупкан орган. Оон чиик улуг тынгаш, шыгый берген карактары-биле Розаже кезе көргөш чугаалаан:

— Чагаанны номчудум, Розам. Өөрүнчүг-даа, чараш-даа-дыр. Ынчалза-даа...

Роза ишкирнип ыглай берген. Карааның чажы шала кырынче, дүшкөн долу дег, ток-ток кылынган. Улуг адыжының арты-биле чоттуна каап орган.

— Ынчалза-даа демир дег чораан шаам төнүп бар чыдар — төөгүнүң кижизи-дир мен. Сээң бүгү чуртталгаң мурнунда ышкажыл... Чүгле демир дег эвес, харын каң дег экер эрлер сенээ бөгүн-даарга дужуп кээринге бүзүрээр мен. Ынчаар йөрээп каайн, Роза. Эрестиг бол!

Эртинде, башкы дагаа алгырыпканда, ферманың саанчылары кадыыр, айыыр туткулаан үгектиг машиназының чанында чыгып кээп турганнар.

— Сайзуу биле Седипей угбалар машина кабиназынче олуруп алзыннар — деп, чаа эргелекчи Роза Арбай-оол баштайгы айтышкынын берген. Оон Демир акыйның чугаалаар аянын өттүнүп уламчылаан:— Шупту хуваалда ёзугаар пашсавалыг келген боор бис ала? Эки-дир оо. Бөгүн чүгле инек саар эвес, сизген база кезер болгай бис.

Чайның түлүк үези — чечек, чимис четчип турар өйде Роза Арбай-оолдун, эзер мөггөн эмдик богба дег, кенен, дошкун ынакшылы-биле холбашкан эрги төөгү төнүп, чаа төөгү эгелээн — мындыг чүве-дир.

Хеймер-оол СААЯ

ГАЛИНА ИВАНОВНА

Чечен чугаа

Суббота.

Кичээлдерим эрттирип кааш кээримге, уругларым авазы бичин киживис-биле чунгу чоруй барган болган. Ол дугайын чагаажыгашта бижээш, манчы тудуп каг деп чагыг арттырып каан болду.

Өөктээжим кеткеш, амданныг чемни белеткеп кириптим. Кезек болганда эжик коңгазы кынгырт диди. Кирип келзеле — шаандагы чаңгыс классчым Сат болду.

Байыр-мендивис солушканывыс соонда эжим айтыра-дыр:

— Бэгүнгү солун номчудун бе?

— Чаа келгеш четтикпедим, дарга. Чүнү парлаан-дыр?

— Башкывыска бедик ат тывыскан чарлык бар чорду.

Журнал столунда чыткан солуннарны сегирип алдым. Шынап-ла, бежен харлаанын таварыштыр Галина Ивановнага Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы деп атты тывыскан деп номчупкаш сеткил өөрүп келди.

— Че, чүнү канчаар бис?—деп, кижим дарый айтыра-дыр.

— Алдарлыг башкывыска байыр чедирип хөй сөстүг телеграммадан салыпсывысса?

— Эр бодун эрес-шыырак-даа болзунза, эчис угаанын элээди хевээр-дир — деп, эжим түннел үндүрерге, шала ачыгынып, олче көрдүм.

— Телеграмманын орнунга башкывыска бодувус чеде берзивиссе оон-даа өөрүнчүг болбас деп бе?

— Черле тывынгыр эр болдур ийин!

Иелээ олурупкаш, Кызыл хоорайдан ынаар баар улустарның данкызын тургузуп эгеледивис. Галина Ивановнаның өөреникчилеринден бистин билиривис безин чээрби ажыг кижилер ол данзыда кирди. Ында кымны чок дээр: эртемденнер, чогаалчылар, башкылар, тудугжулар, геологтар, эмчилер, партия-совет ажылдакчылары дээш, бир композитор безин бар болду.

— Хейт, кадайларывыс канчаар бис?

— Қадайларып, ашактарып — шуптузун ап алып.
— Ынчаарга бүдүп автобус херек-тир...

* * *

Мөнгүн-Тайга черле ындыг: шуурганнап-шуурганнап аязы бээрге, мөңгүн бажын чуп каап дег, кылаңайны бээр.

Саадактап ужун ашкан самолёт, суурнуң кырын ийи-үш долганып, чавызап чоруй, шөлге хонупту. Улуг-биче, ыт-уруг чок суурнуң бүгү чоңу самолётту үглей-ле бердивис.

— Орус башкылар келген, орус башкылар келген!— деп, өөреникчилер аравыста аажок хөлзеп тур бис.

Директор биле өөредилге эргелекчизи келген башкыларны эдерттип алгаш школаже базыптылар. Бистер оларның соондан шуужунтувус. Бир ай чыгыы манаан башкыларывыстың чедип келгенн ол.

Расписание ёзугаар бирги кичээл — химия.

Чаңчылым ындыг, конга эткен соонда олудумдан турбас кижжи мен. Бо «Чимис» (демги Саттың шолазы ол) черле кыймың кижжи: башкы классче кирбээн шаанда, олурар дээр ужур-даа чок. Ам база аанайтып дөө-ле эжиктен хөрээн уштуп алган, «кел чор, кел чор!»— деп, бисче медээлеп тур.

Шынап-ла, удаткан чок өөредилге эргелекчизи Константин Калзанович-биле бир орус башкы кирип келди. Тура халыштывыс.

— Экии! Олуруңар — дээш, Константин Калзанович бистин олурарывысты, оожургаарывысты манап тур.— Бо дээрге, силерге химияны өөредир дээш Урал ындындан чедип келген, чок дээн эртемниг башкы-дыр. Адын Галина Ивановна дээр...

Ол сестер үезинде бистин карактарывыс журналын кужактап алган турган Галина Ивановнага барганын-на эскерип каан боор, бисче бажын согаш кылды. Ам-на топтап көрдүм. Чаа башкының бажының дүгү сарыг, чолдак болгаш дыдырашсымаар. Кыйгак көк карактары ханызындан, кирбининиң адаандан шивегейлей көөр. Хаваа делгем болгаш ажык. Думчуу улуг, коңзагар. Эриннери чуга. Сегели бурунгаар дап берген. Адаан сыгыгларлыг кылдыр даараан чолдак ченниг платье ол башкыга дыка тааржыр хире болду.

Ынчан мен улустуң чараш-багайын эскере бээр хире апарган мен. Галина Ивановнадан, шевергин идик-хевинден аңгы, чараш дептер хевир типпадым.

Ол аразында Константин Калзанович таныштырылга чугаазын дооскаш, чагыг-сөзүн бергеш, үнүп чоруй барды. Галина Ивановнавыс бистин-биле чааскаан артты.

— Ну, здравствуйте, ещё раз!— деп, кургамзыг үн-биле чугаалааш, турган черинден шимчевейн, бисче хөглүг эвес хүлүмзүрүп көрүп тур.

Бистин хевириviste, арын-шырайывыста өөрүшкү хайныктырар янзы чок-ла болганы ол боор он. Бис база ыт чок кайгап олур бис.

— Кыдырааштарыңар, номнарыңар көргүзүңөрем!— дээш, башкывыс столунга-даа олурбайн, журналын безин ажыгпайн, парталар аразынче кылаштапты.

Аңгадай берген улус бар-ла кыдырааштарывысты, номнарывысты парта кырынче уштуп салып олур бис.

Ол хүн Галина Ивановна бистер-биле таныжып, бистерге химияны таныштырып, бирги кичээлин эрттирген.

Келген башкыларның аразындан Галина Ивановна аажок шыңгыы, кичээл үзинде бисти черле кыңчыктырбас турган. Ону алгырып-кышкырып, хап-соп турар дээр болза окта шың эвес. Чурумга таарышпас чүве эскерип каанда, шуут ыт чок баар башкы.

— Чүү болду, кым чүнү канчапты?— деп, боттарывыс чурумну тудуп эгелей бээр бис.

Бир эвес Галина Ивановна классче кирип келгеш, экилешпейн, ыт чок турар болза, дежурный диленип-ле эгелээр. Самбыра арыг, өл пөс бар болза, шала кырында октап каан саазын, чыскаал чок чыдар ном-дептер бары албан болур. Ону аштап арыглап кагбаан шаанда, чурум сагыттынмаанда бисти олуртур дээр ужур-даа чок.

Галина Ивановнаның ачызында химияны чоорту сонуургап эгелей берген бис. Ол биске бир-ле дуржулганы көргүскен, химиктиг реакцияларны көргүзерин кызыткан турар. Ол шагда химия кабинеди школага турган эвес, та кайыын хер-херекселди, реактивтерни тып ап турган башкы?

Бир хүн кичээлин доозуп тура, башкывыс онаалга берди:

— Дараазында кичээлде углекислый газтың бот-шынарларын өөренир бис. Номуңардан бо арыннарны номчуп алып силер — дээш, самбырага бижип кагды.

Ооң база бир онзагай аргазы ол: келир кичээлде өөренир материал берге эвес болза, ону баш удур берип каар. Кичээл үзинде бистин чүнү билип алганывысты ылавылап айтыргаш, билбээн айтырыгларывысты тайылбырлап бээр. Быжыглаар. Болдунар хире дуржулгаларны көргүзөр.

Углекислый газтың шынарларын өөренир кичээл-даа келген. Шыдаар шаавыс-биле харыылап тур бис.

— Билип алганыңар эки-дир. Эр хейлер! Ам углекислый газты савага чыггаш, ооң шынарларын дуржулга кырынга көрээлиңер.

Башкывыс ынча дээрге, улам эптиг олуруп, солун дуржулга көөрүнче белеткени бердивис. Удаткан чок башкы столунуң кырынга шил болгаш резин хоорзалар-биле тудуштургулаан янзы-бүрү шил савалар көстүп келди. Бир саваның дүвүндө борбак-борбак чүвелер бар болду. Галина Ивановна

ынаар хөмүр кислотазын бичелеп кудуп эгеледи. Савада холуксаа шыйыгайндыр каргакталып, хайнын туру.

Галина Ивановна отту шаккаш, бир хоорзаның ажык ужунга тударга, дораан өжүп калды. Оон углекислый газ үнүп турары ол. Башкывыс самбырага формулалар бижий бээр аразында, Сат деп кижим, отту шаккаш, өске бир хоорзаның аксын орта тудала каапты. Галина Ивановна алгырыпкаш, столче халып ордала, хамык шил сава чыжыртдарсала дээн.

Херекти үүлгеткен киживис арнын дуй туттунупкан тур.

Галина Ивановна бистен-даа артык корткан, арны-бажы көс дег апарган.

— Канчап бардын, канчап бардын?— дээн, Сатты долгандыр халып тур.

Сат холдарын адырыптарга, чаагындан хан сыстып турар болду.

Канчап чаяан болган чүве ийик, оон аңгы кым-даа кем-дөвээн. Шил саваның чаштанчылары үшкү партаның кырында чыткылаар болчук.

Галина Ивановна бисти кончуур хамаан чок, харын-даа бисти часкарып, шил бузундулары чыгдырып, бирги, ийиги парталарда олургулаан улустарнын арнын, холдарын сугбиле чундуруп, бодунуң мөгүдээнин чажыраарын кызыдып тур.

Бир-ле хүн кичээлдээш чедип кээривиске, орун-дөжээвис шуут кылаң-тас: чаа ак-чоорганнар чаткан, сыртык хаптарын солааш, оруннуң ортузунда бөпүйтү салган. Дээри безин коргунчуг. Сонгалар карактарында чаа көжегелер өрээли-висти дыка аян кирип турлар.

— Қым мону кылып турган дээр силер, оолдар?— деп, кезек кайгал тура, бот-боттарывыстан айтырдывыс.

Оон мурунда Галина Ивановна баштаан башкылар өрээлдеривисти кезип, идик-хевивисти хынап турганнар чүве. Бо хамыкты олар үүлгеткеннер-дир деп түңнел үндүрдүвүс. Оон эгелээш бистиң интернадывыстың арыг-шевери шымбай апарган.

Улуг-хүнде оттуп кээривиске, дээрнин кылаң аязы-даа кайгамчык. Шынап-ла хиндиинде хир чок кылдыр чунуп каапкан. Қыштың кайы-даа үезинде, хат-шуурган чок болза, Мөңгүн-Тайгага улуг соок болбас. Ынчангаш сургуулдар шупту чунгулаар деп шиитпирледивис. Бисти көрүп кааш, башкыларывыс үнүп келдилер.

— Қай баарынар ол?

— Чунгулаар, чунгулаар — деп, орустадывыс.

— Бисти алып силер бе?— деп, Галина Ивановна айтырды.

— Ийе, ийе, башкы. Алыр бис!

Дуруг баарының дожу чайындылап каапкан, дески, арыг деп чүвези-даа хөлчок. Ол башкыларывыстың конькилери чок, ынчангаш бистерниң конькилеривисти солуп кедип турлар. Ынчан конькилер ховар турган. Сургуулдарның хөй кези чээрби сантиметрниң кадаан шөе каккаш, кырлаң ыяшка хап алыр чүве болгай. Ол ыяшты кидис идиктин дүвүнге багбиле чыпшыр шарып алыр.

Башкыларывыстың аразындап Галина Ивановна конькилеп билбес болду. Ону өөредир дээн кижиле эндерик. Ийи кижиле ийи талалап четкен, соо-мурнунда улус сүме каткан, халчыл-ла тур бис.

Изиргендир мацнапкаш, тонум, бөргүм уштуп октаптым.

— Хеймер, Хеймер, бо дораан кеттинип ал! Оон башка кулааң үзе соп кааптар мен!— деп, Галина Ивановна алгырбышаан, ужа-тура менче кел чор.

Аңаа кайын четтирер ийик мен, каттырыпкаш, кылайтып ыңай болдум. Элээн болганда конькимни бир башкыга берипкеш, хөртүк кырынга хар чип, дыштанып олур мен.

Шынап-ла кончуг кижиле бооп чоруп тургаш, соокка алысканым-на ол боор, эртенинде туруп чададым.

Дүүш четкелекте, Галина Ивановна кире халып келди.

— Ол-ла болгай! Дүүн чүү дижик мен!— деп хыйлангаш, соок холу-биле хаваамны кээп тударга, экизин канчаар.

— Ой, батюшки! Бажының изиг деп чүвезин!

Оон ыңай чүнү-даа чугаалавайн үне халып чоруй барды. Элээн болганда эмчи эдертип алган кирип олур. Ол эмчи мени дыңнаалап, соктагылааш, эмнелгеге чыдар сен дээрге-ле, Галина Ивановна мени дораа кедирип алгаш, эмнелгеге апарып чыттырып каан.

Өкпениң ийи талазынга дегдирген болдум. Дыка-ла халаажырап хондум. Чемге хөңнүм чок болгаш эккелген дүүштеки чемге-даа дегбедим. Ынчап чыдырымда Галина Ивановна кирип келди. Ол-бо чугаалажып ора, тумбочка кырында тавактарже айыткаш, айтыра-дыр:

— Чүге чемненмедин? Амдан чок-тур бе?

— Чок, хөңнүм чогул — деп, бакка-сокка орустадым.

Галина Ивановна үнери билек, чындырап удуй берип-тир мен. Бир-ле кижиле мени оттуруп тур. Көрүп кээримге база каттап Галина Ивановна болду. Иштинде тырткан эът суккан хуужуурлар биле изиг шай эккелгеш, албадап оргаш, мени чемгерип кагды.

Галина Ивановна хүннүң чыгыгы аыш-чем, чигир-боорзак тудуп алган бо-ла келир аларган. Харын чованчыг-даа! Ынчалза-даа кижиле сеткили пөгөр эвес — Галина Ивановна келбейн барган хүннеринде манагзынып, дүрген чедип кээр болза деп бодагылаар мен. Галина Ивановна көстүп кээрге, па-

латавыс ишти улам чырып, аарым безин намдай берген ышкаш сагындырар.

Бистиң класстан хүннүң-не бир киж и меңээ кээп, кичээлдерге өөренип эрткен материалдарны чугаалап берип турар апарган. Бо бүгүнү база-ла Галина Ивановна организаастаанын сөөлүндө билген мен.

Палатада мээң-биле кады чыдар улустарның чугаазын дыннааш аажок амыраар мен.

— Бо оолга кээп турар ол башкының сеткилиниң чаагайын. Шымбай-ла киж и-дир ам!

— Бодунуң төлүндө-даа артык ажаар-дыр.

— Совет кижини орус, тыва деп ылгаан херээ чок деп чүве ол-дур — дигеш, чокпак кара салдык ирей хөрөөн ажыгкылады.

Эмчиге бир ай хире болгаш үнүп келдим. Башкымның, эш-өөрүмнүң дузасы-биле бичии-даа чыдып калбайн, өөрөдилгем уламчылай берген мен.

Ийги улдуң-даа доозулган, кышкы дыштанылгалар эгелээп.

Чаа чыл бүдүүзүндө директор бисти, өөрком болгаш комсомол комитединиң кежигүннерин, башкылар-биле кады чыып алгаш, хурал эрттирген. Интернатта чурттап турар ырак аалдыг өөреникчилерни кышкы дыштанылга үезинде чандырбас, оларның дыштанылганын хөглүг, ажыктыг эрттирер дээш оюн-тоглаа, кино, концерт көөрүн организаастаар, бөлгүмнөр ажылын күштелдирер, дыштанылга кежээлерин, номчулга конференциязын эрттиргилээр деп ол хуралга шийтпир хүлээп алдынган.

— Кымда кандыг бодалдар барыл, эштер?— деп, директор ниити айтырыг салды.

Оон-моон солун саналдар үнүп тур.

— Бистиң аныяк башкыларывыс чүнү кылырыл?— дээш, ыт чок орган башкыларның уунче директор көрнүп келди.

Башкыларывыс кезек када сымыражып сүмөлөшкөн соонда, бирээзи туруп келди.

— Галина Ивановна ыры бөлгүмү удуртуп болур.

— Батюшки, ол чүнүл?— деп, Галина Ивановна эжинден ыядып айтыргаш, «олуруп ал» диксээни-ле ол боор оң, эжин платъезиниң эдээндөн шеле тырткылады.

— Лидия Сергеевна шии бөлгүмү удуртур. Чүгле орус дыл кырынга.

— Кончуг эки-дир!— дээш, директор кыдыраажынга бижип алды.— Орус дыл кырынга болза улам солун эвес бе?!

Хурал соонда Галина Ивановна меңээ чедип келгеш, эктим орта холун салгаш, айтыра-дыр:

— Чүл, Хеймер, ырлажыр бис бе?

«Күзелдиним-биле силернин бөлгүмүнерге киржир мен!» деп чугаалаксадым. Ынчалза-даа ындыг сөстөрни орус дыл кырынга кожа албас болгаш, «ага, ырлаар» деп, Галина Ивановнаны эдертип кагдым.

Ада-иелиг, аал-чурттуг улусту шуптузун кайын тудуп шыдаар, өөреникчилерниң чамдыктары чангылай берген. Арткан өөреникчилерни чыып алгаш, кым кандыг бөлгүмнерге баарының даңзызын тургузуп тур бис. Мен ыры биле шии бөлгүмүнге бижидип алдым.

Бирги кичээлге Галина Ивановна биске үш танкистер дугайында ырыны өөретти. Ол хүнден эгелээш, столоваяже чеменип чоруурда чыскаалгаш, «үш танкистер...» дээш чыртылады бадыргаш, марштаптар апарган бис.

Ыры бөлгүмүнге мээң киржилгем шымбай чоруп турган болза, шии бөлгүмүнге буурап дүштүм. Белеткеп турган шивисте бир тенек, чурум чок оолду кижизидип алыр дээш башкылар, төрелдер, эш-өөрү демисежип турар чүве. Ол оолдун ролюн менээ берип каан. Төрелдер болгаш башкылар рольдарын башкыларывыс хуваажып алганнар. Бирги көргүзүг үезинде чангысклассчымның авазын чудуруктаптар черим бар. Ол аваны Галина Ивановна ойнап турган. Репетиция үезинде ол черге чеде бергеш-ле шак дүжер мен. Канчап черле Галина Ивановнаже хол көдүрер боор! Бо дээрге херек кырында болуушкун эвес, шии ышкажыл деп бодап келгеш-даа хоржок мен. Галина Ивановна мени чеже катап көгүтпээн дээр. Адак соонда мени өске өөреникчи-биле солуур ужурга таварышканнар.

Кышкы дыштанылгавыс шынап-ла солун болгаш ажыктыг эрткен. Ол кыска үениң дургузунда башкыларывыс бисти аажок чоок танып алганнар, а бистер оларга ынак апарган бис.

Башкыларывыска дуза көргүзөр шаавыс-ла ол турган боор: кыжын суг дона бээрге, хемден дошту хоора каккаш, чем кылырда эргизип алзын дээш, бажынының чанынга оваалап каар бис, оттулар ыяжы төне бээрге, школа хериминден ыяшты дажыглажып бээр турган бис.

Ийиги чартык чылдан эгелээш бистинг клазывыстың удуртукчузу Галина Ивановна апарганы биске дыка-ла өөрүнчүг болган.

Ынчан часкаар чылый берген үе чүве. Мээстер шупту карарган, хар чүгле арга чарыкта арткан.

Школаның бештен чеди класска чедир өөреникчилери улуг-хүнде малчыннар кыштаглары касчып шефтээр дугайында чарлал азып каан тур. Бистинг клазывыска Дөргүн бажында кыштаг таварышкыч. Ынаар машина чедер эвес, чадаг базыптывыс.

Орук дургаар Галина Ивановнага чүнү кылырывысты та-йылбырлап, Мөңгүн-Тайганың байдалыңа кадарчы кижиниң амыдыралыңа көржеңниң ужур-дузазын таныштырып чо-рааш, чедип келдивис.

Малчыннар бисти манап турган болду. Бажыңынче чалап кирип, хой аазы-биле сүттээн хоюг шайын кудуп, чалаң сар-жагны кырында кезип каастаан арбай далганын тавактарга салып, бисти хүндүледилер.

Сүлде бо, Галина Ивановнавыс кырганнар-биле «чок», «ийе», «мен билир» деп сөстөрниң дузазы-биле тывалап аажок хөөрөшкөн олур. Бир чыл иштинде тыва дылды би-липтер кылдыр өөренип алганын кайгап кагдывыс.

Амдангыч чөмдөн адырлыр хөңнүвүс чогуу Галина Ива-новна эскерип кааны ол боор:

— Че, чөмнениринер доозуңар, чазыйлар! Ажылдаар хө-рек!— деп баштактанды.

— Ажырбас, ажырбас. Чөмнөзиннер харын! Мынча ки-жи чүү боор, бичии кажааны, дүъш чедирбейн, дүрт кылып-кай бис аан — деп, кадарчывыс часкарды.

Аңгы-аңгы өрээлдерге чарып каан кажаа улуг, делгем-даа болду. Эң дөрүндө өрээлден эгелеп коптарып эгеледивис. Кышты өттүр тырый базып каапкан көржеңни хүүрек-биле оя баскаш андарарга, калбак-калбаа-биле хоорлуп кээп тур.

Улуг-улуг көржеңнерни ооргалап, чүктеп үндүрүп, кырлаң дөң кырында чыскаай салып тур бис.

Галина Ивановнавыс кажаа иштиниң чыдын-даа тоовайн, көржеңни улуг-биче дивейн, кужактап үндүрүп тур.

— Бо башкыңарны бажыңга олурзун деп көрүңерем, оол-дарым — деп, кадарчывыс човаан сеткилин илеретти.

— Чок-чо-ок!— дээш, Галина Ивановна чаа андарган бусталып чыдар көржеңни, «меңээ бербейн баар ийне» дээн чүве дег, дегийт-ле сегирип алды.

Шынап-ла, дүъш бичии ажып чорда, кажаа иштиниң көр-жеңи дөңнүң кырын дургаар үш одуруг кылдыр чыскаа-лыпкан.

— Кышты өттүр дүн-хүн чок-даа ужудуп турар болза чет-чир отту белеткеп бердинер, оолдарым — дээш, кадарчывыс көржең кырыңга саалапкаш, дерин чодуп, таакпызын тиге берди.

Галина Ивановна, шагзырааны-ла ол боор, кырганның ча-ныңа олуруп алды. Бис-даа дөңнүң артың талазында эри-вээн хөртүк кырында ыймактажып тур бис.

Элээн болганда, кадарчывыс туруп келди.

— Шыяа-а, улуг иш-даа бүтү, улдурткан эът бышкан боор. Ажылдаан улус аыштанып-чөмненир болгай — дээш, ашак бажыңының чанында тип каан өөнче бисти чалады.

Чоруур деп белеткенип турувуста, кадарчының өөнүң иш-

ти угбай, Галина Ивановнаың бажын удур кылаштап келгеш, эттеп каан, чаңгыс-даа кара дүк чок, үш кегжир ак хураган кегин анаа сунду.

— Чок-чок, мен хоржок!

Галина Ивановна ыяды берген, бисче-даа көөр.

— Ажырбас, уруум! Бичии кыстыг апаргаш, чучак даарап бээр сен — дээш, ол улгады берген тыва херээжен, Галина Ивановнаың холун алгаш, хураганнарының кештерин адыжының кырынга салып кагды.

— Четтирдим!— деп, Галина Ивановна орустап харыылааш, авазын көрүп каан дег, куспактаныпты.

Согуна үнген мээстиг дагның сиртин таварып, дээр акта хойлар таваар оъттап чорлар. Ол мээстиң эңмектели берген ыжык эдээнде кадарчының кыштаа бо. Ыракта, дөвүн Каргы хем дыйлаңайнып бадып чыдар. Хемниң ол чарыында даглар бедип үнзе-үнзе, Мөңгүн-Тайганың менгилиг мөңгүлек бажынга барып үзер.

Кадарчының өдээниң ортузунда хүрөң торгу-биле додарлап каан хураган кежи тоннуг, кара бажы кастыктарындан эгелеп көгөрө берген тыва кадай, Уралга институт дооскаш, бир-ле дугаар бо оранга чедип келген, Тываның дээри дег ак-көк карактыг, оңа берген сагылдак дег сарыг баштыг орус уруг-биле куспактажып алган кезек турдулар.

Шагзырап, турупкан-даа болза, бүдүргөн үүлевистиң ажыктыыңга чоргаарланып, омак-хөглүг чанып келдивис.

Оон бээр хөй-ле чылдар эрткен. Үениң деви-биле, амыдырал-чуртталганың аайы-биле чамдык болуушкуннар уттундуруп, чамдыктары чоорту оңуп-даа калгылаан. Ынчалза-даа Галина Ивановнаың омур-хевири, ооң аажы-чаны бистерниң — өөреникчилериниң сеткил-сагыжында улам чырып, кыптыгып чоруур будуктар-биле чуруттунуп артып калганы кайгамчык. Ам-даа чеже тыва оолдар, кыстар Галина Ивановнаың адын чылыг, чымчак сөстөр-биле бүргөп, ооң буянын херээн уламчылап, улам алгыдып, төрөөн чонунга бараалгаар ыйнаан!

Эдуард ДОНГАК

ИЕНИҢ ЧОРГААРАЛЫ

Чечен чугаа

Уруг-дарыглыг ие кижии болгаш, ындыг мен ыйнаан, ылым чаштың безин ызын үр дыңнап шыдавас мен. Ава кижии төлүм дээр болганда, херээженнерниң черле чүрээ чылыг,

өскениң-даа, бодунуң-даа төлү дээш кээргээчел болур чүве деп, чамдык улус дораан ынча дээринге бүзүрээр мен. Ынчалза-даа чамдыкта база чөгөнчиг-даа болгулаар. Дөртен чоокшулаан назынымда чүнү-даа көрүп-ле чордум. Ооң чүгле ийи таварылгазын төөгүп көрейи.

Хып дээн чалыы, назы халыыны үем чүве. Ажыы-биле чугаалаарга, үе-чергем кыстарның чамдыызы уруг-дарыглыг, өглүг-баштыг-даа апаргылааннар. А мен аңаа далашпайн-даа чордум.

Ортумак школаны дооскан сөөлүндө төрөөн суурумдан ырап, аныяктар тудуунга ажылдап турумда, ынчангы ээлчеглиг шөлээм кыш удур таварышкан. Аалымга чедип келгеш, бажыңымга олурумда, бичии чорумда-ла суур улузунуң «Кудажы-Кадай» деп шолалаары чоок төрелим кадай кирип келгеш, кайда ажылдап турарымны кыска сонуурган олура, хеп-ле хенертен мынча диген:

«Ээ-даа орайтап кел чор ышкаш. Канчангаш-ла хая көөрүңге, үе-чергең оолдар шупту кадайлыг. «Кадай-кыс» болу бергенини бодуң эскербес-даа сен. Ынчан сени кым тоорул! Бир-ле болза, дулгуякка, чок-ла болза, өг-бүлезин каан амдажаан кижиге дуурайладып алгаш, оон соңгу кадайы болу бээр сен. Эрте-дээре боданганы дээре болду бе? Ол-даа канчаар. Бээр дыңна. Мында бир эртем-билиглиг оол келген. Аңаа шагда-ла куйгаады чугаалап каан кижини мен. Куруг черге кижини кижини манап чоруур эвес. Бот уруглар-ла суурда долу чүве-дир. Дүргедевес болзунза, мурнаттын-на!

Өске черде ындыг-мындыг кижим бар деп хедерленме. Ырак-узак черге ада-иен, төрелдерин шүүдедип тургаш чоор сен».

Харын-даа ачам чок турганы чаяан болган. Оон башка күжүр Кудажы-Кадайың ыядыр арынныг эвес. Авамче бүдүү көөрүмге, дыңнаачаннап, стол кырында аыш-чем белегкээн кижини болуп, мегеленип туру оң. Ийи кадайың аразында чугаа мооң мурнунда-ла чоруп турганы ам-на билдинген.

Хей-ле черге кылыктанып, багын көргүзөр эвес деп бодааш, чүнү-даа харыылавайн дашкаар үне базып чоруй бардым. Бажыңымдан элээн ырады кылаштап олура, чажымдан таныырым бажыңнарның сонгаларында бүлүртүң от көргеш, школачы чылдарымда бир-ле ындыг туман тырткан соок кечжээ сагыжымга кире дүжүп, сеткилимде артып калган балыгга дээпти.

Уруг чаштын баштайгы ынакшылынга бир-ле дугаар ужуражып, диштерни соок шаккыладып, арынны кышкы чывар ажыңнадып турганын-даа эскербейн, кудумчуга туттунчупкаш, үр-ле турган бис ийин. Ынчалза-даа оон огулуг чүве

үнмээн. Ооң кол-ла чылдагаанын көгжең бус дег туранныг соок кежээге шамнаар чордум.

Ол-ла чайын ол мени мурнай Саян ажып, бир-ле дээди өөредилге чериндиге өөренип чорупкан. Сагыжым-на саарзык. Чүгле чагаалар-ла сеткилимни чылыдыптар. Оларны камны сүргей дүре тудуп, чүгле мээң холум чедер черге шыгжап чордум. Эвээш-даа бол, катап-катап номчуп аар мен. Чагааларны барык хуннуң чыгыы бижиир чордум. Өөренип турар кижиниң шаа-ла ыйнаан дээш беш чагаамга чаңгыс харыы алгаш, хомудакас-даа мен. Хилинчектиг кышты арай деп-ле эрттирдим. Ол чайгы дыштанылгазында чанып келгенде, хамык-ла кударалым арлы берген. Чүгле автобустан дүжүп кээри билек, ону бажыңыңа чедир үдеп, холундан үр-ле салбадым. Кежээ болчаг шагы айтып каарга, өөрээнимден билинмейн бардым.

Кежээге дээр мааным чылдан безин узун болчук. Даңны атсы кылаштажып, эринге ойнап өскеним даглыг хемниң шооруң дыңнап хонганымны кажан-даа утпас боор мен деп бодал-биле артында чылыды кеттинип алган мен.

Ооң хөрээнге бажым үстүрүпкеш, төрөөн хемим ырын дыңнап, духи чытталып келир костюм өттүр эргим чүректин соп чораанының тааланчыын чүге деннээр! Мен дег аас-кежиктиг уруг кайда-даа чок ышкаш сагындырган.

Оо, чүү дээр! Бүгү чүве сагыш ышкаш кайын болур деп! Дүктен аргаан чылыг хөйлөңимде чыпшынып калган күзү-рүмнерни аштай тыртып бергеш, холумдан кандай, кадыы аажок кылдыр чедип алгаш, суурже углуг кылаштапты. Чүнү-даа чугаалаар, айтырар аайын тыппайн, ыядып-даа, хорадап-даа чораанымны ол кайын билир. Арыгдан үнүп, удуваан суурнуң бажыңнарының сонгазында оттар көстүп келгенде, мындыг сөстөрни арай деп сы бастым: «Сээң өөренип турар хоорайыңче бо чылын өөренип чоруур деп бодал алдым».

Мээң ындыг чугаамдан ол артында серт кынды ышкаш. Элээн үр ыт чок чорааш: «Саян артында дээди өөредилге черлерлиг хоорайлар-ла долу ыйнаан»— дээн.

«Сээң хоорайыңга өөренип мен. Сенден канчап чарлыр мен».

«Хоржок! Ында бир студент уругнуң эдеринчизи апарганымны сенээ чугаалавааным буруум-дур».

Даңны атсыр андаштанып чыда хондум. Эргенинде сырттым көк мөөн болган.

Оон бээр үш ай солчуп, үш дугаар кыш дүжүп келгенде, «Кудажы-Кадайнын» анчыг дылындан дашкаар дезип үнгеш, ооң-биле кылаштажып чорааным соок кежээни сактып, кудумчуга элеңейнип турганым ол чүве. Куспактанчып, кожа турган кудумчувуска доктаай дүжүп, бодалдарга алзып ту-

румда, чанымда бир бажыңның эжи ажиттына бээрге, чаш кижиниң үзүк чок ызындан туттунуп шыдавадым. Бажыңга кирип келдим. Элээди апарган оолдар чаш кижини чайгап, чүнү-даа кылыр аайын тыппаан, алаң кайгап турлар.

— Аваңар кайнаар барганы ол?

— Угбавыс дем-не чоруткан. Даштын өгдө арага ижип олур. Сүрүп чеде бээривиске: «Дунманар аргалап алыңар. Чаңгыс катап кижини арага ижитерге, канчап баар чүвөл?» дээш бисти тоовады — деп, оларның улуу харыылады.

Кавайда чашты холга тудуп алырымга, куруг черге эрини сордунду. Чемге кирбээн чаш кижини эмиг дилеп, катапта кышкырып эгелээн. Ам канчаар, уругну чылыды шуглааш. оолдарны эдертип алгаш, угбазын тыпкаш, аңаа эмзиртип каан бис.

Угбазының чаш оглу тодуп алырга, оолдар дунмазын туткаш үнүпкөн. Болар-даа чаш кижини түредир деп барганын билгеш, оолду бажыңымга аппарып, эмскиктеп хондум. Ие кижиниң човаан бир-ле дугаар көргеним ол.

Ол-ла кыштың чазы чай-биле солчуп турда, тудугга үш чыл ажылдап, холдарымга хаварыктар бүдүп, шыңганнарым мөчөк-мөчөк апарып, кадыг-бергеге ундаравас херээжси апардым.

Дээди өөредилге черин доозуп турумда, харым үжен чоокшулаан. «Кадай-кыс апардың!» деп «Кудажы-Кадайнын» чугаазы чамдыкта мени дүүреди бергилээр. Ыңчалза-даа хей-ле черге сестип чораан болдум. Үем оол-биле үжен харны мырыңай үзер чыгай бергеш, куда-дойну ажиттывыс. Ам дөртен харже чоокшулап олур мен. Үш оолду божудум-даа. Амыдыралывыста четпес-тудуу чүве-даа чок. Эт-севичис, акша-төгериктен артык эртине — үш оглувус-ла болгай. Уруглуг кижини кээргээчел дижириниң ужуру-ла ол боор оң. Сагыжымдан бир-ле таварылга кажан-даа үнмес. Ону уттуптар болзумза, ие буяны менде чок деп санаар мен.

Базаарга баштайгы яблоколар көстүп келирге, ону садын алыр бодалдыг чеде бердим. Шоолуг кижини-даа чок. Кызыл-кызыл яблоколарны делгиирде салып каанын көөрге, чаштарның кызыл чаактары-ла. Артында-ла эргим хүлүмзүрүг долган-даа ышкаш.

Мурнунда улуг карманнар даарап каан кара халаттыг кадай кижини яблоко садыгжызы-биле хөөрөшкөн тур. Кадайнык соонга тура тыртып алырым билек, ол улуг яблоколарже айыткаш, бир акшага садып алыр деп оларның ээзи-биле дугуржуп алдылар. Ол солагай талакы карманын үжээрге, бир акшазы тывылбаан.

— Маңаа акшам бар чүве! Чогулу! Кым уштуп алыры ол?— деп, кадай алгыргаш, мырыңай чаа кылаштап келген

бичии оолактың холундан сегирип алган. Чедип алган чорааны, дөрт хар четкелек дунмазын сала каапкаш, оол кышкырыпкан.

— Чок! Чок! Чок! Мен акша оорлап көрбээн мен!

Сес бе, тос бе харлыг оолдуң кышкызы базаарга долун, чангыланы берген. Кадай кышкыдан менчеп, оолдуң холун сала каапкан.

— Акшаны бер!— деп, яблоко садыгжызы арнын коргучуг дырыштырды.

— Чок! Чок! Чо-о-о-ок! Ооржу эвес мен!..

Чүү-ле кижиниң төлү чүве ийик, бичии чаштың караандан чаштар сыстып келген.

Хоранныы сүргей херекке киржир дээримге, үнүм үнмээн. Ыя аразында улус база бистиң чапывыска чедип келген.

— Бо оол дунмазы-биле мырыңай чаа кылаштажып келдилер. Аңаа хей черге акша шамнаваңар!— деп, арай боорда орталанып кызып-кызып оожум чугааладым.

— Чо-о-ок! Ооржу эвес мен!— деп, чаш үн база катап чангыланды.

— Бээр кел, оглум! Сен ооржу эвес сен. Бо угбаң соора билген боор!— дээш, оолду чедип алдым. Ол холун менден ушта тыртып алган. Мээң кээргелим аңаа ам херекчок болганы ол боор. Менче өжештир кайгап, карактарының чаштары чаактарын куду чаржып баттылар.

— Чо-о-ок!— деп, ол база катап кышкырды.

Оолдуң эдертин алгаш чорааны кыс дунмазы коргуп, акызының чаштыг карактарыңче кайгады. Дунмазының корга бергенин ол билип кааш, келген черинче дедир чорупкан.

Черде кадап каан чүве дег кезе кайгап тура, алышкыларның соонче чоруптум. Оол дунмазындан арнын чажыра-чажыра бүдүү ыглап чору. Ооң карактарының чажын чодуп, эргеледип каар изиг күзел мени дөстүндүрбейн барган. Сумкамдан думчук-чодарым уштуп, оолдуң эктиңге холум салыптарымга, ол доктаай дүшкеш, холумну эктиңден каржы чая идипкен. Ам база чүнү канчаарын бодангалак турумда, алышкылар автобусче кире бергеннер.

«Оолдуг кижини оя сөглээр, кыстыг кижини кыя сөглээр»— деп, мырыңай чаш чорумда, кырган-авам шуваганчы бир-ле чугааланып олурганын чоруй барган автобустуң соондан кайгап тура сакты кааптым. Шак оон бээр-ле чажымда-ла кызыл-дустаан кырган-авам ындыг сөстөрүн хаайымга керттип алган, утпайн чор мен. Ынчаар бодап келиримге, бодум төрээним үш оглумнуң эвес, өртемчейде бүгү чаштарнын төрээн незин мен деп чоргаарал кирип келир. Ие кижиге оон артык чоргаарал турар бе? Чырык черни эргээш-даа тыппас мен.

УЕЛЕРНИҢ ҮСКҮЛЭЭЖИ

Чечен чугаа

— По-ок! Уруум чанып келген-дир ой. Олчаң кымыл, уруум, шалбадаар чылгычы бе, саанчы кыс бе?— деп, уруунуң уруу Саараның эмнелгеге оол божуп алганын билир хиреде-ле кырган Буян кадай назыны дыка акшый берген хиреде-ле чиик адак шимчеп, хөөгейндир хөөмейлеп турган суугузун чүшкүрүп, газ-биле изидер плитка кырында шой пашта ажа хөөрөп турган эътти андара кагылап, хөнекте хоюг сарыг сүттүг шайын стол кырынга эккеп салып дүвүрөп турган.

Бичии оолду эмчиден үндүрүп эккелген авашкылар ону орун кырынга салгаш, арнын ажыпканнар. Бопугур чаактыг оол сактыр-бодаар чүве-даа чок, хире-хире болгаш-ла арнын бичии дырыжаш кылып каап удуп чыткан.

«Ток, ток» кылдыр эжикти соктааш, «болур бе» дээш, адаанда, үстүндө, дужунда кожа бажыңнарнын кадайлары кирзе-кирзе, Чолдугларнын делгем бажыны барык долган. Кадайларнын сонуургаа аайлыг эвес, чырык өртемчейге тыптып келген кижини көөр дээш кээп турганнары ол. Чыылган кижилер — шупту-ла херээженнер, чангыс эр хиндиктиг кижидем чаа эмчиден үндүрүп келген чаш оол — ол-ла. Та канчап ынчаар аайлашкан чүве: Чолдуг ашак тараа суггарып чоруй барган, күдээни Хүлер-оол трактору-биле чер андарып турар, өске-даа кадайларнын ашактары кандыг бир-ле херек ужурунда ынай-бээр чоруткулаан, ол үеде ыя кавыга бичии оолдар безин турбаан. Кадайлар боттары база-ла ажыл чок кижилер эвес, совхозтуң кандыг бир-ле черинде ажылдап турарлар. Ынчалза-даа олар бо хүн хостуг турганнар.

Бичии оолду долгандыр чыгып келгеннерни көөрге, кадайларнын эр улуска удур кандыг бир-ле чүвени кылып дээш сүлчээлежи ап турганы-даа сагышка кирер. Олар боттары чүнү-даа эскербейн, эъттеп, шайлап хөөрежи олурганнар.

— Хүлер-оол оглунун адын адаарда улуг дой кылып ыйнаан бо. Ынчаарда бажыңнарывыска хонмас чыгыы боор бис аа, уруглар — деп, Чолдугларнын дужааш кожазы Чыкылаа кадай шаажаңда быдааны тыва ёзу-биле аартавышаан, өөрүнче карак базып каап хөөрөп олурган.

— Чугаажок — деп, Чолдугларнын үстүндө кожазы Чыпсың кадай анаа каттышкан.

— Ындыг болдурам — деп, адаанда кожазы Тойлу кадай чугааны улам быжыглап каан.

Кадайлар бир черге чыгып келгенде, чир-шон, изиг халаг эзирик кижилер ышкаш чугаалажырлар. Орус улустун: «ийи кадай — базаар, а үш кадай — бүдүн ярмарка» дээри үндезилиг хире ийин.

— Бодунуң тура-соруу-биле ашакка баар, эмнелге черинге барып божуп аар, бо шагның аныяк иелери дыка-ла ааскежиктиг хейлер-дирем — деп, Чыкылаа кадай чугааны бир өске угже хөрлээлеткен.

— Бо шагның иелери чаа кижилер-дир. Чогум шаанда, бистин-даа мурнувуста эрги Тыва үезинде херээжен кижини кандыг-даа тура-сорук деп чүве барымдаалавас тудуп бериңтер чүве дээни кай — деп, Чыпсың кадай анаа-ла чугаа үспес дээн ышкаш эжинге улажып каан.

— Бис чүнү билир бис, Буян угбай-ла эки билир ыйнаан бо.

— Силерни канчаар ашакка бергенил, чугаалап бербес силер бе, угбай — деп, Тойлу кадай кырган Буянче көргөш чугаалаан.

— Ийет, ийет. Чүвениң ужун-кыдын дыңнаан улустун үр-чар чугаазын дыңнааш чоорул, ооң орнунга силерни канчаар ашакка бергенил чугаалазынарза-ла хамык чүве билдине бербес бе бо — дээш, Чыкылаа кадай чугааны улам өөскүдүп, кырган Буянынң чанынче чоокшуладыр олуруп алган.

— Эрткен-барган чүвени дыңнааш чүнү чедип аар силер, угааным чанган кырган-дыр мен. Чүнү-даа чугаалап шыдавас мен — дээш, Буян кадай буруй берген.

Кырган Буянынң сөзүн үндүрүп аар дээш кадайлар канчаар дилеп чалынмааннарыл. Ынчалза-даа кырган дедир тепкеш чыдыпкан. Кырганның чугаазын дыңнаар дээш бүгүлө аргаларны хереглеп, чапшып-чаннып чадашкаш, мырынай чөгөл төткеш, кадайлар чанарынга белеткени бергеннер.

— Чаа, чанып барып аъш-чем кылыр-дыр ийин — дээш, Чыкылаа кадай хевин эде суйбагылап туруп үнүп келген. Өске кадайлар база шимченип эгелээннер.

— Балар шагның багын дыңнап алгаш, чогул чүнү канчаар дээн улус силер? — деп, кырган Буян кадайлардан айтырган.

— Сонуургаарывыс ол-дур ийин — деп, Чыкылаа кадай биеэкизи чок шала аяр чугаалаан.

— Солун эвес, коргунчуг болза канчаар? — деп, кырган Буян база катап айтырган.

— Корга-корга дыңнаар-ла бис ыйнаан — деп, Тойлу кадай чугаалангаш, аякка шай кудуп алган.

— Бээр дыңнаар, мени кым-даа кудалаваан, мени кым-даа ашакка бербээн — деп, Буян чугаазын эгелээн.

— Мен-даа, уруглар ачазы хөөкүй-даа дургун улус боор бис. Бисти алган дүгдээн куда болбаан.

Буянный чугаазы аңаа үзүктели хона берген. Ол көк бажын суйбагылап каап, бир-ле чүвени сактып ап орары илдең болган. Кадайлар ам кырганны далаштырбааннар. Ынчалза-даа Буян боду чугааланып үнүп келген.

— Ада-ие деп чүве билбес өскүс кижн боор мен. Бир байның аалынга хой кадарып турдум. Бир-ле хүн кадарып чораан хойларымны девээледип кааш өгге чоокшулап келгеш, дыңнаарымга, Дортай кожай биле Миртей ловуң ийн изиг-изиг чугаалажырлар-дыр. Олар эзирик деп чүвени дораан билип каан мен. Өгнүң мырыңай чанында чоон дыт бар чүве. Аңаа чөленипкеш, дыңнаалап тур мен.

— Эрес кадарчымны сеңээ бербес мен, Миртейбен, куруякты тывар чериңден бодуң тып ал — деп, Дортай кожайның кадайы Долгайбан чаңчаны-дыр.

— Ловуң бисти кайын хомудады бээр, кадай, ойт, бо чүвекерни шимчединер — деп, Дортай чугааланы-дыр.

— Аас белээнге мөңгүн эзер, чүгенниг аът, амбын шары, бызаалыг саар инек, бежен янчаа мөңгүн тутсумза, бо кудагай кадарчызын хайырлаар ыйнаан бо. Ындыг бе, Дортай — деп, Миртей думчуктап чугаалай-дыр.

Аас белээн хөйүнү азаарга ынчаары ол ыйнаан, дораанна Долгайбанның хөңнү чазалы хона берди:

— Алыңар, алыңар, ловуң. Кулдар кай баар, тыпты бээр оларың — дей тыртып кагды.

— Кажаныл моң, кожай? — деп, Миртей улаштыр айтырды.

— Айның эгезинде, хүннүң чаазында. Чайның ортаа айның бир чаада кээп алыңар, ловуң.

— Хойлар девээнде-дир, кадарчы боду кайда чоор? — деп, Миртей айтырды.

— Хойларының чанында боор ийин оң — деп, Долгайбан чугааланды.

— Демги бир бо кодан чоогунга көстүп келгилээр оол бо уругну көгүде бээр чадавас. Өскүс оол дээни кай, ындыг кижилерниң чанныр чүвези чок, бистиң кадарчывыс база өскүс кижн болгай — деп, Дортай сезиктиг чугааланып үнген.

— Баглаашта мөңгүн эзер, чүгенниг аът көргөш, өгге киреринден дидинмейн тур боор — деп, Долгайбан бодунун бодалын чугаалаан.

Кижилерниң аразынга чугаалашкан каш сөстен хамык чүвениң байдалы меңээ билдине берген. Мени, чээрби хар чаа чедип чоруур уругну бежен хар ашкан чииртим Миртей ловуңга күш-биле кадай кылдыр аппарып бээр деп турары

илден. Оода өштүг чүве дег, мээн душтуум Чучак ол хүн мээң хой кадарып чораан черимге келбээн. Чүнү канчаарыл. Баш мунгаш. Ындыг чииртим метпек ламага кадай бооп баарының орнунга өлгени дээре. «Айның эгезинде, хүннүң чаазында...» Удавас-тыр. Чүнү-даа канчаар аайын тыппайн, девээлээн хойларның чоогунда ажыт черге ыглап хүнзээн мен.

Кежээ өгге кээримге, кожайның кадайы биеэ доңгуну чок, эки көрүп:

— Аыш-чемден чи, шай-сускундан иш, Буян. Мээң кадарчымның ады безин эки ийин, артында Буян — дээш, Долгайбан изиг быдаа, чаглыг эът, өремелиг тараа эккеп салгылады...

Кежээки чем соонда кожайның кадайы чаа кудус чаткаш, меңээ орун салып берди. Мен ол аалга кадарчылап келген үемде черле ындыг чүве болбаан. Орунга удуурдан сестип, кезек аңгадай берген турдум. Мээң ол алаңзышыкынымда база бир утка бар. «Дүне демги ол метпек ламазы чедип кээр кылдыр болчажып кааннары чадавас» деп каразып турдум. Ынчалза-даа ол дүне лама келбээн, экизи көргөн дүн тайбың эрткен.

Даартазында хүн дүште кээримге, кожайның аалында таныырым-танывазым кадайлар эмгежок болду. Олар торгу тонну бышкан, чамдыктары бүдүн-бүдүн кидистерни кезек-кезек кылдыр кескилээн, оларны сыраан, тудуштур. даараан, хөлзеп-ле турлар.

— Оох! Буян келген бе. Сээң өг-өреген дөгерип тур бис. Бистен чарлып чоруур, ашакка баар, аал-чурт ээлээр апарган кижидир сен ийин, Буян. Бистиң чанывыска чеже-ле кадарчы бооп чоруур сен. Э-эй, ашак, ынаа, хана кылыр болган улузуң чүге читкенил?— деп, Долгайбан ашаан чемелей-дир.

Дортайлыг ашак-кадай бодап алган чүвезин кылыр деп барганы ам шуут билдине берген. Ынчалза-даа ол хүн черге хой кадарып чорумда, Чучак келген. Аңаа мени күш-биле ашакка аппарып бээр деп турарын чугаалап берген мен. Айның эргизин, хүннүң чаазын манап турбайн, арлы бээр дишкен бис. Иштимде идегелдин оду чылдып, хүннеп турзадаа, улуска сезик бербес дээш чүнү-даа ыттаваан мен.

Ол хүн хой кадарып чорааш:

Дуруг-даа бол, хая-даа бол,
Туттунмайн халый бээр мен.
Дургун-даа бол, кайгал-даа бол,
Туттунчу-ла бээр-ле мен

деп бүдүү ырлагылап хүнзээн мен.

Чучакты эки билир мен. Ол хокшул-хөренги-даа чок, чан-

гыс кула аъттыг кижн. Оозун Маңнаар-Кула дээр чүве Ада-нези чок болгаш, угбазының өенде үнүп-кирип чоруур. Чучактың честези — тараачын кижн. Чуржузу — ооң кол дузалакчызы. Чучак оон ыңай аннаар. Менден ийи-ле хар улуг, аныяк хиреде-ле, ооң өлүрбээн аны ховар. Адыг-мажаалай, сыын-мыйгак, буур-булан, элик-хүлбүс, алды-киш, диин-хөөрүк, күшкүл-күртү болгаш өске-даа аннарны аннаан.

Чучак ийи шола аттыг. Ол чолдаксымаар, делгем сын-ныг мадагар боорга, чамдык улус ону Калбак-оол дээр, арны быжар-думаадан-на ынчап барган боор, арай шокар-зымаар, ынчангаш ону Шокар-оол-даа дээр. Чучактың дугайында уругларның кожамык ырызын-даа дыннаан мен Олар:

Каа-Хемниң Калбак-оглу
Аңнай берген диведиве.
Хайыраканны кончуг аңны
Адып алган орган диди.

Чодурааның Шокар-оглу
Чорук кыла берген диди.
Шокар аңны дырбактыгны
Союп алган орган диди —

дижип кожамыктаар чүвелер.

— Бо хем черге туруп болбас. Каа-Хем бажында Хаан тайгаже үне бээр бис. Мээң даайым ында иви малдыг чурттап чоруур. Маңнаар-Куланы Балыктыгда чурттап турар даайым сугга салып каар бис — деп, Чучак менээ чугаалаан турган.

«Кырган, метпегер чүдек Миртей ловунга кадай бооп баарының орнунга, сын-тайгага чурттап-даа, чырык хүннү көрүп чурттап чорууйн» деп быжыы-биле бодап алган мен.

Кежээликтей апарганда, чугаалашкан үевисте Чучак арга иштинден аяр бакылап үнүп келди. Мээң чанымга келгеш:

— Маңнаар-Кула бисти манап тур — диди.

Мен хойларны бөлгеш, аалче углуг сүрүп кириптим. Ол мээң Дортайларның хоюн сөөлгү катап кадарганым болган.

Аалдан элээн ырап алгаш, эзим ишти черге келгеш, дүн дүшкүже чаштып олурган бис. Аңчы кижн болгаш ыңдыг ыйнаан, Чучактың дөгөрнүп алганы шору болган. Кажандаа чарылбас боозун чүктээн, паш-хымыжын, шайын-дузун таалыннаан. Кадырып каан эътти орну бични болзун дээшле боор, хоюдур соктааш, халта уруп алган болган. Оон ыңай эвээш бични-даа бол, аыш-чемин база алган. Менээ болгаш бодунга ой элик кежи тоннарны база бөктүрүп алган болду.

Дүн дүжери билек, Каа-Хемни өрү орук-биле эвес, оон хажызы-биле чоктап каан бис. Мөөп-дывылап чыдар Дер-

зиг хемни чаагай чалбарып кештивис. Кызык-Дашка бар-гаш, бичии-ле болза улуска көстү бер часкан бис.

— Кызык-Дашта келгенивис бо. Оюп эртер орук чок чер. Сен маңаа бо хадың дөзүңгө чаштып тур. Мен бүдүү бар-гаш, дааш-шимээн дыңналыр-дыр бе дээрзин дыңнаалап көрейн — деп чагааш, Чучак ынаар күске кедээн моортай ышкаш аяр чоруп кагды. Үр-даа болбаанда улустар чугаалашканы дыңналы берди. Чүрээм шимирт кылынган. Сугда ыяш ышкаш сиригайнып тур мен. Чучак бо маннап келгеш:

— Шымда, бээр мээң соомче, моон бичии ырай берээл. Кижилер чугаалажып кел чорлар — дээш, аьдын чедип ал-гаш, мени дуок шет иштинче киире берди.

Кижилернин үннери биске тодаргай дыңналыр хамаанчок, оларның арыннары көзүлбес-даа болза биске таныттынып турду. Бирээзи Долгайбанның кады төрөөн акызы хааш Кертиннээр болду, эжи — оларның хеймер дунмазы дыйы-лааш чугаалыг Сүлдемчек.

— Кызык-Дашты өдүп келдивис, оол. Маңаа чажывыс чажып, чаламавыс баглап эртер ужурлуг бис. Демги кө-гээрде чүвевисти уштуп көр, хөрек шыгыдып аар-дыр — деп, Кертиннээр хааштап чугаалай-дыр.

— Таалың дүжүрер түвектин аа, акый.

— Ажырбас, аныяк кижии ону түвексингеш чоор сен. Харын көгээржиин дүрген ужул.

— Орук дургаар хөрек шыгыдып чоруур болзувусса, уг-бам сугга бо дүне, серийн үде чедип шыдавас-ла-дыр бис.

— Ол чүң боор, мелегей, Дерзиг хайыраканни чаагай чалбарып кежиң алзывысса-ла, угбаң сугга даң бажы шара-хере, даш бажы сарыг-шокар турда чеде бээр бис.

Кертиннээрниң аякта араганы харамдыгып ижиң турары безин биске дыңналың турду.

Келген кижилер аңаа элээн болду. Бистер ылым-чылым турдувус. Аьттангаш чоруптарда Кертиннээр:

— Күжүр Долгай кажар-ла болдур ийин, яды кадар-чызын дыка улуг өртекке чедирер дээн ышказыл, оол. Яды-даа болза чаражы кончуг уруг болдур ийин. Кадай-хөгеттиг мээң безин чүрээм сога бээр чораан. Ам үш-ле хонгаш куда дүжер. Че, оол, чоруп ораал — диди.

Бир эвес, оваарымча чок чорааш, оларга үскүлежи бер-ген болза туттурар ийик бис.

Белбейге кээп турувуста, даң чаа-ла чырып, хектер эдип эгелеп турган. Дунма арыгның иштинде хензиг ак алаакка чангыс аьдывыс өртеп алдывыс.

— Сен шайдан хайындыр, өл ыяш оттулуп черле болбас, ыш үнер, кургаг, дүрген кывар шагбылдар оттулар сен. Мен салдаайн—дээш, Чучак балдызын алгаш чорупкан.

Кежээ хүн даг бажынга олуар чоокшулап чорда, Чучактын даап каан салынга чүү-хөөвүстү салып эгеледивис. Мен оон мурнунда хемеге-даа, салга-даа олуруп алгаш хем кежиш көрбээн болгаш, чүрээм дүрген соп, арай хөлзеп турдум, ынчалза-даа ол байдалымны Чучакка көргүспээн мен.

Чучак мени сал кырынга олурткаш, сөйгүзүн база хүүрэн туткаш, салды башкарып кирипкен. Хемниң таптыг-ла ортузунга чорувуста, салывыс суглап эгелээн. Чучак менче көргөш:

— Кортпа, ажырбас, удавас үне бээр бис — деп чагывышаан, дүрген-дүрген-не салды эжиш чораан. Кирген черивистен элээн кудулап баткаш, ам-на барып үндүвүс.

— Сен маңаа мени манап олур. Мен база катап салдап кешкеш, аъдывысты кежирип келийн — дээш, Чучак дораанна салын хемниң кыдыын өрү эшкеш чоктапкан. Бодавыже, аъдының дужундан барып үнерин бодааш, салды чоктадып ап турганы ол боор.

— Хүн ашкан-дыр. Дыка үр болбас сен — дидим.

— Кортпа. Маңаа бо чоон шиви дөзүнге мени мана — дээш, Чучак имиртиңнеп бар чытса-даа суу кылаңайнып чыткан Каа-Хемче салын эшкеш кирипкен.

Мен шынап-ла кортпайн, болчагыл кижиниң чедип кээрин манап олурган мен. Ол аразында кайы хире үе эрте бергенин билбээн мен. Карангы имир болу бергенде, бир-ле дыннаарымга чүве-ле: «Бии-шик, бии-шик» кылдыр хемден дынналар. Ынчап чоруй аът былгырып кел чоруурун тодаргай дыңнап каан мен. Канчангаш-ла көөрүмге, Чучактын боду чок, чүгле аъды эштип кежиш олур.

«Сугже дүже бергени ол-дур» кылдыр бодааш, черге олура кээп дүшкенимни бодум безин билбейн барган мен. Аът эрикче чоокшулап-ла олур. Сугнуң мырыңай сыык черинге аът келгеш, кылаштай берген, канчангаш-ла көөрүмге, ооң ооргазында база бир чүве карарып көстүп келген. Ол Чучак болган...

Эмчиден чаа үндүрүп келген бичии оол: «ыңаа» кылдыр ыглай каапкан. Иези база кырган-авазы аңаа доп-дораан четкеннер. Өске кадайлар база ынаар кулак салып дыннай бергеннер.

— Кончуг эрес, шоваа оол-дур, ыглаары безин өткүттүр — деп, Чыкылаа кадай чугааланган.

Кырган Буян аякта шайны кезек аартай каапкаш, демги үстү берген чугаазын уламчылай берген:

Белбейден үнгөш, Сизимнээш, Шивейлээш, Ойнаалааш, Каптагай, Тарбагай дээр халып-шурап чыдар хемнерни кешкеш, Тере-Хөлге чедип келген бис. Аңаа Салчак кожуунунга чагыртып турган бир суму турган. Чучактын сүмелээни-биле

Тере-Хөлге келзе-даа, аалга кирбейн, черге чаштып чурттап турган бис. Ивилер келдирер кижини мен дээш Чучак үш-даа хүн чоруп келген.

Бир-ле хүн Чучак элээн улгады берген назылыг кижини эдерткен, алды ивилик чедип келди. Бодаарымга, ивилер чедирип келген кижини бисти алыр дээш келген хире болду. Аалчывыс бистин чажыт одаавыска шайлап орап аразында Чучактан:

— Келген кижини бис-биле кады чоруур бе?— деп айтырдым.

— Ийе, мээң даайым ол боор, ооң аалынга барып чурттаар бис — диди.

— Үш-ле кижини-дир бис, чүге алды ивилик чоруур бис?— деп айтырдым.

— Бир чарыны үр мунуп хоржок, элиштир-селиштир мунар чүве болбазыкпа — деп, Чучак чугаалааш, бүдүү хүлүм-зүрүп кагды.

Чарыларывыска аъттаныр деп барганывыста, Чучактын даайы мээң чанымга чедип келгеш:

— Иви мал деп чүвениң кежи бош чүве боор, уруум, эзенги теппейн кырынга олуруп алыр чүве. Бо чудуктан бедиктенип олурувут. Ооң соонда ам эзенгилерни кирип теп алгаш, дең кылдыр олуруп алгаш, анаа сула чоруур сен, уруум — деп, шын-на сеткили-биле чагыды.

Сын-тайгада чурттап чоруур, мени кажан-даа көрбээн кижиниң мени эки көрүп турарын көргөш, Дортай биле Долгайбанның каш чыл иштинде мени канчаар дорамчылап келгенин база Миртей ловуннун бужар-чүдек дүрзүзүн сактып келгеш, кезек харлыга хона бердим.

— Канчап бардың, чүге ыглаарың ол — деп, Чучак мындыг. Караам чажы төктү бергенин бодум безин эскербээн болган мен.

Ивиге аъттанып олуруп алырын мүн-не менди-чаагай аъттандым. Демги акыйның чугаалааны ышкаш шынап-ла чындыргай чүве чорду. Ындыг-даа болза кичээнип, денимни тудуп чордум. Бир-ле черге келгеш, мээң мунун чораан чарым сыыргактары казырт-казырт кыннып, баштаан кижилерни мурнай берди. Мен орук-чирик база билбес, караңгы эзимниң сезинчии сүргей боорга, соомда улузумче хая көрнүп чоруй, ол-ла уумда чайлып бады бардым. Чингис кырынга душкен болгаш, аарбадым-даа, бертинмедим-даа. Дегийт-ле тура халып кээримге, мунуп чораан чарым ырап ынай боор хамаанчок, харын мээң тонумнун эдээн чылгап тур ийин мон. Дүрген-не чарымның чулар баандан сегирип алгаш, чайлып батканымны көргүскен шинчи чок тур мен.

— Мен чоруп орайн, соомдан чеде бээр силер — дээш, бээм ынаар чазырадып чоруй баарды. Бодавыже, ол мени аңаа бичии саадаар дээш дүшкен кижидир кылдыр бодааны илден. Мээң ивиден чайлып батканым шак ынчаар улуска көзүлбейн барган болбазыкпа.

Чучактын даайы — Ортун Орайның аалы үш өг: Орай боду, оон кады төрөөн дунмазы Саадак, кадайының акызы Чогдур суглар. Оларның чадырлары Хаан тайгазының менги харлыг мырыңай-ла тейинге турганнар. Баштай барган үемде бистиң хем улузу ышкаш, чайын чылый бээрге, чүге хем-нерге чайлаглап дүшпес улус боор деп кайгап турган мен. Ынчалза-даа каш хонгаш-ла чүге иви малдыг улус чайның изии келген тудум-на тайгалаары дам баарыл деп чүвени улустун аразында чугаазындан билип алган мен. Сээк-маастыг иштик черге турар болза, иви мал аарый бээр чүве-дир. Янзы-бүрү хан сорар сээк, маас, ымыраа ышкаш амытаннар хайымнаvas харлыг, доштуг черге турарга, иви малга кончуг тааржыр, анаа ол аарывас.

Барганымның дарызында тааржып чадап пат-ла турган мен. Чадыр өг иштининг херекселдери хем улузунга көнгүс дөмейлешпес, пажы безин азар паш, аптара-хааржак, орун, үлгүүр, чыышкын дээр чүве-даа чок, дөжек-ширтект-даа чат-пас чон болду. Кижиди бүрүзү боду дөженир дөжектиг, шугланыр тоннуг. Аыш-чемни ижип-чири база бир янзы. Шайны хайындыргаш, эзип салып каарга, кижилер аяктарын туткаш, оон-моон туруп кээп ону куткаш иже бээр. Аяк чеми далган, тараа деп чүвениң сураа-даа чок. Кол чем — аң эъди. Ону колдуунда-ла шиштеп чиир. Эътти хайындырары база бир янзы: дүлген эъттинг дузу ыяап-ла четпес болур.

Тайга улунун найыралды мырыңай кайгамчык. Бир аңчы улуг аң адып каан болза, ол кавыда турар аалдарнын улугу шупту үлежип чиир. Чамдыкта мындыг болгулаар: аңны аткаш, эъдин чадырга кирип каан чыдар. Туралыг-ла кижиди оортан эътти кескеш, шиштеп чиир, кижилерге ону үлеп бээр чүве-даа турбас. Шак ынчаар хөй улус дойлап кээрге, чоон аңның эъди безин удатпас төнүп каар. Олчаны чооглаарындан озалдазынза азы пөрүктензинзе кара шо-рун-на...

Ол аразында Чолдугларның чоон үннүг ыды «хөг-хөг» кылдыр ээре берген.

— Ой, халак. Бо кырганның чугаазы төнмээнде, эрлернин кайы бирээзи чедип келгени ол-дур — деп, Тойлу кадай хому-дап чугаалангаш, олурган черинден туруп үнген.

— Хой кадарып турар уруунун аалынга чораан Деспил-

дей кадай-дыр. Чанып бар чор боор, аанакайын, бичини кижини көөр дээш дүжүп чыдары ол ыйнаан — деп, кадайларның та кайызы, бирээзи өөрүн ынчаар оожуктурган.

— Шынап-ла, кадайлар чыгыжы болган чер-дир аа бо — деп, Чыккылаа кадай дөспөс чаңы-биле чугааланып үнгөн.

— Чаа, угбай, чугаанарны уламчылап көрүңер — деп, Чыпсың кадай Буяндан дилээн.

— Ой, уруглар, мен чугаамны эмин эрттир шөйүп туруп бердим ышкаш. Мен бо шагның аныяк аваларының магалыг чаагай тежээлдиг божуп ап турарын көргөш, шаанда шагда ие кижилерниң божуп-төрүүрү кандыг чорааныл деп чүвени ооң-биле догааштыр чугаалаар бодаан кижини болгай мен. Харалаан, угаан чанган болгаш, өскээр баар кижини-дир мен ийин — дээш, Буян кезек ыт чок баргаш, дырышкактарлыг арнын суйбааш, чугаазын уламчылаан.

— Чучакка баргаш, чазын хар агып турар үеде божуур ужурулуг апарган мен. Кадамның белеткенип турары аажок: кодан, эзирик, тооргу, элик кежи тоннарны, чоорганнарны бүдүү белеткеп ап турарын каш-даа көргөн мен. Бээм күзүн өлүк садып чорааш, пөс-таавы эккээрге, кадам ону ол дораан-на шыгжапкан. Ындыг болза-даа божуур чер дээрге, тайга-тандының кырында хат оон-моон өттүр үрүп турар чадыр ишти болдур эвеспе. Эмчи деп чүвениң дугайы сагышка-даа кирбес.

Мен баштайгы оглум Чувурашты божуурун мүн-не чиик божуу мен. Оолдуң хинин кадам кескен. Ынчалза-даа уруг сырты саадааш, барык бир хонук чыгыгы хилинчектенген мен. Чамдыкта билинместеп-даа турган мен. Сөөлүндө дыннаарымга, бистиң аалывыстан элээн ыракта турган тудугжу кадайны бээм чалап келгөш, уруг сыртынын чаладып каапкан болган. Алыс бодум аныяк болгаш, үр болбайн чадыга берген мен. Оон эгелээш, бир каш чыл иштинде барык чылдын чыгыгы божуур турдум. Хөй уруг-дарыг төрүп турар дээш бээм, кадам мени чемелээрден туржук, харын мактаар турганнар.

Ынчалза-даа тайга чурттуг улустуң уруг-дарыгны өстүрери амгы шагның улузунга коргунчуг чүүл кылдыр сагындырар болдур ийин. Ясли-сад джир чүвөнөр кайда боор. Алгы-бышкак-биле ораадып, кызыл эьдин чалар отка дөгөдип өзер, тайга чурттуг улустуң ажы-төлү мындыг.

Көште мырынай элдеп болдур ийин, уруглар. Уругларны тоннарга азы чадыг алгыларга ораагаш, оон уштунмас кылдыр шарааш, иви кырынга арта каап каар боор чүве. Оларның ыглап-сыктаарын кым-даа тоовас. Боттары безин чадаанып чораан улус көш үезинде уругларның баажыланырын кайын тоор. Көштап каан уруглар андарлып дүжүп-даа

чоруур-ла. Бир-ле кижн дүже халааш, иштинде уругларлыг шарыгны база катап иви кырынга арта каап каар бо-ла.

Бичии уругларга хайындырып берип турар ак быдаа, бытпак хоюг кадык, чигирлеп каан сүт, хайындырып бээр кургаг чимис, ол бир чыдымзыг хоюг чүве, а кисель суг ышкаш уруглар чеминиң сураа безин турбаан. Бистернин, тайга улузунуң уругларын чемгерер чүвези чүү боор, кол чем дээрге-ле — иезиниң сүдү, иви сүдү арбын шагда ону уругларга ижиртири, аң эьдин кончуг хоюдур доорааш хайындырып бээри, аңның мээзин чем кылдыр чидиртири дээш ындыг бора бүдүн боор чүве болгай.

Чучак-даа, мен-даа иви малдыг улуска бактатпас, кочулатпас, ол улуска дүрген ижиккен турдус. Чучак кончуг аннаар, боду дөспес эрес боорга, улус аңаа ынак. Мен чажымдан тура кадарчының кара ажылын кылып өскен болгаш, кылыр ажылга кызымак мен. Ылангыя хеп даараарынга черле шору турдум.

Саараның авазы Найнам кадай авазының чугаазынче кулак салбышаан тургаш, бичии кижини кургаглап каан. Кадайлар кырган Буянның чугаазынче кулак салып, ылымчылым олурганнар. Ушчок озалдап келген Деспилдей безин чугааже синниге берген.

— Эки чүве эки-ле болгай. Чучак биле бис ийи ажы-төлдүг, амыр-менди тайгага чурттап чорааш, бээр хемче менди-чаагай дүжүп баткан бис. Ынчалза-даа бир-ле коргунчуг чүве мээң сагыжымдан ыравас, ам безин караамда көстүп турар ийин. Бир эвес эмчи турган болза өлбес уруг...

Буянның арны бир-ле кижини кээргээнин, аңаа сагыжы саргаан шинчилиг болу берген. Чугаазын аңаа үзүп кагбайндаа улаштыра берген:

— Чувураштың баштайгы кадайы кенним чаржынчыг-ла болган ийин хөөкүй. Ынчаарда аалывыс Хаан тайгазының мырынай тейинге турган. Чайын чүве. Уругнуң эьди аараан. Удаткан чок бичии кижиниң эң баштай-ла ийи буду көстүп чаларап келген. Оң соонда уруг хайыраканның бажы үнмөстээш туруп берген.

Чучак дөрт чарылыг демги-ле менден уруг сырты чалап каап турган тудугжу кадайге чоруткаш, читкен.

Уруг ийи хонукта алгырып-кышкырып дембээреп келген. Адак сөөлүндө арны көгерип эгелээн...

Эмчи чок черге божуур деп чүве мындыг чораан-дыр, уруглар.

— Чучак демги кадайны эккелбээни ол бе?— деп, Чыпсың кадай айтырган.

Хаан тайгазында аалдар хонар черлер эндерик хөй. Ол чылын тудугжу кадайның аалы кайнаар көже бергенни билир

кижи тывылбаан. Чучак черни эки билир болгаш, хамык хонаштарны бир кылдыр эргээн. Ынчалза-даа кадайның аалы мырыңай Моол чуртунче көжүп кире берген болган.

— Эмчи чок черге божуур деп чүве шынап коргунчуг-дур аа — деп, Тойлу кадай айтырганзыг чугаалаан.

Буян кадай бажында олурган кадайларже көргөш, далаш чокка:

— Аалындан дургуннап үнгеним соонда Дортайбанныг кезекке база душкан болдур мен ийин — дээш, чугаазын мынчаар дооскан.— Бир-ле чайын Чучак Изиг-Аржаан улунга аннап берип турган. Бир хүн аржааннап турар улуска эът чедирип келиривиске, бир-ле майгында дыңнааным үн үнгөн. Кезек болганда, оортан Дортай биле Долгайбан үнүп келдилер. Ашак-кадайның кайызы-даа кыраан болду. Дортай мырыңай арай боорда кылаштаар, аскак. Долгайбан оон бичии-ле дэере.

Танывааннары ол ийикпе азы танырын күзевээннери ол ийикпе, кандыг чүү-даа болза менче-даа, Чучакче-даа аас ашпааннар. Сөөлүндө бир дамчыр чугаадан дыңнаарымга, Дортайларның хөрөнгизин хавыргаш, яды улуска үлөп берген дээр чораан. Мээң кадарып чораан малымның хөрөнгисалгалы чонга барган-дыр кылдыр бодааш аажок өөрээн мен.

Буян чугаазын аңаа доозупкаш, уругларының салып бергени илчирбелиг демир орун кырынга олурупкаш, кадайларже: «Че, чүнү кылып олур силер, дыңнаксаан чүвөңерни чугаалап бердим» дээнзиг көргөн.

Трактор мотору дагжаан. Кадайлар бажындан ууруксуурук үнүп эгелээн.

— Чашпаяамның ачазының «Беларузунун» даажы-ладыр — деп, Найнам кадай чугаалаан. Саараның арны өөрээн-даа, сүрээдээн-даа ышкаш долбанналдыр кыза бергөш, оглунуң чанында барган.

Куулар ЧЕРЛИК-ООЛ

ДАГДА ВАЛЬС

Чечен чугаа

Ак-Дагның эдээн дургаар хоюм шыырап оъттай берди. Хар каскан бөлүк хойларның даваннарының даажын дыңнаарга, хемни куду чөң шыыгайнып бадып турганзыг, кижини тааладыштар тускай дааштыг боор ийин. Хөөкүй хойларым-

ны, кызыл хырнын дүптээр дээш, даваннарын тазартыр хөртүк казып каапкан. Кызыл анай буттары кестигилей бээрге, идикчигештер кедиргилеп каан. Бирде-бирде кээргенчиг, бирде-бирде чаптанчыг-даа.

Мээсте кызыл-думчуктар чиигейнчип этчи-дир. Сооктун күштелген демдээ ол-ла болгай. Ой-чикке хой төрүп кааптайн-на. Дүүн Теве-Хойнуң оглунуң кулаан үжүдүп алган болдум. Чараш ала хураганым чаңгыс кулактыг арткан... Бертен Сарала чемней берген хире чорду, кайда барды, адырам бо?

Иштимде каразааш, кайгырак дег карт-карт сөөскенниг чооганың иштин куду көрүгзүнүп бадып олур мен. Адыр, хой ораны-дыр. Ой, эчен! Дуу-ла оглун чылгап тур. Аа, Дөрт-Мыйыс төрүпкени чүл, хөөкүйнүң оглунуң улуг чаагайын! А богдаа! Шаралыг чаш амытанда даштар чыпшына берген... Кай, эргизи туткулааш, кулугурларны ап кааптайн. Охаай, че, дүрген чылыг инчеекче кир.

Адыр, дынна. Бир-ле черде хой ыйнып алгыра-дыр. База төрүп чыдар-дыр. Ол-даа аныяк тогду боор, тунгуш чүвениң хөөкүйнүң оглун чаларатчып берейн.

Сайгырак дег чоогаларны эргий салып тургаш, дөрт хураган савалаптым. Инчеек ууттунмас! Дер-бузум шаагайны берди. Ам дүрген аалга аппарып каайн.

Па, бо хойларның чүден хояры ол? Хой соңгузу кедээн дилги чоржук ирги бе? Поок-хайт, бо Эгеректиң кайыын чылбыңайнып келири ол? Кижиге кел чыдар-дыр аа? Чааскаан бээр каяа келирил бо.

— Оо! Кадарчының инчее чык долу аа! Экии, Карбы!

— Экии, Солун! Па, бо кайыын келдин?

— Сакманнап келбес бе, күжүрүм.

Солун-кыстың чаактары долаана дег кызыл-кызыл, терен кирбиктеринде мөнгүн хыраалар кыланнашкан, эрес саргыл карактары кыза тоглап турган ышкаш, менче уткуй чивенешти. Эъдим-чүрээмче чылыг ток дамчый берген чүве дег, чым-сырт кынны бердим.

— Че, дүрген чана бер, быдаа тип каан мен, ажыр хайны бээр. Хойга мен барайн.

Солун-кыс дугайында бодаалдарга чартыккаш, Улуг-Чооганы куду улуг чүгүмнүң аарын-даа билбейн, хөрөктээжим моюндуруу, чүктээн инчеегим — шулу бодум ак шаң апарган шыыгайндыр базып олур мен. Дем чаа хойлар улаштыр төрүй бээрге, дыка-ла мунгарап чордум. Солун-сеткүүлге үнүп турган аттыг-чарлыг «Алдан-Маадыр» совхозунуң Ак-Дагда аныяктар бригадазы кайда боор, дүүн чаа кышкы бергедээшкинге шыдашпайн, эстип-хайлып эгелээн-не болгай. Быдаакай чаш хураган өктөктээрге мунгараан, чыт-буска

сарыым булганып, бажым аарыыр деп сылдаглаан. Тараакай хой хозарга, алаңзаан, ыт кудуруктуг мал оглун танывас, малзывас чүве-дир, бодум эмзирер эвес, канчаар мен. Хөй хураган өлзе, ону төлээр малдыг чүвем чок дээш, суурже кылаштап кире берген. Эрелзеңмаа чангыс хураган туткашла, чүдексинип, өгже кире халааш, чунуп тургаш, холун хорладып алгаш, аъш-чем чок, арып чудадым дээш, суурда дарга ачазының тамчыктыг уязын сактып келгеш дезипкен... Бригада төвүндө чүгле ушпа кырган авам-биле механик Маскалдай, дагдыныкчы Норбу-Хаа суглар арткан-на болгай. А бо Солун-кыстың бээр канчап чедип келгени ол? Кызылда көдээ ажил-агый техникумунда өөренип турар кижиле болгай бо. Аа, практикалап келген чадавас-тыр. Чогум школага туруштуг, мөзүлүү, өөредилгеге сундулуу берге кижиле болгай. Доң берге черде келген-не-дир бо. Че харын, эрин-кызын көрейин адырам моон.

Инчеемде хураганнарымны чылыг казанакче кирип алгаш, өгге кирип келиримге, авам менче сергек көрдү.

— Эндере чүктеп келдиң бе, оглум? Чазык-шоваазы хөлчок уруг келгеш, шай-таакпы-даа, аъш-чем-даа эккелди. Сузу бастырган чүвөлөргө кончуун көрөм, чут чажырнып дезип канчаары ол? Эъттеп, шайла, че.

— Мал көрбээн чүвөлөр-дир ийин. Ниитиниң малын ээн каап, ырбаан дээш, хемчээн алгаш, комсомол секретары оларны дөмей-ле дедир сывырып үндүрүптөрлөр болгай аан, авай. Сезен ашкан сенден дора чөгөнчиглерин харын.

Авам мээң чугаам-даа төндүр дыңнавайн, казанакка эккелген хураганнарымны эмискиктээр дээш үнүп чорупту.

Кышкы хүн удаар эвес, кызыл дээрбек апарган Ак-Дагныг ажып бар чор. Саң-Салыр артында торлаалар сыргыткайнычып дойлуп, дүнээринге белеткенип, чоога өрү бөлдүнчүп эгеледилер ышкаш. Кырланнардан хойлар маагайнычып, уурук-суурук догдурткайнып бадып турлар. Анай-хураганың алгызы аал сынмас, кулак уюк.

Норбу-Хаа биле ак шаң апарган Маскалдайның молдурга-тракторунга коптарган хөртезиннер чүдүрүп дооскаш, сегиден сиген дүжүрүп, арган хойлар чемгерип тур бис. Имир дүжүп олур. «Тиң чок торгуда, дизин чок чинчилер» чивеңейнчи-ле берди. Хоорайларда аныяктар кидин-не ажылындан тарап тур боор. Олар ам театрларже кылайтыр кеттиникеш базыптар. Фойелерге аныяк кыстарны таан көрүксээр мен ийин. Ак, сарыг дээш кандыг-даа баштарлыгы бар. Кара, шаңгыр кандыг-даа карактарлыг. Чайгы бойдустуң шиникаазы — оларның сынын чазаан узун-узун платъелеринде. Эх, кара, сарыг кадыннар! Силерниң нарын джемперлеринерни, дубленка тоннарыңарны, чаак беши сайыраар амданныг пло-

вунарны дээш, мен мында, ырак дагда ыш-бустуг өгдө, әдек-тиг кажааларда дүн-хүн чок...

Онгачаларже чылыг сугну дажывышаан, бус-шаңны өттүр сыннар кыры сылдыстарже карак уштап, сагыш-бодал баш долган ажаанзырап салып-ла тур мен.

— Сүлде бо. Демги уруувус чоп сурагыл, хураганнарын ууп чадап чорбаан бе, уткуп көрөм, Карбы — деп, авам сагыш човап, чаа-ла мени айбылаар деп чыдырда, Солун-кыс дуу-ла ийни куду ак шан, инчеegi теве мөгени дег, өпейгилээн аар чүьгүнден шала ээгий алган, харны дыйырадыр даягыыштанмышаан, одуртуп бадып олур.

— Шо-шо, хол-будум үжүүр деп барды, казанааң ажыт, кай, чоп кончуг әндере тө каап туруп берди бо моомалар — деп, Быдаакай хыйланып-хыйланып хураганнарын казанаке педиледир киир октаан тур.

— Орта эмзирдиң бе, ойт, октагылай бербө даан, каям — дээш, Солун-кыс Быдаакайның казанаке киир октап чыткан хураганын алгаш, оон иштин туткан тур.

— Пуу хайт, ишти куруг мал-дыр, күжүрүм. Чем дилеп турарын көрөм — дээш, ол ак хураганы эмискиктей берди.

— Магалыг-ла хынакчы тывылган-дыр. Чер баарлыг мал чангыс дүне аштаза-даа канчаар — деп, Булустай хажызындан киржи берди.

— Чангыс дүне сени чемгербезе, кандыг болбаажел? — деп, Норбу-Хаа ону чемелей каапты.

Эртенинде Булустайның казанаандан ийи хураган чаштап калган болду.

Быдаакай хой кадаргаш, черге төрөөн ийи хураганы доңуруп өлүргөн.

Кежээниң-не хой кажаалаан соонда, Солун-кыс беш-минут эрттирер деп чүве тып алган. Аныктар кызыл-булунга чыгып келген. Ында Маскалдайның тракторундан чырык улап кирип каан. Сакманщиктерниң бүгү кичээнгеи «Чывар» деп хана солуннуң ээлчеглиг номеринде барган. Чурукта өлгөн хураганнары овааландыр чыып каан. Оон чанында Быдаакай, Тараакай, Булустай суглар инектер мыйызы-биле «хөөржүдүлге марыжы» үрүп олурар. А кырлан кырында дилгилер оларже карак базып турар. Чуруктун адаанда «Хураганнарның чеди хонуунда от кывыскан черге чугаазы» дээш ийи точка каккаш, шүлүктөп каан:

Чайгы көккө дешкилежип албадывыс,
Кеживис-даа дубленка четпейн барды.
Кезер хире эът тутчуп албайн чыткаш,
Чалгаапайның холундан-па бардывыс, ийини.

— Ажыг «Чыварга» шактырган эштер, аныяктар улуг куш деп чүвени утпазын, арын-нүүрүн боданзыннар — дээш, Солун-кыс кыштың берге байдалында кожа бригадаларда аныяктарның быжыг туруштуг үлегер-чижектерин чугаалаан.

Солун-кыс уш-баш чок кончуттуна бербейн, боттуг үлегер-чижек-биле сандарап бар чыткан аныяктар бригадазын амыр эвес ажылга туржурунче эп-чөп-биле эвилелдеп турган.

— Солун-кыс!— деп, бир-ле сакманщик алгырган болза, тунгуш хой төрүп чадай берген дээн медээ ол.

Ол резина хол-хаптарын кеттинмишаан, кажааже базып-тар. Аныяктар ону долганы-ла бээр.

— Хойнуң хөрээн бичии өгдейтир өрү чыттыргаш, думчуу көстүп келген хураганы бо мынчаар чаагындан алыр, оон хойнуң ыйынган аайы-биле чаларадыр тыртар. Күүс-күүс!.. Адыр, бо хөөкүй, ыйнып билбес хой-дур. Иштинден суйбай аарак базар. Көр, ам-на ыйны берди. Адыр, чоорту, чоорту... малдың тыныжын барымдаалаар, ыйындырып өөренчиктеп алыр. Хөлүн эрттир озалдаарга база хоржок: шара суу агып каар, оон хураган кургааш, мойнундан боо кыстырып кааптар... Тунгуш хой, тун кижги дөмей-ле. Адыр, күүс-күүс! Холу бо-ла келди, ам дидим тыртып болур. Көр-көр. Че, ол-дур, чаларап келди. Ам оожум дыштан, тогду. Сонгузун ушта тыртып болбас, ол боду чалараар. Хөөкүйге чылыг дустуг шайдан бериңер. Хураганның думчуун сы тудунар, охаай. Кулааның үдүнче база үрүп каар чүве болгай.

— Эптиин көрем кыстың, тудугжузун, магалың! Кижги божуткан эмчи-биле дөмей-ле, буянның!— деп, авам безин ону кыйыындан магадаан тур!

— Карбының незиде 70 чыл иштинде мал төрүдүп келген, ол чүс-чүс хойнуң санындан эвес, өң-чүзүнү, аажы-чанындан ончалаар ак баштыг профессор-дур. Силерниң сөзүңер меңээ улуг шаңнал-дыр, четтирдим, кырган-авай — деп, Солун-кыс сеткилинден өөрүп чугаалады.

Хой төрүй бергенде, кызыг-чай чок-ла. Маскалдайның движогу пединейнип ажылдап тура хонар. Дежурныйлаан уруглар «Спидоланың» чалгыныга Индияны тудуп алгаш, чараш аялга дыннап эгелээри билек-ле, кажаада чаа төрөөн хураганнарның кулак элеткен «хөгжүмү» дынналып үнер. Үне-ле халчыр.

— Бо-даа улуг хой оглу-дур, шырак хураган-дыр, Быдаакайга-ла мону быдааладыр-дыр — дишкеш, ынаар кажаа иштинде уруглар каттыржыр-даа.

Даң бажында, караңгы имирде аал арты сында уларлар киштежип үнер. Күжүр Маска боозун чүктээш, ынаар базып-тар. Бир-ле катап куш дүнде ол движогун өжүрүп кааш, уларлаарым ол дээрге, Солун-кыс: «Сен улар эккелзинзе,

караан диригге чиир мен»— деп кыжыраан ояар ол өжежи берген.

Чоп хоранныг чоор бо, улардан эккелгеш, ооң соок караан сыгаайн адырам — деп оолдарга-даа азаан дижир.

Ийи ай үнүп, шагаа чоокшулап орган. Оюн-каткылыг, организас-массалыг Солун-кыс келген ояар, Ак-Даг бригады бутка туруп, чөрүү-дедир, ыйылаар кошкак кижилер безин ооң салдарындан өрү тырттынып, сорук кире берген, хураганнар ажаап чоруп турган. Хүн дурту узап, кызыл-думчуктарны кышкыртып турган кедергей соок салдыныксап чымчап эгелээн. Анай-хураган азыралга шору доруга берген, хүрең-кызыл хаяларга хүрээккен дег, чызырадыр дешкиле-жип турар апарган. Оларга холун чаңгыс дээрткеш-ле, чунуп турган Эзелзенмаа ам хойнундан оларны салбастаан, «Дөнгүр-Көгүм, Делбиң-Шарым» деп бирээзин-не чассыткан, оларга сиген бооп берип чиик-чиик салып турар апарган. «Чыварга» чыпшынар кижиде-даа чок. Ам кежээкей сакманщиктерни мактаан «Чаңнык» үнүп турар апарган. Быдаакай безин ында аянны сүргей хураган эмзирип турар кылдыр фото-чурукта олулар болгай. Улустун тура-соруун көдүрүп, чүве эвилелдеп билбес шүшпөң бригадир мен безин ооң тайлымындан эрессимээр апарган, сакманщикти бирде са коман-дылаан-даа, бирде са көгүткен-даа турар мен. Бригада төвүнге чунар-бажың-даа туттуруп алдым. Кызыл-булуңга телевизор-даа кииртип кагдым. Төрөөн хойларның 94 хуузунуң хураганнары менди. Ам артканнарының оода 98 хуузун менди ап, эки доруктурар деп хүлээндивис.

Кежээки ажылды дооскаш, беш-минуттап турувуста: Бүгү-эвилелдин ажылчы чоннарының бот-тывынгыр уран-чүүл көрүлдезинге киржир деп суурда чон белеткенип турар-дыр. Ырак дагда хой мал аразында чудаан чүвелер концертке киржир хары чок дээн ышкаш биске дыңнатпазы ол-дур. Чоп хоранныг чоор, тулган концерттен белеткеп алгаш, хамыкты кайгадыптаалыңарам деп, Тараакай санал үндүрдү.

Хой төрүүр түлүк үе адакталган. Оолдар, уруглар силдир чунар-бажыңнап каапкан, хорлаан арыннарын кылайтыр вазелиннеп алгылаан үш дүнде ырлашкан, Маскалдай баян-биле үдээн, эрестиг-ле.

Маскалдайның ойнап билбес чүвези-даа чок берге кижиде болгаш тур. Скрипка туткаш, «Огинскийниң полонезин» бадыра бээрге, кайгап каан-дыр бис. Үргүлчү үске-чарга борашкан, эриил долгаан чоруур хаварыктыг салааларын ындыг хуулгаазын деп кым дүжээн боор! Скрипканың хылдарынга ооң ча туткан холу самнап турда, куу куштун чалгыннары-ла, өл хаактың хатка чайганыры-ла, айын тыппас мен!

— Каяа ындыг кончуг өөрөнгөн кижиги сен, күжүрүм?— деп Солун-кыс, дөзөр эвес, сонуургай-дыр.

— Демократтыг Германияга шериг албаны эртирип тургаш, үш чылда суйбап кээримге, бо «кыс» менээ аксы-дылын ажыдып берген болбас ийикпе — деп, кижини чеченчидир хариылай-дыр.

Авам шагаа хүнүндө чөкпөк-чөөмейин бузуп, күскү иртинини үүжезин дүлгөш, уругларынга далган үстүрүп, быдаа кылдырткаш, бүгү бригаданы шайлазын деп чалаан. Ооң чаагай айдызы чүк адаанга баглап турган анай-хураганның өдөксиг чыдын базыпкан. Кире бээревиске, өг иштинини арыг-силини хөлчөк болду.

Кадыг эр Маска ак баштыг шампанның аксында «чуларын» чежипкеш чазылдырыптарга, ооң чекпези өг дүндүүндөн үндүр аттыга берди.

— Сакманщикке салют!— дээш, авамче имнедим.

— Шагаа-найыр-биле, уругларым! Сакманчыларга чаа-чаа чедишкиннерни күзөдөм!— деп улуг кижиги йөрөөл салырга, шаажаннарны кың-кың кылдыр үскүлөштиргөш четтириптивис.

Манчы-хуужурну кыстар удур эскен. Амданның чөмнөринини чаагай чыды өг долган. Аныяктарнын арыннарында хүлүмзүрүг Ак-Дагнын мээзинде хаяларга ойнаан часкы хүннүн херели-ле!

— Быдаакай сугларже кырлаң кырындан карак базып турган дилгилер куруг калган-дыр аа, уругларым?— деп, авам «Чыварга» үнгөн шоодугну элдээртип баштактанарга, оюн-баштак оон-моон төктүп-ле үндү.

— Өг артында хая кырынга танцылаңар, уруглар, чурукка тырттырып берейн — деп, Масканың тыппазы бар эвес, солун санал көдүрдү.

— Че, че!— дишкеш тыва тоннарлыг уруглар-биле кезек оолдар ында-ла бардывыс.

— «Тениң самы» деп чүве бо-дур — дээш, бедик хая кырынга танцылаан хевирлиг тургулаптывыс.

— Техникумда өөрүмгө көргүзөр мен, эки үндүрүп бээр сен — деп, Солун-кыс Маскадайже алгыра-дыр.

Кажаалар аастарын кожа салгылааш, хатка додуккан арыннары кыза берген уругларны вальсче чаладывыс.

— Чаа чогаалымнын адын «Дагда вальс» деп адаар мен — дээш, Маска баянын хоюг-хоюг бадыргылай-дыр.

Каш хонганда, Ак-Дагнын аныяктар бригаданын альбомунга фонунда көк-хаяда ак хураганнар дешкилешкен, «Дагда вальс», «Тениң самы» деп адаанда адрестиг бөлүк аныяктарнын фото-чуруктары көстүп келген.

Шала часкаар Алдан-Маадыр суурга улустун уран чогаадылга фестивалынга Ак-Даг бригаданын аныяктары хамыкты кайгаткан. Бөлүк оолдар, кыстарнын тепкени «Ангор самы», «Дагда вальс» деп сценажыткан көргүзүг, Маскалдайнын скрипкага күүсеткени «Огинскийнц полонези»— дигилээн кезек номерлерни жюри эң бедик баллга үнелээш, район көрүлдезинге киржир эрге берген.

Хыраалыг кыштагга хой түлүктөп төрүй бээрге, кошкак кижилер оон корткаш дезип турда, Солун-кыс келгеш, хамык чүвени андара тырткан эвеспе. Ажыг чывар арнын агарты шонуптарга-даа, ол холунда хураганын салбайн, эмзирип олулар чораан. Кошкак эрлер ону көргөш, думчуктаарындан ыядыр апарган. Бир-ле катап Быдаакай тоотпалап орган хою ушта халый бээрге, карганып дүжүргөн. Солун-кыс ынчан ооң чаны-биле эртип чыда, дыңнай соп кааш, ону ээй тырткаш, чаагынче бир ошкааш, «Малга манаг херек, майтанмас чоор, күжүрүм»— дей каапкаш, салгын ышкаш ынай болган.

Күжүр Быдаак: «Ынчан өдективе кире берейн дээримге, чер доң болган ийин» — дээр-ле болгай. 1) Чалыы кыстар — мөңгө аттыккан фонтан суу-дур. 2) Чалыы кыстар — мөңгө дириг чечектер-дир. 3) Чалынынга баштак-биле чыннып аар бис. 4) Чаяанындан эрлер чазаар сылдыстар-дыр — деп шүлүкчүнүң сөглээни-даа шын ийин. Ол уруг ынчан оол бүрүзүнүң орлан чүрөөнче доң кыжын чечек болуп сиңип киргеш, бистиң шуптувустун эр сорукутук хей-аъдывысты көдүргөн ийин. Булустай, Быдаакай сугларнын хураган октаар доңгун чоруу ооң оюн-баштаандан эриге берген. Ол бистерни мал ажылынын кадыг чымыжындан амыдыралдын өөрүшкүзүн эскерип көөр чорукка өөредип турган.

Маскалдайнын «Дагда вальс» деп ырызы республиканын Улусчу чогаадылга бажынынга чеде бээрге, ону сайгарып турган комиссиянын даргазы Тыва АССР-нин улустун артизин Боктай оглу Чыргал-оол:

— Кыштаг черге кышкы шуурган үрүп турда, сакманчы кыстарнын эдээ эстедир халчып турганын бо аялгандан көрүп ор мен. Бо-даа амыдыралдан төрүттүнгөн аялга-дыр. Аныяк авторга байыр чедирер кижидир мен — деп деткээн-не дээр болгай.

Хөөкүй авам ол уругну меңээ эш болур болза деп күзөп-даа турар болза, мен хөөкүй олче семей албас мен, эштер.

Солун-кыс бистиң бригадага келген ояар Маскалдайнын трактору-даа үрелбестээн, бир янзы аянын «хөөмейлеп» турар апарган чүве. «Дагда вальс» тыптып келгени база-ла

анаа эвес. «С. баштыг кижиниң чылыг чывары аңаа хамаарылгалыг болган»— деп ол оолдарга чугаалап чораан диве-жикле.

— Чеди айның чаазында сээн доруктурган хураганнарың-ның эң-не шыраан дөгерип алгаш, дооскан кежээңге «Дагда вальсты» ырлап чеде бээр мен — деп, Солун-кыс техникумче чоруп турда, ол база уткалыг-ла баштактанган болгай.

Кудус уруг Солун-кыс Маскалдайның вальс аялгазын дамчып, ооң чүгле чүрээңге эвес, харын скрипка ойнаар хуул-гаазын холунга кирер ирги бе?

Куулар ШАНГЫР-ООЛ

ҮЖЕН БИР ИРТ

Кежээки хүн чүгүрүүнде кире берген, доо-ла, тоол шаг-ның кызыл дилгизи дег барыын чүкче оожум ажып чыткан. Менги доштуг тас тайганың артынче ажытталы бээриниң мурнуу чарыында ол маңын соксады каапкаш, хүнзедир чырыдып, чылыдып келген октаргайын, тиг чок дески хову дег делгем дээрин эргий көргүлээн. Ооң сөөлгү чидиг кызыл херелдери Эдер-Дагның чыс бажыңга ойнай берген соонда, ам-на көгерээрген бедик сыннар артынче хүн ажытталы берген. Ынчалза-даа оран-делегейниң чырыткызы, байырлал ёзулалының чидиг херелдери-биле дээрниң хиндиинде эдир булуттарын янзы-бүрү өннер-биле хуулдурупкан. Олар өкпөң, чингир-кызыл, сарыг өннер-биле ойнап, душтуктарын ырак-узак орукче үдээн чалыы кыстарның чайган өңгүр аржыыл-чыгаштары дег чайыннаны бергилээн.

Бойдуштуң бо хуулгаазын чурумалыңга алзыпкаш, ынаар-ла, имистелип ажа берген хүн уунче көрүп алгаш олурган кадарчы, тааланчыг уйгузунда кайгамчык чараш дүш дүжөп чыткаш оттуп келген чүве дег, ишкээр хем уунда машина даажындан минни хонуп келген.

Дагыр-Шемини өрү алзы оруктуң доозунун буруладып чоктап чыткан машина Достайганның аалының дужун орта тура дүшкен. Кабинадан бир кижини дүшкен соонда, машина ханы чооганы кеже халааш, чүрек ышкаш борбак тей ар-тынче удаткан чок ажытталып өскей берген. «Мындыг орай чоруктуун бодаарга, тайгадан хууда токпаан сөөртүп аар дээн улус болгай аан»— деп, Достайган иштинде бодаан.

Аал дужунга чыдып калган кижини орук ийинге кезек туруп-туруп, холга тудар барба-ла боор, бир-ле чүвени алгаш хем-

че, Достайганның күзээнче углай базыпкан. «Күзенчиг аалчызы бе, күзел чок аалчызы ирги бе? Көөр-ле-дир ийин» дээш кадарчы сула хоорзунунга тулдур оьттааш, аал турлаанче шуужупкан кодан ирттериниң соондан базыпкан. Өртеқ-Овааның кара хараганнарының доорзунда хөй-ле аасташ үнгүрлерлиг күжүгеннер дүнеки уйгузунун мурнуу чарыында шыжылашканнар. Хоорзунга оьттааш орайтаан черлик көге-бугалар Эдер-Дагның чалым хаяларынче углай ужуп бар чорааннар. Аал чоогунда бүрүлери хадый берген тарамык чоон теректерниң конгулдарынга дүннээр дээш бөлүк тааннар кээп будуктарга хонгулапкан.

Достайган суг ишкен ирттерин бора талдар аразындан үндүр хай дээш кажаа чанынга кылаштап кээрге, кадайы Чаш-Уруг бир-ле киж-биле чугаалашкан турган. Ооң чоонаа-да-ла сыстып чоруур хөглүг каткызы-даа дыңналыр. «Бистин киживис болгу дег, кым боор ой» дээш ол өг артындан үне кылаштап кээрге Чаш-Уруг:

— Дүшке-дүлге-даа кирбестээн киж-көстүп кээп-тир. Кым-дыр бо, Достай? — деп хөглүг чугаалаан.

Чаш-Уругнуң мурнуунда узун шилгедек дурт-сынның, кеттигениниң ындазында шевергини аажок, кара савыяа курт-калыг, база-ла ындыг кепка бөрттүг, шөйбек арынның, чинге, кырлаң хаайлыг, ол хирезинде кылын эриннерлиг эр хүлүм-зүрүп турган.

— Оо, Кушкаш-оол ышкажыл бо! Шынап-ла кайыын, чүден көстүп келдин. Экии, эш — дээш, Достайган чажындан кады ойнап өскен эжиниң холун силгип турган. Ол аразында кадарчы-биле кады черге чораан Хартыга келген аалчыны көрүп кааш, чырыын ажыда ырзайып, хаайын дырыштырып, ырланы берген.

— Сок! Чоору ол бо ыттын, ээзи-биле чугаалажып турган улусче шоглавас чүве эвейикпе — дээрге, ыт өг артынче ажытталы берген.

— Бедик, шыыраа дээрге казыра дег ыт ышкажыл. Ызырары хөлчок бе?

— Шоолуг ызырбас чүве. Сени харын кым деп бодапкаш ынчач турары ол. Коданчызы-ла магалыг. Дүне аал коданынче өске ыт-куш, оор-сук белен-селен чагдатпас, магалыг-ла.

— Ойт, че! Өгже кирээлиңер — дээш, Чаш-Уруг саап алган ийи кочал сүдүн көдүрүп алгаш, өгже базыпкан.

Чаш-Уруг кургаг тал одап шайын изидипкеш, шаажан тавакта арбай далганын, баалыңныг көк сакпың долу саржагны ол хевээр аалчының мурнунга салыпкан. Шайлап, чугаа-соот шуудуп орда, Кушкаш-оол барбазын Чаш-Уругже суна каапкан.

— Ойт, аар-уурун але мооңун, оскунуптар частым — деп, баштаканы аарак барба иштинден шилдерни кыңгырадыр ужулгаш, угулзалыг үлгүүрүнче суп, шоколад конфеталар, пряник, печенье дээш, целлофан хап долу колбасаны чалбак тавакка салгаш, Достайганның мурнунче идип каан.

— Аалчывыстың хавының аксын от-көсче каап, эккелген суксунун өрү-куду чажып көрөм че, ашак — дээш, Чаш-Уруг шилдерниң бирээзин салып каан.

— Чаа, ында чүү боор, кадай—дээш, Достайган аыш-чем дээжизин чаңчыл сагып, одунче октааш, шил аксын ажыдып, шаажаң дашкага куткаш, оран-таңдызынга чалбарып чашкылаан.

— Каям. Ча, үлгүүр иштинден үш дашкадан эккелем, үрде көрүшпээн эживис-биле дашкаларны үскүлештириптердир.

Чолдаксымаар-даа болза тырың мага-боттуг, арыг агаарга додуккан хүрең арынның, чаа-ла үжен хар ажып чоруур эр, он ажыг чыл иштинде көрүшпээн эжиниң сөдүн иле чокка четтирилкен. Чоорту аас-дыл чештинип, кады ойнап, шоколага өөренип чоран чылдарын сактып, хөөрежип органнар. Бир килди божудупкаш, даштын ирттерни кажалап, чадагай кажазының аксын чеп-аргамчы-биле шарып кааннар. Куш-каш-оол чиигеп алыр дээн кижини бооп өг артынга кылаштап кээрге, Хартыга, ээлерим хүлээп алган соонда ажырбас дээн-зиг, ооң чанынга хөөннүг, хөөн чок кылаштап келгеш балдырын чыттагылаан. Куш-каш-оол карманындан уйгу эми сиңирип каан карыш хире колбасаны ытка октап берген. «Эртир удуй бердиң халак, чүгле эртенге чедир тамчыктыг дыштанып ал, Хартыга» деп иштинде химиренгеш, өгжө кирип келген.

— Өрү олур, Куш-каш. Узун-азынынны але, мырынай багана-ла. Бисти харын канчап тып, адал-сурап чедип келгени ол ыйнаан, мооң — деп чугааланмышаан, Чаш-Уруг илбек-биле паштан дүлгөн эът эзип турган.

— Шынап-ла, Куш-каш. Сени бис ол күзүн, онга өөренип күзүвүсте картошка казып шептеп турувуста алгаш барган олчаан көрбээн-дир бис, эш — деп, Достайган ижин-кара чок хөөрөп орган.

— Сарала, чник машина-ла маңнап келген. Шагдаалар-ла болган. Сени алыр дээш келген деп кым билир ону кижини — дээш, Чаш-Уруг каттырган. — Ынчан бо Куш-каш-оолдуң тенээ айлыг эвес, ол хүн борбак картошка-биле көң-деленим орта чүдек-ле каккан ийин.

— Ол олчаан онну дооскаш, бис-даа совхозка ажылдап, кырганнарывыс азыраар-дыр дишкеш, өгленип-баштанып малчыннай берген бис. Уругларывыс үш, ийизи өөренип ту-

рар, интернатта, хеймери база суурда, хонар садиктиг. Өйлөп-өйлөп сагынганын чидир эккеп ап турар бис — деп, Достайган ажыл-амыдыралын эжинге төөгүп орган.

Кушкаш-оол база-ла аксын шып алгаш орбаан. Ол амыдыралының дугайында тоолун ыдып берген. Тенек, чаш назын халыынының кеми-биле ийи чылды эдип-чазаар күш-ажыл колониязынга эрттиргенин, оон Ак-Довурактың комбинат тудуунга ажылдап, шын орукту тып, өг-бүлелиг, байшыдалдыг чурттап чоруурун-даа арттырбаан. Ооң ылап-ла тоол ыдып органын өгнүң ээлери кайын билир ийик.

— Шынап-ла, сен бистен аныяксыг, шевергин-не-дир сен, Кушкаш. Эки аас-кежиктиг чурттап, күрүнезинге ак-сеткилдиг ажылдап берип амыдыраарындан ангы кижиге чүү херек боор харын — деп, чолдак чечниг ситец платъелиг Чаш-Уруг шаажан хува долу быдаазын Кушкаш-оолдун мурнунга салбышаан чугаалаан.

Чем-биле кады кылагар шилдер-даа божуп турган. Достайганның эзири улгадып, ырлагылап каап. «эжимни аар, эжимни, хорлангы даваннарывыс кызаннадыр чаржып, ойнап өскен эжимни» — дей каап орган.

— Ойт эжим! Эзирий бердиң бе? Даштын мал-маганывыс. Күскү дүн караңгызы кончуг. Күрүне мурнунга хүлээл-гевис кончуг — деп, база-ла дыңзыг апарган Чаш-Уруг үлгүүр иштинден база бир шилди ужулбушаан, чугаазын уламчылаан.

— Кушкаш-оол, ам кээрге алган кадайын, ажы-төлүң-биле бисти таныштырып, эдерттип алгаш келир сен, шүнме.

— Оо, мээң кады өскөн, кады-кыраанымнын оозу чөл, ыяап-биле кады келир силер, Кушкаш. Ирттер ажырбас, кадай, хөйүм — хөйлен, чонум — чоорган. Мынчага, он ажыг чыл иштинде малчыннап келгеш, оор-сукка өскүс анай-хураган-даа алзып көрбээн бис ала, Чаш. Хартыгам кончуг, ыдым кончуг — дээш ырлай каапкан.

Ээрээрген Дагыр-Шемим
Эрем суунга эштиксээр мен.
Эжим-өөрүм аразынга
Эки дирттип чоруксаар мен.

Уш-ле кижин хөй арагага эзирип калган. Кандыг ийик, кижин өөрүп, азы мунгарап тургаш арага ижерге, артында эзириичел деп чамдык улус чугаалажыр ышкыжыгай.

Достайган эртен оттуп кээрге, хүн мырыңай Эдер-Даг бажындан харап келген болган. Ол черле мынчаар орайтадыр туруп көрбээн. Чаш-Уруг-даа инектерин мындыг орай саап көрбээн. Дээр аяс, каан болгаш даң бажында хар хыраа дүжүпкен, тыныш буругайнып турар. сооксумаары

кончуг. Достайган кажжаада ирттерин эргип көргөш, кур кажжааның аксын ажыдып каан. «Ирттер амдызында суг ижери ижип, аал өдээнге кавырактанып турзуннар. Че харын, Өртен-Оваа артынче, ангысче оъттап үне берзе улам эки»— деп, ол даамай бодаан.

— Чаш, инектерин саапкаш, даштын одагга ийн паш чүведен чүгүртүвүдем. Уё-уё! Бажым дээрге чарык-бузук шуурун-биле дөмей ийин. Мен даштын эрткен чылгы күскүлүк баглап кагдым. Шыыраа хөлчок чүве-дир. Аалчывыска оода изиг хан чирткеш чорудар-дыр. Далаштыг, дораан чоруур мен дээр кижичорду бо — дээш Кушкаш-оолче будүү караан баскан.

Чаш-Уруг инектерин шалыпкыны кончуг сагаш, доскаарда хойтпаан көнгүредир бышкылай каапкаш, он беш литриниң кочалдарын долдур куткулап алган. Хем эрийнде одагның-даа, өгнүң-даа ыжы буруңайнып, эжишкилер чүдедир арагалап алза-даа, чугаа-соодун уламчылавышаан, аъш-чемин чип, чылыг сүт арагазын соодуп ижип органнар.

— Чадаг канчап чедер кижичоор сен, эш. Ынчалза-даа куду бригада төвү чеде берзинзе, оон чүве үзүлбес-ле болгай — деп, Достайган чугаалаан. Кушкаш-оол ынавайн турдала барбазынын дүвүнге өлүргөн чүвезиниң ужазын, буттарын суп бергеннер.

Күскү хову ыржым. Чазын, чайын аяс дээрге кынгырадыр ырлап чайлаан хамнаарактар, Өртен-Оваага чуургаларын чазылдырып, оолдарын өстүрүп алган дуруяалар кижичактып четпес ырак, чылыг ораннарже чангылай берген. Карак өөртүр чүве чүгле күстүң алдын өнү. Ынчалза-даа ол база түр үениң кояаргалы ышкакжыл. Удавас кыш дүжер. Ынчангаш бойдус шагның бо дошкун, соок үезиниң шылгалдаларын хүлээп алырынга ыяк белеткенип турган.

Ирттер эртенги аш оьдун үндүр оъттап алган, сарыг хоорзунда чаптыла берген чораап. Достайган чүдээнинден соок суг ижиксеп, чамдыкта мырыңай огуп каап олурган. Өртен-Оваа кырындан куду көргөш, Дагыр-Шеминиң кылаң кара, соок суун сактырга, хемниң шаалаан даажы кулакка дыңналып келир болган. Хартыга бөгүн база-ла чиктин кончуг. Одарда мал-даа хайгааравас, ээзинче-даа чоокшулавас, ойнап, үрелдежиң, үнгүрлерин касканнаар күске, күжүгеннерин тоовас болган. «Оода-ла бо ыттын чиктинин, арагага чүдөп, баксыраан кижиден дора. Аарый берген эвеспе мон» — деп бодап, ангыс бажынче эленейнип чорупкан. Шоолуг ханы эвес ыйгылакта канмыыл сигеннер чыылган онгарны эртип чыдарга, мырыңай аргамчы дурту черден үңгүр аксынга күжүген кедеп чыткан дилги тура халааш ыңай болган. Аннап, диннеп, олча хайып чораан кижиниң оруунга дилги

таваржырга кежик чайлаар дээр чүве. «Меңээ сээң кандыг-даа хамаарылган чок. Анаа амыр-тайбың күскелеп чоруп чорзун. Адыр, хар чаап, соок дүшсүн. Хартыга сени каш халытпас болдур эвеспе. Чараш кежиң, меңээ чылыг бөрт болу бээри магат чок эвеспе»— деп, ол бодап чораан.

Достайган чоогадан үнгөш дөң кырынга үнүп кээрге, иртериниң бажын доза чиик машина халдып келген. Апаа-ла эвес, шагдаа чериниң сарала машиназы бооп-тур. «Шаанда Кушкаш-оолду база-ла мындыг машина апарган чүве ийин» деп ол бодаан. Кабинаның ийи талазының эжиктери ажыттынын, оон дүшсе-ле бир танывазы, шагдааның лейтенантызы эргелиг аныяк дарга, совхозта участок төлээзи база салбыр эргелекчизи, совхозта улусчу контроль болгаш оорлар-биле демисежир бөлүктөрүнүн даргазы Куулар Сергелен баштаан улус кадарчы-биле мендилешкеш айтырганнар:

— Малчын кайы хире күзеглеп тур. Мал-маган менди, оор-сук болдурбайн тур бе?

— Дүвүрөнчиг чүве билдирбеди, даргалар. Мал-маган-даа менди чүве бо — деп, Достайган даргаларның келген ужурун билип алыксааш, удур айтырган.— Чээ, даргалар, кайы сунуп бар чор ирги?

Район төвүнден келген лейтенант кадарчының айтырыын кулак дашты-биле эрттириккен чүве дег, ирттер аразындан чидириккен малын ончалаан ышкаш эргий көргүлээш чугаалаан:

— Чазый кижиниң чараазы сайыраар кылдыр семирээн ирттер-дир. Коданынны өдекче сывыртап бадыргаш кажаалавыдам, кадарчы, санап көөр-дүр — деп, мындыг болган.

— Чээ, даргалар, ында чүү боор. Силер харын аалче бады барынар — дээш, ирттерин дайгырып, аалче углай хай деп эгелээн.

Ирттерни кажаалапканда Сергелен дарга Достайганның сөөлгү айда санаашкын эрттирген отчөдун хынап көргөн.

— 420 баш хунан ирт бүрүн ышкажыл, кадарчы?

— Ындыг ийин, дарга. Санаан соонда ай безин четпеди.

— Ай хамаанчок, чаңгыс хонук аразында оорладып болур болгай, ындыг аа, малчын?— деп демги-ле шагдаа шыңгызы кончуг айтырган.— Че, даргалар, саадаан херээ чок, санап кириптээлинер.

Корткан-ирткен Чаш-Уруг шызык тудуп алгаш кажааның дөрүндө ирттерни ай дээн. Келген улус шуут читкелеп тургаш, шыңгы-даа санаан, эң сөөлгү ирт кажаадан үнерге сан 389-ка доктааган.

Достайган, Чаш-Уруг бот-боттарынче ангадап көрүшкөнөр.

— Үжен бир ирт четпес-тир, кадарчы, канчап барга-

ныл?— дээн айтырыг аяс дээрден чанник дүшкен чүве-биле дөмей болган.

— Орта чоор бе, күжүр даргалар! Оор-даа алыр хире чай болбаан. Үстүп, чарлып чиде бээр барымдаа чок. Карак салбайн кадарар улус бис — деп, Достайган Сергелен дарга ону бадыткаар боор дээнзиг олче көргөн.

— Ол хирезинде үжен ажыг ирт, та черже кире берген, та агаарже үне бергени билдинмес де. Бо дүне аалыңарга кым кээп чорду?— деп, дарга шыңгыы айтырган.

— Ак-Довурактан эживис Кушкаш-оол келди. Чүгле хонгаш чоруй барган кижиги.

— Аалчың хавы ишкир болган боор, каш шил арага иштиңер, шынын чугаала, Чаш — дээш салбыр эргелекчизи Чаш-Уругда-ла барган.

— Ой, та дарга. Ыы, үш шил ак... бир шил кызыл арагалыг чорду.

— Билдингир-дир, кодан девискээрин хынап, оорларнын ирт чүдүрүп, машина тургускан черин чуруп, хемчээп алырдыр, даргалар — дээш, лейтенант кадарчыларже хая көрнүп келген.

— Силер артып калыңар. Бистиң-биле кады суур кирер силер. Бирээңер ирттерни коданан ыратпайн дозуп турзун — деп мындыг болган.

Достайган, шагдаа ажылдакчылары, Сергелен суглар коданан чүгле чээрби базым черде эл баарында машина изин тып алганнар. Кажая-биле ол аразында ис дээрге кара кизирт чүве болган.

— Аа халак, кончуг букту. Кушкаш-оолду. Оода-ла ыдым канчап барганы ол!— деп Достайган ийи холдары-биле чулчургайындан адыштааш чукургулаан.

— Силерни ужуру сыгап алганда, ытта чүү боор, ол хөөкүйнү удудуптары барыктыг чүве ыйнаан — деп, та кайызы чугаалаанын Достайган орта дыңнавайн барган. Хөңнү карарып, кускузу кели берген. Сагыжы аарып, мунгараан Чаш-Уруг кайын ыраар, ирттерин оожургадыр дозуп кааш манап келген. Чүвениң ужурун билип кааш:

— Куурумчу Кушкаш-оолду, он ажыг чыл иштинде чидип-чидип, ам кээп бистиң бажывысче суг кутканы ол-дур. Каядаа истеп, сүрдүрген чоруур чүве-дир он. Баш сугар чери чок. Канчаар, чоор улус боор бис, даргалар — деп ыы-сыызы-биле чаннып, дилеп эгелээн.

— Шын-дыр ийин, кадарчы, Кушкаш-оол ышкаш оорлар алды аргалыг, беш мегелиг. Хүндүлел, найырал — ыдыктыг чаңчылды хүлге былгап чоруур улус-тур. Ол хирезинде баш сугар чер тыпастар. Оон авыязынга алзып, серемчилеп чогунардан бодунарга, совхозка улуг когарал чедирер час-

тынар. Ынчалза-даа оорлар өй-шаанда туттурган — дээш Сергелең дарга, оорларны дүүн-не хайгаарап, доскуулдарны өй-шаанда тургусканын, кол хартаачызы Кушкаш-оолду кынчыгар аргажок кылдыр холга алыр дээш ирттер чүдүрген машинаны ооң эртер оруунга манадып турганын тайылбырлаан.

— Кушкаш-оол чадаг эвес, аалдан ийи километр хире черде шыргай кызыл-хараган аразынга мотоцикл чажырып каан турган. Көрдүн бе, оорлар база кончуг. Бо үениң машина-техниказын, арага-дары, эм-тандан бээр ажыглаар апарган. Хартыгаңны олар хораннап өлүрбээн, удудуп кааннар болдур эвеспе...

Милициянын сарала машиназы совхоз конторазының чанынга тура дүшкен. Достайган контора хериминде кажалап каан ирттерин көрүп каан. Ооң хөрээ карангылап, карааның чаштары сысып келгенин ол кайын эскерер.

— Хөөкүй-ле малдарымны — деп, ол химиренген.

— Оор алган 31 иртти онча-менди хүлээп алганының дугайында адың сал, кадарчы, харысалга дугайында бодунун даргаларын, сээн арын-нүүрүн сени шииндер апаар — дээш аныяк лейтенант Достайганче чуга папказындан документиин сунган.

Оюн ОЙДУПАА

РЕВОЛЮСЧУ СОРУК КИРИИШКИН-БИЛЕ

С а к т ы ы ш к ы н

Эргим номчукчу! Аныяк салгал дугайында бодалымны сээн-биле үлежип олур мен. Чамдык улус аныяк салгакчылар дээрге, кырганнарның соон салгаан аныяктар-дыр деп каар болгайлар. Ол колдуунда шын-на харын. Ынчалза-даа бир кижин назынындан өске кижин назынынче халажып турар салгалдан ангыда, бир кижин безин бодунун назынының талазы-биле бичии, чалы, ортун болгаш улуг назынның үелерин эртер болгай.

Мен бодумнун болгаш үем-чергемнин аныяк назын чылдарында чүнү кылып, канчаар чурттап, оларның ниитилел хөгжүлдезинин херээнге канчаар киржип чораанын сактып, каш одуругларны бижип ор мен.

Мээң төрүттүнген черим — Суглуг-Хем бо-ла болгай. Кызыл-Суглуг-Баян-Колдун бажында Тос-Арттын ханы өзен-неринден эгелеп баткан хөй-хөй дамырактар чоорту кат-

тышса-каттышса Суглуг-Хем болган. Кошкар-Арттын ужаларын куду Суглуг-Хем бодунуң эриктеринде ыяш-дашты ууй-чаза үрегдеп, ос-хорумнааш, Улуг-Хем эринде Үстүү-Хүлбүс-Даш дээр дагнын баары-биле баткаш, бир адыры Онгар-Ховуже, өске адыры Улуг-Хемче кирген.

Суглуг-Хем бичии, бодунуң кирген аксынга безин үргүлчү четпейн чыдар, изиг кааң чайларда чоорту соглу бээр хем. Ындыг болза-даа ол бистин калбак-делгем чуртувустун улуг хемнериниң бир адыры болуп, чурт чуруунда база бир удазын кылдыр көстүп чыдар. Мен каяа-даа чорумда, ынак хемим — Суглуг-Хемимниң уйгу-чыдын чок шылырааш даажы кулаамда сиңнигип калган, кезээде дыңналып чоруур. Ооң шил дег арыг-кылаң суун та чеже катап адыжымга дозуп иштим ыйнаан!

Ам бодап чоруурумга, ынчан шору эр апарган ышкаш мен. Ынчаарда Суглуг-Хемге 4 арбан турган ышкаш чүве: 9 дугаардан эгелээш, 12 дугаар арбанга чедир. Ачам сугнун арбанын 12 дугаар дээр: Баян-Кол сумузунун эң сөөлгү дугаарлыг арбаны ол.

Бир-ле чазын аалывыс Үстүү-Хүлбүс-Даш баарында Буга-Белдири деп черге чазаглап чытканнар. Ам ында Бии-Хемниң «Хадын» совхозунуң бир бригадазы бар. Ачам сугнун ынчан кадылары — Шара-Хөө деп акый суг, оон ынай мээн таныжым Оюмааның ада-иези дээш өглер-ле хөй турган чүве. Ол чылдың кыжынында Суглуг-Хем девискээринге хар аажок улуг дүшкен. Аалдарның мал-маганының арык-доругу барык-ла артпаан. Бир эвес чазы багай болган болза, чут бол часкан. Хар улуг болгаш чазы чагай болган чылын Суглуг-Хем үерлеп баткаш, Онгар-Ховуну боду-ла дола бээр хем-не болгай. Чазын хемниң суу ховуну дола берген. Ол чылын араттар тарааны мага хандыр-ла тарааннар ийин.

Хосталган тыва чонга Совет Эвилели бүгү таланың акы-дуңма деткимче-дузаламчызын көргүзүп турган. Ол чазын арбаннар санынга ийи-ийи «Деткимче» дээр андазыннарны халаска чорудуп берген. Оон ынай үрезинниң узун хуусаалыг чээлизин күрүнөден база хайырлаан.

ЧАЙЛАГ ШКОЛАЗЫ

Ол үеде аалдар Суглуг-Хемче, харын-даа Ээрбек-Бажы чайлагларже көжер ужурлуг турган. Ынчалза-даа тарылга ам-даа доозулбаан. Аалдар Улуг-Хем унунда чытпышаан. Аревэ хуралынга келдирген деп дыңнааш, Оюмаа-биле иелээн хурал болур дээн Чайлаг-Хавакче чеде бердивис.

Үүр даргазы Дандай-оолдуң өөнүң кожалаңында кызыл пөсте «Араттың Революстуг Аныяктарының Эвилели делгерезин!» деп бижиктиг лозун азып каан тур. Ам ону бодап көөр-

ге, анаа кандыг-ла бир улуг байырлалды демдеглеп турган-зыг. Аът-даа, кижиде даа ол аалдың өдөөн долган болду. Бөмбүк ойнаар черде мээң өөрүм оолдар — Шаамбилин, Опай, Оңчатпаа, Сенгин-оол, Тулбаа-Хуурак олар хөлчөк-ла маргыжып ойнап турлар. Мен өөрөнгөн айым-биле адааннажып ойнаар дээш, өөрүмнүн чапында белеткенип тур мен. Ол аразында Опай судьялап орган боду оюнну биче када соксаткыш, мээң чапымга кылаштап кээп:

— Силерни үүр даргазының өөндө даргалар келдиртип турлар — дей-дир.

Идик-хевимни дүвү-далаш кеттине каапкаш, Дандай дарганың өөпчө базыптым.

Чүэк баарында хары чаа-ла чээрби ажып чоруур хире, ол хирезинде бажының дүгү калчайып бар чоруур аныак эр чуга шуугай ыяш кырында саазында бир-ле чүве шелип олур.

Нам үүрүнүн даргазы Хелин-оол ол даргаже көрүнмүшаан:

— Демги келдирткен киживис бо ийин, дарга — дээш менче айытты.

Ол кижиде бижи олурган чүвезин ара соксап кааш, мээң будумдан бажымга чедир топтап көрбүшаан:

— Тас-тыр — деп, кааш уламчылаан.— Алыс бодум куду кожуун чурттуг кижиде мен, амгы үеде Бий-Хем кожуунда ажылдап турар. О. Ындык деп кижиде мен, дарга — дээш, холун менче суна-дыр.

Дарга-биле мендилештим.

— Ам болур аревэ хуралының доктаалын бижиир силер, мону ганыжып алыңар—дээш, Хелин-оол дарга арнында чүве бижи каан бир ама саазынны менче суна-дыр.

Бижикти номчун эгеледим:

«Орденниг Бий-Хем кожуунунун Баян-Кол сумузунун Суглуг-Хемде аревэ үүрүнүн он дугаар хуралына чугаалажыр дээр дараазында айтырыглары болза:

Бирээде — аревэге кежигүннер элзидип алыр дугайы.

Ийиде — Ээрбек-Бажы чайлагга чайлаг школазы тудар, оон эт-херекселин кылырынга дузалажыр дугайы». Хурал-даа эгелээр деп барган.

— Суглуг-Хемниң аревэ үүрүнүн бүгү кежигүннериниң он дугаар хуралының аксын ажыдар болгаш ону бадылаар-дыр, эштер!—деп, Данчай-оол дарга туруп келгеш чугаалады. Ону хуралдың киржикчилери шунту бут кырынга туруп, хол көдүрүп бадылааш, Опайның эгелээни-биле «Дөге-Баары» деп ырны ырлап бадырдывас.

Хуралга чүгле аревэчилер эвес, намның эң идепкейлиг кежигүннери база олуржуп турган. Ол хүн аревэге хөй-ле

кижилерни хүлээп ап турган. Ооң иштинде мени, база Ою-
маа биле Шаамбилини хүлээп алганын сактыр-дыр мен.

Чайлаг школазын ажыдар деп айтырыгны чугаалашкаш,
дериг-херекселдер белеткээр аныяктарның чазаныкчы отря-
дын чорудар деп шиитпирлээн. Аревэниң ол хуралы Суглуг-
Хемниң ынчаардагы аныяк кижилериниң, ооң иштинде мээң
амыдыралымның бүгү дургузунда уттундурбазы-биле арткан.

Чайлаг школазының дериг-херекселдерин кылыры-биле
ийи хүн иштинде дөгөрнүп келдивис. Бистиң-биле кады
хоочун бызаңчылар — Чамзынай, Сыңгылдаа, Көк-оол суг-
лар база бар. Падаң ашак артында-ла поварлап бээр
болган.

Аалывыстан чоруткаш, Бедик, Чайлаг-Хавак кырынга
чыглыр болганывыс аалга чедип келдивис. Аныяктарның ба-
рык хөй кезии чыгып келген. Нам үүрүнүң даргазы Хелиң-
оол, нам үүрүнүң оралакчы даргазы Сыңгылдаа — бистиң
удуртукчуларывыс ол. Аревэчилер шупту аъттаныпкаш, ийи-
ийи кылдыр чыскаалып алгаш, Чайлаг-Хавак кедээзинге Ка-
ра-Таар оъттуг ховулап, Хербистиң Кадыр-Оруктап ажар
оруунче углааш, хаптывыс. Бис ынчан Шаамбилиң-биле ко-
жа чортуп чораан бис. Бистиң соовуска Эрестиг-оолдуң ка-
дайы Норжунмаа биле Оюмаа олар чораан. Эрткен аревэ
хуралындан чаа сонгуттурган аревэ үүрүнүң даргазы Ды-
чый-оол «Дөге баарып» ырлап эгеледи. Бис-даа кады ыр-
лажып бадырыптывыс.

Канчангаш-ла дыннап чоруурумга, ревшеригден чаа кел-
ген Даскыл-оол дээр оол:

— Сергей Коровинниң бо аялгага таан ынак мен ийин
дээрин сактып келдим. Шынап-шынап оолдар, мен шеригге
тулдур-ла ырлап турдум. Анаа болзумза, мурнумда бо ийи
кызыжактарны суг чула дуурайлаар-дыр мен ийин, оолдар—
дээш, ам сыгыртып бадырыпты.

Норжунмаа сыйтыладыр каттыргылааш:

— Даскыл-оол, сенээ чайлагга баргаш, ийи колдуунга ийи
чудук тутсуп бээр бис, ынчаарда «дуурайлап» деп чүвени бис-
ке көргүзүп бергей сен де, шинме — дээш, эжинге бир-ле
чүве сымыранып кагды.

Нам үүрүнүң даргазы бисти Кадыр-Орук кырынга чедир
үдеп, чагыг-сөзүн берип кааш, боду чана тутсупту. А бис
чайлагже халдып ажыптывыс. Ол хүн чорук улузунга се-
риин, экизи-даа аажок, хүн караан булут дуглап, кезек-кезек
сырыннап каап турар. Ээрбек-Бажында чаъстап-даа турар
хире. Ол ынчаар чер дүвүнде чүве дег, динмирээшкин-даа
дынналыр.

Чайлагга эрте чеде берген бис, анаа баргаш, Кадыг-Соо-

руг дээр чайлагга доктаап, дүжүп алдывыс. Аревэчилер чайлагда бичии казанактарның иштин арыглап аштап, сегередиң эгеледивис. Чем белеткээр бичии бажыңчыгаш-даа өпейтип алдывыс. Аьш-чем белеткеп кылыры-биле Падаң ашакка ревшериг Даскыл-оолду кожуп бердивис.

Аныяктар эртен хүн үнмээнде-ле Куу-Даг баарынче хоочун бызанчыларывыстың соондан чоруптувус. Аныяктарның балды-хирээзиниң даажы динмиреп, кургаг пөштер айдедир баштандыр ушкулап бадып тургулаан. Удатпаанда ыяшты малга чүдүрер кылдыр белеткепкен. Боттарының ол кайгамчык үре-түңнелдиг ажылынга байырлап, аныяктар артында ырлажып турганнар.

Эртепинде звено аайы-биле үстүп ап, бир чамдывыс ыяшты малдарга чүдүрүп эккеп, а артканнарывыс — ыяш дилер даван-даяктар тургузуп алдывыс.

Ол хүн даван-даяктар чанында кылын-чуга манзалар овааланы бергилээн, а шивилер дөзүнде ыяш чазаар верстактар чанында шеверлер — Чамзыннай, Көкей-оол, Сыңгылдаа олар тургулапкан, чазанып-ла эгелээннер.

Үш хонганда, чайлаг школазының дериг-херекселдери — столдары, сандайлары, самбыразы — бүрүн кылдынган болгаш оларны Белдир-Чайлагже аьттарга чүдүрүп чедире берген.

Шаанда бо дөң кырынга бүгү бодун чалама дээр чүве-биле шимеп каан ирик куу оваа турган. Ону улус «Чайлаг-Оваазы» деп алдаржыдып адап турган чүве-дир. Шынында оваа чонга кандыг-даа ажыы чок болуп турган. Ам бо черде чайлаг школазы ажыттынган. Ында пролетаржы революцияның алдын хээлиг кызыл тугу киискип, чонну кегээредип болбаазырадырының чепсээ — чайлаг школазы чонну, оон уругларын чалап турган. Чайлаг школазының майгыннары дөң кырында чаражы кончуг көстүп тургулаан. Чайлаг школазының өөреникчилериниң хөй кезии — ада-иелер боттары болуп турган.

Эртенниң-не өөреникчилер школа чанынга аьттыг, шарлыг, чадаг чыгып кээр. Башкылар оларны эргелелдни-биле уткуп алып, ындыг чанчылдыг турган.

Хүнде алды шак өөренип турдувус. Өөренир эртемнеривис база алды чүүл болду: тыва бижик, В. И. Ленинниң допчу намдары, түмен бойдус, сан, ыры, күш-культура. Бистин башкывыс Бавуу шала чолдак дурт-сынныг, чазадак арынныг, хөглүг карактарлыг, улус-биле чугаалажырда, даады-ла хүлүмзүрүп турар, ол хирезинде кончуг шынгыы негелделиг кижии.

Ынчан үжүк-бижикке, эртем-сургуулга өөренип алып

дээш, бачым-на чайлаан бис. Мурнундаазы ышкаш айлап, бестеп, балыктап турар чай кайда боор. Аныяктар хамаанчок улуг улус безин бижикке өөренип алып дээш хөлзеп чайлаан. Кижиги бүрүзүн көөргө-ле, биче-бача ажил-хожулун кылып кааш, солун шокарлап номчаан турарлар.

Чайлагның чүзүп-баазын чараш өңү оңун, эртеп-кежээ кыржың соогу сүргей апарып, харын-даа даң бажында көөргө, чер кырын мөнгүнелчек ак хыраа дуй шыпкан чыдар. Чайлагга кижилер хамаанчок, мал-маган безин Улуг-Хемче чүткүп, чүгле баг, быжыы-биле ызырнып турар апарган.

Чайлаг школазын тываларның эки чаңчылын ёзугаар аъш-чемниг, аът-мөгелиг, адыш-чарыштыг, оюн-тоглаалыг байырлап хагдывыс.

Оюмаа биле иелээн дыка орай чанган бис. Ол дүне бүргег болгаш караңгызы-даа кончуг. Белдир-Чайлаг биле Кадыг-Сооруг аразының хериизи база шору дег. Ооң кадында чер аразында Эл-Соруу дээр черге адыг-мажаалай бо-ла чораанын улус көргөн боор чүве. Дың иелээ болгаш, арай коргумзурап-даа чораан бис. Ол чорааш чуртталганың келир үезин, салым-чаяан кандыг болур чүве ирги дээрзин-даа чугаалажып чораан бис.

Аът оруу адыр-адыр кожа болур чүве. Ол оруктап аъттарывыс оожум кылаштажып органнар. Оюмаа хепертеп аяр ырлай берген:

Ой-ла-сарыг, кара-сарыг
Ооругну оъттаан болза,
Оюн оглу, Хемчик уруу
Оргу-Шөлге чурттаан болза...

Дыңнап чоруурумга, оон ырының чангызы дүнеки ыржымны үрөп, чайлаг аъргазын дургаар ынаар-ла талыйып чоруй-даа баар. Ол кайгамчыктыг ырны дыңнааш, та чүгө чүве ийик, Оюмаа ам бичии ырымза, ам-даа назы четпээн чаш кижиги эвес, а харын хып дээн кыс апарган ышкаш сагындырып чораан.

Оюмааның эктиниң кырынга холумну салгаш:

— Оргу-Шөлүнү ам база ырлап көрөм, Марина—дидим. Эргим номчукчу, Оюмааның бир адын чүгө Марина деп каан чоор дээш арай элдесинеринер чадавас. Бир-ле чайын Баян-Кол аксынга ачамның таныжы дарган кижиниң бажыңының даштында шеңне чечээн чарашсынгаш, дарганның кадайы угбайдан шеңне чечээн орустап чүү дээрил угбай?— дээримге: «ону марьяна цветы дээр!» деп кагды. Мен оон эгелээш-ле Оюмааны «Шеңнем чечээ» деп азы Марина деп адай бергеним ол.

— Ачам суг мен бичиимде Оргу-Шөлге чурттап турганнар, ах, ол чер дыка-ла онза чер ышкаш ийин, акый. Кандыг-

даа изигде үргүлчү хадымарлап турар — дээш, Оюмаа база катап ырлап эгеледи:

Ээреген Оргу-Шөлүм
Эстеп-хадып чыдыр-ла бе?
Эзир куш дег чүглүг болза,
Эргий ушкаш келген болза.

— Сен Оргу-Шөлге мээн-биле кады чурттаксаар сен бе, акый? — дээш, Марина черле ындыг чаңы-биле тадыладыр каттырды.

— Арай деп чалап турганда, канчап чурттаксакас боор, дунмам — деп кагдым.

Күзүн аалдар кыштаглаар деп турда, нам, аревэниң каттышкан хуралын чыылдырган. Анаа улуг улустуң бижик өөрөдигезин кышкы үеде организастан чорудар, бижик билер кижиге бүрүзүн кыштагларга быжыглаар, улусту үжүк-бижикке өөрөдир деп шиитпирлээн.

Ынчан аалывыс Суглуг-Хемниң Ой-Бажы деп кыштаанга чүве. Оюмаа биле менээ Ой-Бажы, Кадыр-Одуруг, Чоон-Дыт, Белен-Киш, Хөрек-Өдек, Аптыра-Даш, Колдук-Өдек деп кыштагларны быжыглап каан. Оюмаа-биле эртенниң-не бичии дөрбелчин чуга ыяшта шарып каан үжүглел-биле «Башкы Ленин» деп бичии номчугаштарывысты ап алгаш, аалывыс адаанда Көжер-Ойну куду баткаш, ийи тарай чоруп каар турган бис.

Ол-ла ынчаар аалдарны бир кылдыр кезип чорааш, улусту үжүк-бижикке өөрөдип хүнзээш, кежээ орай Хөрек-Өдекке уткужуп ап, оон Шолук-Ховуну куду халдын чанып кээр бис. Аалывыстың улусун бодувустуң дыштаныр хүнеривисте башкылап турар бис. Ол хүн кээрге, аалывыстың ишти пат-ла билер: үс-биле чаап каан калбак ыяжын (чүве бижиер саазыны ол), база үжүк ышкаш сүвүртүп каан ыяштарын (демир-үжүктери, карандаштары ол) ап алгаш, бир өггө чыгып кээрлер. Аалывыстың бижик бөлгүмүн чамдыкта Оюмаа, бир чамдыкта мен башкылаар турган бис. Бижик башкылап хүнзээн хүнүвүсте аалывыстың ишти эки аыш-чемин белеткеп алгаш, харын-даа бисти кайы-бир ырак черден келген башкылар дег хүндүлөп турарлар. Черле ынчаш бижик бөлгүмүнүң башкыларын каяа-даа кончуг хүндүлээр, «черге-чамга дүжүрбес» турган. «Башкы» деп ат оортан бээр-ле ынчаар алдаржып келген чүве бо.

Бир-ле хүн чүве ийин, база-ла Көжер-Ойну куду бадып олур бис. Орук чарлыр черге келгеш, Оюмаа дээрни өрүшаар көрө-дир. Ооң секпилдиг хоюг ак арнынга хөме дүжүп

турган кодан-майык харларны эмишкеек дег чинге ак салаалары-биле эргизи тудуп каап, көрүп туруп-туруп:

— Харның кончуун ала, мындыг хүн кижиде даа аза бээр ийне. Че, кежээге чедир байырлыг — дээш халдып чоруп кагды.

Ол чылын черле хар кылын, хат-дүвүлүг чыл барган. Хүнзедир дээр аяспаан. Харын-даа дүштен сонгаар чүү-даа көзүлбес кылдыр хадып, шуурганнап келген. Аът оруун хат-дүвү хөөп каапкан. Оюмааның баар чери — анаа ак хову. Анаа бодаарга, мээң баар черим — хем ишти, хат кирбес. Ол хүн ынчаар-ла хат-дүвүге азып, дүвүрөп чорааш, улузумну кичээлдедип эрттирип алдым.

Кежээликтей Хөрек-Өдекке кээримге, Оюмаа ол аалда келбээн болду.

— Бичии кыс башкывыс бөгүн келбээни ол бе? — деп, Көкей ашак менден чиктигзинип айтыра-дыр.

Ону дыңнааш, ана угаан-кут чок-ла бардым.

— Хат-шуурганга аскан чадавас-тыр, ирем. Өске аалдарны барып көрбээже хоржок. Кады чоруулу — деп Көкей ашактан диледим.

Ону улустуң Көкей аңчы деп турары база-ла таварылга эвес. Ол балыгланган анның изин бичии-даа чазар эвес. Оюмаа хатка аскан-даа болза, ооң аъдының изин Көкей аңчы дораан тып алыр-дыр ийин деп, бодумну оожургадып чорзумза-даа, сагыжым черле саарзык, дүвүрөп чоруурум аажок.

Мурнумга чораан Көкей аңчы бир чоогага келгеш, доктаай хонгаш, топтап көрүп туруп-туруп:

— Чоокта чаа моолап аът кешкен-дир, көрөм, оол — дей-дир.

Ам харын сагыжым-даа ажып, дүргедексеп эгеледим.

Бир баалык кырынга үнүп келдивис. Ашак аъдындан дүшкеш, кыр кырында аът изин холу-биле булгап көргөн тур.

— Көрдүң бе, аът бо келген-дир. Ам Хатчылда аалдың мырыңай кырынга баар-дыр — дей-дир.

Оон аалга чедип кээривиске, Оюмаа чүү-даа болбаан чү-ве дег:

— Аза берип-тир мен, ам канчаар боор, чон-биле кичээл-деп олур бис — деп, дүште-даа чок бижик башкылаан олур.

— Харын-даа өршээлдиг болган-дыр, башкы — деп, Көкей аңчы хүндүлээни-биле «башкы» деп чугаалады.

Ол хүн өске-даа черлерге бижик башкылап чоруп турган аныктардан хат-шуурганга асканнар кайы хөй болган. Эмей кадайның уруу Ыңмаалай Чинге-Дагга аза бергеш, Ашак-

Опай дээр Көк-Булун сумузу кижиниң аалынга улус башкылап хонган болган.

Улуг улустун кышкы бижик өөредилгези аныяктарга ёзулуг-ла шылгалда болуп, Тывага культура революциязынын ынчаардагы үе-чадазында демиселдин берге участоктарынга барып, намның болгаш чоннуң идегелин шынзыдып-даа шыдааннар.

ЧАРГЫ БААРЫНЫҢ ЧАА ОРУУ

Оюн Адыяевич Бавуужап ТАР иштики херектер ямызынга ажылдап тургаш, ол чазын кадыының байдалы баксырааны-биле көдээге чанып келген. Чайын ону сумунуң оралакчы даргазынга сонгуп каан.

Ээрбек-Бажы чайлагдан аалдар күзеглеп, Улуг-Хем кыдыынга көшкүлөп келгеннер. Ынчан тарааны кидин-не кезип эгелеп турган. Бавуу дарганың аалы ынчан Ак-Өдек деп черниң кыдыынга турган. Бир-ле кежээ үстүүртен барааны карарып көстүр аъттыг кижини кара торга дег халдып кел чораан. Чедип келзе-ле, Дандай-оол болду. Ол аьдындан-даа дүшпейн:

— Суму даргазының аалында Тока дарга келген, чиик машиналыг. Аңаа ам дораан хурал болур. Шуптунар барыңар — дей каапкаш, база-ла куду алзы бургт диди.

— Девин чаа, аът солуй өртеп кааш, кылаштап ораарымга, бир черде чүве дирилээн-даа ышкаш болган чүве, дарганың чычаанынын даажы ол болган-дыр көрөм...

— Дарга боду-биле моорлап келген-дир. Че, чоруулуңар — деп, ачам бисти далаштыра берди.

Аалывыс-биле суму даргазының аалының аразы ырак эвес, чүгле ийи аал аразында кезек арыг бар. Аал ишти шупту чадаг базаптывыс. Бавуу дарганың аалынга чеде бээри-виске, аът-даа, кижини-даа ана имилеме чүве. Аъттыг, чадаг кижилер сөктүп кээп-ле тур. Оларның аразында шар-даа мунуп алган кижилер бар.

Тока дарга суму даргазының өөндө-ле ыйнаан деп бодааш, Серенмаа угбай сугга кире бердим. Чүэк баарында чалбак ак арынның, карак шилдиг, чугаакыр, чазыы дегет кижини улус каттырткан, тывызыктаан олур. Мен кирип кээрим билек, база бир тывызык ытты: «Кескен тудум узаар, чонган тудум чооннаар». Аңаа олурган улустан ол тывызыкты кым-даа тыппайн барды. «Бо каткы-хөглүг кижини — Тока дарга бо эвеспе. Солунда чуруун бодаарга, бо-ла-дыр» деп иштимде боданып олур мен.

Ол аразында Падан акый даштыыртан улуг деспиде эът көдүрүп алган кирип келди. Бавуу дарганың авазы хүндүт-

келдиг черлерин улуг-ла баалыңныг тавакка салгаш, эъттиң артыын өгдө олурган улуска чедиштир үлөп эгеледи.

Демги дарга менче көргөш:

— Аныяк кижини үнө халааш, чүк дужунда машина иштинде чолаачыны дарга кижини силерни кел дидир деп чугаалап көрөм — дей-дир.

Үнө халааш, машинага чеде бээримге, ооң иштинде кижини удуп чыдыр.

— Акый, өгдө дарга силерни кел дидир — дидим.

Чээрбин хар иштинде аныяк эр өгдө кирип кээрге, ол дарга:— Бээр олуруп алгаш, ханнап, эъттеп алгаш, дыштаны шаап ал аа, Соскур — деп кагды.

Чолаачының ады — Соскур-оол-дур аа деп билип алдым.

Суглуг-Хемчилерге ол хүн улуг байырлал болган. ТАРН ТҚ-ның чингине секретары, тыва чоннуң шылгарангай оглу эш Токаның ол черге бир-ле дугаарында чедип келгенинге кым байырлап, өөрүвөс боор!

Тока дарга чөмөнөп дооскаш:

— Машинаң караан чырыдып бер шинме, Соскур — дей-дир.

Чолаачы үнө халааш, машиназының караан чырыткаш, Ак-Өдек кыдыының агылыг дазыр шөлчүгөжинче углап калды. Анаа чыылган улус черге төгериктей олуруптулар. Нам үүрүнүң даргазы Хелиң-оол митингини ажиткаш, Тока даргага сөс берди. Улус дээрге динмиттиг адыш часкап турлар.

Салчак Калбак-Хөрекович биске Тываның мурнуку амыдыралы-биле амгы байдалын деннеп, база Тываның келир үеде хөгжүлдөзүн тодаргай көргүзүп тургаш, солун илеткелди кылып берген. Араттар даргадан хөй-ле айтырыгларны салып турганнар. Оларның чамдызын уткан-дыр мен, хөй кезини-ле коллективтиг ажил-агый дугайында болуп турган. Ынчаарда баштайгы колхозтарны түр тарадып, коллективтиг ажил-агыйның бөдүүн хевирлери болур МЧАЭ-лерге шилчиткен турган чүвө болгай. Дарга ол айтырыгларга онза кичээнгейлиг болуп, тодаргайы-биле харыылап берип турган.

— Бис колхозтардан шуут ойталавайн турар бис. Коллективтиг ажил-агыйның эң бөдүүн хевирини болур МЧАЭ-лерден эгелезе эки деп чүвени амыдырал боду-ла негеп турар апарган. Бин-Хемнин «Кызыл тараачын», Улуг-Хемнин «Күш-ажылдың хостуу» колхозтарны, «Элегес», «Тарлаг», «Барлык», «УТКА-ның 25 чыл ою» күрэкономнарны Тывага шенелде-дуржулгалыг ажил-агыйлар кылдыр арттырган. Моон сонгаар чогуур өйү кээрге тыва черге колхозтарны мандыдып, хөгжүдөр апаар бис — дээш уламчылады:—Суглуг-Хемнин чону база-ла Тываның өске-даа черлеринде араттар-биле бир дөмей колхозтажып, хөгжүлдөниң социалисттиг оруу-биле амыдырап чурттаар апаар. Ындыг чаа амыдырал-

чуртталганы тудар чүве болган төлээде, хамыктың мурнунда орук-харылзаа, эң ылаңгыя найысылал-биле харылзаа чүден-даа артык херек. Ындыг болганда, Чаргы-Баарының оруун доп-дораан аштаар болза эки-дир, эштер! Девин чаа олап чадаг кылаштап эрттим. Амгы орук-биле машина бичии-ле таяр болза, Улуг-Хемче шиг-ле дээр. Бо коргунчуг хая, көшке кижн кырынче-даа чуглу берип болгай. Ээрбек, Баян-Кол, Эжим суурларының араттарын чарлап, чыып алгаш, бо орукту аштап кылбас болза хоржок, эштер.

Чаргы-Баарының хая кызаазын былдалап чаза тепсири-биле Кызылдан тускай эртемниглерни келдирер бис. Ол ыш-каш аъш-чем садары-биле садыг машиналарын-даа, кинону-даа келдирип амыр бис. Бо улуг ажылды чугулалап, дүрген дооспааже хоржок. Баян-Колдун, Эжимниң араттарын бо улуг херекке кириштирери-биле ол черниң дарга-бошккаларынга дагзып каар мен. А силер Суглуг-Хемниң улузун ыяк эвилелдеп ап көрүнер, даргалар — дээш, дарга Хелин-оол, Бавуу сугларже көрүндү.

ТАРН ТК-ның чингине секретары Суглуг-Хемниң араттары-биле хуралды дүне машина карааның чырынга ыпчаар эрттиргеш, ол-ла дүне Кызыл-Суглуг-Баян-Колче халкан.

Хурал соонда суму даргазының өөнгө нам, аревэниң активи чыылгаш, орук тудуунуң планын бирден-бирээ чокка деп чаалашкан. Ол ажылга чонну эвилелдеп хаара тудар деп чангыс үн-биле шиитпирлеп доктааткан. Аревэ үүрүңүң президиум кежигүннерин Эзирлиг-Кара-Суг, Мунгаш-Эл, Бууре-Бажы — ол черлерниң чонунга быжыглаан. Оюмаа биле иелээ Бедик-Чайлагда Эрестиг-оол сугга хүн үнмээнде-ле хал четтивис. Оюмаа биле Норжунмааны Мунгаш-Элче бадырыпкаш, Опай-биле Эзирлиг-Кара-Сугже халтывыс.

Чаргы-Баарының оруун кылып чоруур хүн-даа келген. Суглуг-Хемчилер Бавуу дарганың аалынга чыгып, кызыл тугун тудуп алгаш, Чаргы-Баарынче чоктапканнар. Ыпчаан Шара-Хөө ашактың эгелээни-биле:

Баарынга малдар обтаан
Магаданчыг даглыг Хербис.
Кедээзинде хектер эткен
Кээргенчиг кезек терек —

деп ырны аныяктар чаңгыландыр ырлажып чораашнар.

Бистиң соовустан Кызыл-Чыраа, Баян-Кол улузу суму даргазы Енданның удуртулгазы-биле, Эжим улузу ТАР Биче Хурал кежигүнү Чалчыма дарганың удуртулгазы-биле чоруп органнар.

Суглуг-Хемчилер Чаргы-Баарынга чедип келгеш, хем кыдында анай-хаактар аразынга одагланып алдывыс. Херексе-

ливисти туткулап, ажылдаар черивиске келдивис. Ында кижидээрге имилеме чүве. Кылыр-тудар чүнүң-даа аайын тыппайн, алаң кайгап манап тур бис. Ынчап турувуста, үстүүртен Тока дарга бир карак шилдиг дарга эдертип алган бо халдып келди. Орук даргазы кижиде ол болду.

— Че, орук даргазы, кылыр, тудар, казар, бузар ажылдарны кижиде бүрүзүңге хемчээп, ажылды таптыг айтып башкарып көрүңер. Чон-даа хөй-ле чүве-дир! Демниг сааскан теве тудуп чиир дижир болгай — дигилээш, даргавыс улусту хөгледиң, чаа-ла каттыргылаан тур.

Келген орук мастерлеринге ажылдаар черивисти хемчээдип алгаш, Оюмаа-биле иелээн ажылдап кириптивис.

Ынча хөй улус чаңгыс черге ажылдай бээрге, хөглүүң чүвениң бүдүңгүрүн канчаар, ана чайгаар-ла аайлажып турар чүве чораан. Ынчан Чаргы-Баарынын кырындан харап көргөн болза, кижидээрге ана кымыскайк өөн чаза тыртышкан чүве-биле дөмей турган боор!

— Үүле-ле бүтсүнем! — дээн үннер-даа дыңналгылаар.

Ол хүннүң кежээзинде-ле Даг-Баары-биле калбак-делгем оруктуң ора-сомазы көстүп келген. Ол хүннүң ажылы дооступ, улус чемненип-аыштанып турда, дарга «Алдан-Маадырлар» дугайында илеткел кылыр, ооң соонда Ленин дугайында кино болур деп чарлал тарай берген.

Дарганың чүве чугаалаар столуң чанында аыт баглаажы хире ыяш кадааш, ооң бажында ак дөмбүң азып каан тур. Ам бодап көөрге, үн улгаттырар репродуктор деп чүве олдуру ийин.

Дарганың солун чугаазын дыннааш, улус безин шимчеш дивес олурган чоор. Айтырыглар база хөй болган. Ооң иштинде Ээрбек сумузу Чизепей деп кижиниң айтыры кончуг солун болгаш ханы уткалыг болган.

— Мен Ээрбек аксында Сеп-Кыды деп черде чурттап турар кижиде мен. Ол черге-ле өскөн, төрөөн кижиде мен. Ам мырынай кырып бар чор мен. Ол черниң чурттакчыларынын хөй кезиде — орус чон боор чер. Оларнын-биле кады чурттап, магалыг эки амыдырап чор мен. Адыр ыңарам, дарга, бистин тыва улус Россия-биле катчып алгаш, амыдырап, чурттаар чүве болза, чогуң эки чүве ол эвес бе ыңар, дарга? — дээш, Чизепей хөрөөн хожады чөдүргүлээш, чолдак данзазынга ыжын буруладыр таакпылап олур ийин он.

Дарга боданы аарак:

— Бо айтырыг дугайын чаңгыс бо-даа эш эвес, хөй кижиде сонуургап турар, эштер. Мону ТАРН ТК-зы, ТАР-нын чазаа өөренип көрүп турар чүве. Черле ынчаш кедизи барып бистин Тываның арат чонунуң күзели боттаныр боор деп быжы-биле ынанып турар бис, эштер — дей-дир. Чон орта динмиттиг адыш часкаан.

Дарганың илеткелиниң соонда кино үнүп эгелээн. Моон мурунда бис Ленин дугайында чүгле «Башкы Ленин» деп номну билир турган бис. Владимир Ильич Ленинниң овор-хевири кинога көстүп кээрге, динмиттиг адыш часкап турган бис. Ленин бистиң-биле кезээде кады, ол бодунуң партиязы-биле тиилеп, чаяап чурттап чоруур. Биске хосталганың болгаш аас-кежиктиң, тайбыңның болгаш чырыткылыг келир үениң хүнү — Ленин бо-дур ийин деп чүвени ол хая кызаазыңга болган кежээден эгелеп улам хандыр билген мен. Башкы Ленинниң овор-хевири сеткил-чүрээмде ол-ла ол-чаан сиңниге бергенин кезээде медресеп билип чоруур мен.

Эртенинде хемчээп берген черин доозупкаш, ам ону хүлээдир дээш, мастер дээр кижизин дилеп даг кызаазынче чоруп кагдывыс. Бажывыс уткуштур Тока дарга дүүнгү-ле орук даргазы дээр кижизин эдертип алган бо кел чор. Кезек ыт чок тур бис.

— Экий, аревэчилер!— дээш мээң холумну дыңзыды тутпушаан:— Че, ажыл-херээвис кайы хире чоруп тур мон?— деп, дарга айтырды.

— Бис онаалгалыг черивисти доозупкаш, ону хүлээдир кижичи тыппайн чор бис — деп кагдым.

Дарга чанында шилдиг карактыг кижиче көргөш:

— Барып көрөм, дарга — дээш, мени:— Эжиң кымыл?— деп айтыра-дыр.

Чанымга турган Оюмааже айыттым.

— Кайы бо бе?— дээш, дарга Оюмааның буттарындан бажыңга чедир топтап көрдү. Дарга оң хаварып калган холдарын эскерип кааны-ла ол боор:— Каям, кызым, бичии эмишкеек дег холдарың хаваргылап калган-дыр ала?— дидир.

Оон карманындан бичии дептер уштуп алгаш, аңаа бир-ле чүве бижээш:

— Ма, шыкта майгында эмчи кижиче бар, аңаа шарыдып ал, ам ажыл кылба, оон башка хуула бээр — дээш, Оюмаанын бажын эргеледи суйбап кааш, базып чорупту. Дарганың биче сеткилдин, бөдүүнүн, сагыш човаңгырын ынчан пат-ла кайгаан мен.

Орук-тудуг яамызының эң кол кижизи-ле ол боор оң, демги карак шилдиг кижиче улустуң кылган ажылын хемчээп, хүлээп алыры-биле мастерлеринге айтышкыңнарын берип кагды. Ол даргалар орукту доора, узун дургаар хемчээп хүлээп ап турганнар.

Суглуг-Хемниң аныяктары кылган ажылывысты хүлээди-пкеш, даг кызаазынче базып чоруптувус.

Тускай эртемниглер хаяны ам-на чаза тепсир деп барган турлар. Мону сонуургап, орук кедээзинде бедикчигеш кырыңга туруп алгаш, көрүп тур бис. Оон баштай-ла бурт

дээн соонда, мөөгү хевирлиг куу доозун дээрже үнгөш, кал-барып чорда, чык-дарс дээш, адаавыста чер шимчей берди. Частыышкын соонда көөрүвүске, дем чаа-ла бүдүн турган хая Улуг-Хемниң терең суунче шиг дээн болду.

Оюмаа-биле иелээн буза тевискилеп каан шораан хаяларны кырлап чорааш, майгыннарга чедип кээп, Оюмааның балыг холун эмчиге шарыдып алган бис.

Элээн каш хонук ажылдаан соонда, сумунуң араттары Чаргы-Баарының оруун казып, аштап дооскан. Оолап машиналар саат чокка чоруп турар апарган. Хамык улус даг кызаазының кезек шыгынга чыгып келдивис. Тока дарга араттарга байыр чедирип чүве чугаалааш, чоннуң күш-ажылының чедишкыннерин бедии-биле үнелээн.

— Бо дээрге чүгле ажыл-агый айтырыы эвес, харын социал-депшилгелиг хөгжүлдениң чедишкыннери болур. Ол чедишкыннер дээш ТАРН ТҚ-нын, ТАР чазааның мурнундан чалбыштыг байыр чедирейн, эштер!— дээрге, чыылганнар динмиттиг адыш часкап, ураалап тургулаан.

Ооң соонда орук-тудуг яамызының ол улуг даргазы чонга үре-түңнелдиг ажыл-үүлези дээш байыр чедирип, орук ашталгазынга шылгарааннарга өртектиг шаңналдарны тывыскан.

Шала кежээликтей ийи сумунуң улузу Бүүре-Бажынын кара таар оьттуг ховузун куду:

Кадыр хая баарында
Каалама орук үндү.
Каас-шеник машиналыг
Караңнадып моорлаңар —

дижип ырлашпышаан, халдып бадыпкан мындыг бис.

Ярослав ВОЙШЕКО,

Деражно ортумак школазының башкызы.

ТЫВАНЫҢ МААДЫРЛЫГ ТӨӨГҮЗҮ ӨӨРЕДИП ТУРАР

Тыва улустуң революсчу, дайынчы болгаш күш-ажылчы чаңчылдарын кижизидилге ажылынга ажыглаарының дуржулгазындан

ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң составында, эң-не аныяк, ийи дакпыр орденниг Тыва АССР УССР-ден болгаш Ленин орденниг Ровно облазындан муң-муң километр ыракта. Ынчалза-даа эрес сорукутук, күш-ажылгыр тыва улус биске эр-

гим болгаш чоок, чүге дээрге Ада-чурттуң Улуг дайынының берге, айыылдыг чылдарында тыва улус ССРЭ-нің улустарына, эң ылангыя акы-дунма украин улуска улуг, ак сеткилдиг буянныг дузазын чедирип, бодунуң эң эки болгаш маадырлыг оолдар, кыстарын, эки турачы аъттыг шериглерни, танкычыларны чорудуп турган. Олар дайынның фронтучуларына бистиң социалистиг Төрээн чуртувустуң бүгү национал улустарының дайынчылары-биле кады кижитөрөлгөтенниң араатанзыг дайыннары — фашистерге удур туруштуг болгаш дидим тулчуп, дерзии эжелекчилерден Украин ССР-нің хоорайларын, суурларын хостащканнар.

Ровно-Луцкиниң дайынчы операциязынга тыва аъттыг эскадрон чайынналчак дайынчы алдар-биле бодун мөнгөжиткен. Эки турачы эскадроннуң составына 208 дайынчы — 8 офицер, 23 сержант, артканы анаа шериглер турган, оларның иштинден 116 кижитыва араттың революстуг намының кижигүннери, артканнары — Тываның аныяктарының революстугу эвилелиниң кижигүннери турган. Деражно, Ровно, Дубно дээш тулчуушкуннарга тыва эскадроннуң аъттыг шериглери шийтпирлиг быжыг соруктуг, канчаар-даа аажок эп-найыралдыг, бир демниг шаап халдап турганнар. Дайзыннар олардан үргүлчү коргуп, сүртеп, баш сугар чер тышпайн, ыңай бооп дезип тургулаан.

Тулчуушкуннарга эскадроннуң дайынчы составының онзаланып турган чүвези болза балыгланган дайынчылар тулчуушкун шөлүндөн ыравайн, харын сөөлгү тынышка чедир азы дайындан үнер дугайында командирниң дужаалына чедир уламчылап чаалажып турганы болур.

Ровно областа Костопольск районда бистиң Деражно суурга келген кижитыва бүрүзү оон төөгүзү, культуразы-биле танышкаш, суурнуң төвүндө чараш бажынарның бирээзиниң арнында быжыглаан тураскаалдыг самбыраны ыяавыла көрө бээр. Ында алдын үжүктөр-биле мынча деп бижээн:

«Деражно суурну 1944 чылдың февраль 1-де немец-фашистиг эжелекчилерден капитан Т. Б. Кечил-оолга баштаткан тыва эки турачылар хостаан».

Бистиң школавыстың кызыл исчилери он ийи ажыг чылдарда Тываның эки турачы эскадронунуң болгаш Ровно-Луцк операциязынга Украинаның 1-ги фронтузунуң 13-кү армиязының составына чаалажып турган 6-гы гвардейжи корпустуң Морозов аттыг 8-ки гвардейжи дивизиязының 31,29 болгаш 33 дугаар гвардейжи аъттыг шериг полктарының дайынчы оруун өөренип, шинчилеп турарлар.

Тыва аъттыг шериглер адаттыг шериг кезектериниң составына тургаш, бистиң Деражно суурну хостаарына баштай дайынчы сагыл четтирген болгаш кайгамчык эрес, маадырлыг чоруун көргүскен.

Бистиң школаның өөреникчилери тыва дайынчылар дугайында материалдарны улуг сонургал-биле чыып турар. Олар Тываның 60 маадырлар аттыг чурт-шинчилел музейи-биле, Тываның дыл, литература болгаш төөгүнүң эртем шинчилел институтунуң директору Ю. Л. Аранчын-биле, ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң архиви-биле Украинаны гитлержи эжелекчилерден хостажып турган тыва эки турачылар-биле, 6-гы гвардейжи аъттыг корпустуң тывалар-биле кады чаалажып турган дайынчылары, командирлери-биле, дайын чылдарында 13-кү армияның дайынчы оруун шинчилеп турар шериг төөгүчүлери-биле, эң ылаңгыя 13-кү армияның дугайында элээн каш номнарның автору, төөгү эртемнериниң кандидады И. Е. Белкин болгаш Москвада полковник П. П. Филиппов-биле бижиглежи, СЭКП-ниң Тыва обкомундан, база Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң даргазы Ч. Б. Ондардан республиканың ажыл-агыйынын болгаш культуразының улуг чедишкinnerиниң дугайында үнелиг материалдарны ап турарлар.

Школаның кызыл исчилери тыва эки турачы эскадроннун маадырлыг оруктарынче походтарны, экскурсияларны чорудуп, Ровно областың чурт-шинчилел музейинге болгаш Ровно хоорайда 13-кү армияның дайынчы алдарының музейинге удаа-дараа барып, фашистерге удур демиселге тыва эки турачыларның дидим, маадырлыын бадыткап турар документилер болгаш көргүзүглер-биле таныжып турар. Бо бүгү бистиң школавыска ийи дакпыр орденниг Тыва АССР-ниң болгаш орденниг Ровно областың дайынчы база Күш-ажылчы алдарның өрээлин ажыткаш, суурувуста улусчу чурт-шинчилел музейинге тыва эки турачыларның дайынчы алдарының булуңун дерип белеткээр арганы берген.

Тыва АССР-ниң революстугу, дайынчы болгаш күш-ажылчы алдарының дугайында материалдар-биле таныжып турда, өөреникчилерниң кичээнгейин чүү эң онзагай хаара тыртып турарыл?

Хамыктың мурнунда, делегейде Советтерниң бирги чуртунче фашистерниң кара сагыштыг халдаашкынын ынчаардагы Тыва Арат Республиканың чону бодунуң Ада-чуртунче халдаашкын кылдыр көргени. Ол халдаашкын ТАР-нын ажылчы чоннарының чүректерин фашистиг эжелекчилерге килең болгаш көөр хөөн чок чорук-биле хайныктырган. Шакла ынчангаш 1941 чылдың июнь 22-де ТАР-ның Х Улуг Хуралының декларациязынга ыдыкты-биле ынча деп айткан:

«Тыва улус революстугу нам, чазаанга баштаткаш совет улустуң фашистиг халдакчыларга удур демиселиниң эчис тиилелгезинге чедир амы-тынын харамнанмайн, бүгү-ле күжү болгаш аргалары-биле киржиринге белен».

Ыдыктыг декларацияны ТАР-ның ажылчы чоннарының тодаргай ажыл-херектери бадыйткаан. Фронтуга дуза чедирер талазы-биле Тываның араттың революстуг намынга баштаткан бүгү улустуң шимчээшкини янзы-бүрү хевирлер-биле илерээн: ССРЭ-нің камгалал фондузун тургусчуру, чылыг хептер белеткээри болгаш самолёттар, танкылар тудар фондуга акша-хөрөңги чыыры, бистиң чуртувустуң фашистерден хосталган колхозтарынга мал өстүрүп бээри, госпитальдарга, уруглар бажыңнарынга шефтээри дээш оон-даа өске.

Тывалар дайын чылдарында Совет Чепсектиг Күштерге 70 муң эжеш хаактарны, 21 муң кидис идиктерши, 15 муң хой кежи тоннары берип, бистиң чуртувустуң камгалал фондузунга өлүк, эм оъттар, кат, тоорук дужаап, шефтеп турган госпитальдарынче муң-муң пуд эмниг чыжыргананы чоруткан деп онзалап тайылбырлап турар бис. ТАР-ның чүгле бичин оолдар, кыстары дайынчы самолёттар тударынга 578.130 акшаны, «ТАР-ның аныяктары» деп танкылар тударынга 181.593 акшаны чыгган.

Совет улустуң фашистерге удур демиселинге дузалаар талазы-биле Тываның уругларының, ада-иелериниң чаагай ажыл-херээ бистиң твилелгевисти дүргедедир дээш демиселге дуза болганы өөреникчилерни күштүү-биле хайныктырып турар. Олар ССРЭ-нің камгалал фондузунче 265.511 акшаны, уруглар садтарынга 91.930 акшаны, самолёттар эскадрильязын тударынга 277.856 акшаны шилчиткен. Бо чорук болза тыва өөреникчилерниң өндүр патриотчу херектериниң болгаш бистиң Төрээн чуртувустуң алдары, хосталгазы, хамаарышпас чоруу дээш фашизмге удур демиселге оларның хире чергези-биле киришкениниң чырыткылыг үлегер-чижээ болур. Оон-биле кады ол дээрге патриотчу болгаш интернационалчы кижизидилгениң чаагай херээнге, база бистиң улустарывыстың болгаш республикаларывыстың мөңгедө ленинчи найыралынга бараап бооп турар.

Дайын чылдарында Тываның ажылчы чоннары фронтуге Совет Армияның болгаш Шериг-Далай Флодунуң дайынчыларынга 5 эшелон (385 вагон) белектерни, аъттыг шеригге 40.000 дайынчы аъттарны, госпитальдарже 260.000 акшаның аыш-чемин чоруткан, үш эскадрилья самолёттарга 1,8 млн. акша болгаш 140 муң совет рубльди чыгган. ТАР-ның ажылчы чоннарының фронтуга материалдыг дузаламчызының ниити түнү 19 млн. акша азы 66 чыгам млн. рубль болган.

Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-берге үезинде тыва улустуң украин улуска чаагай сеткилдиг буянныг дузаламчызының база бир чырыткылыг үлегер-чижээ болза 1944 чылда УССР-нің фашистерден хосталган Киев облазының колхозтарынга эгитпес дуза кылдыр 30.000 молдургаларны чорудуп бергени болур. Оон ачызында фашистиг дарлалдан улуг кара-

жадаан обласка мыйыстыг бода малдың баш санын дүрген өстүрериниң аргазы бар апарган.

Коммунистиг партия болгаш Совет чазак Тываның арат-тың революстуг намынга, ТАР-ның чазаанга болгаш ажылчы чоннарынга Совет Армияга чедирген ачы-дузазы дээш өөрүп четтиришкенини каш удаа илеретпишаан, ССРЭ-ниң улустарының болгаш тыва улустуң фашизмге удур демиселиниң эрге-ажыктары ниитиниң херээ болур деп айтып турган.

Тываның ажылчы чоннарынга чүректиң ханызындан акы-дунманың изиг өөрүп четтиришкенини Украин ССР-нин ажылчы чоннары илереткен. УССР-ниң Дээди Сөвединиң Президиумунуң ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунга 1943 чылдың январь 3-те байырлыг чагаазынга мынча деп бижээн:

«Украин улус, Совет Эвилелиниң бүгү улустары-биле бир дөмей, Тыва Арат Республиканың ажылчы чоннарының берип турар буянын деткимче дузаламчызын ханы үнелевишаан, кажан-даа утпас. Тыва болгаш өске-даа хосталгага ынакшылдыг бүгү улустарның ниити күжү-биле немец-фашистиг араатаннар когун үзе шаптырар».

Тыва улус тиелелгени чүгле материалдыг болгаш сагыш-сеткилдиң деткимчези-биле эвес, харын Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтуларынга тулчуушкуннарга шуут киржилгези-биле каңнажып турган.

Тыва Арат Республиканың найысылалы — Кызылда 1943 чылдың май 20-де танкист эки турачыларны, а 1943 чылдың сентябрь 1-де аъттыг шериг эскадронун фронтуже үдеп аъткарган.

Тыва танкистерниң фронтуже аъттанырының мурнунда ТАРН Төп Комитединге болгаш ТАР-ның чазаанга бижээн чагаазында мынча деп бижээн:

«Шуптувус кайгамчык дайынчы машиналарга олурупкаш, фронтуже хаптывыс. Совет болгаш тыва улустарның хосталгазы болгаш аас-кежиктиг чуртталгазы дээш Кызыл Шеригниң дайынчылары-биле кады немец фашистиг эжелекчилерни чылча шаап, совет черден үндүр сывыраарын дангыраглап тур бис».

Тыва эки турачыларның киргени танк кезээ Украинанын I-ги фронтузунуң шериглеринге каттышкаш, 1944 чылдың мартта фашистерге удур тулчуушкуннарга киришкен.

Кезектиң танкистериниң мурнунга дайзынның камгала-лын чаза шаварынга болгаш ону сүреринге киржир деп даалга тургускан. Шавар халдаашкын 1944 чылдың май 5-те Киев областың Рыжановка-Кобылянка суурларның девискээринге эгелээн. Чүргүй-оолдуң танказы улуг дүргедээшкин-биле гитлержилерниң турган черинче хөме таварып кире бергеш, дайзынның от точкаларын болгаш дириг күжүн узут-

каан. Танк немецтерниң танкыга удур ийи боозун, үш станоктуг пулемёдун, 15 фашистерни чуура баскан. Танкынын командири балыгладыптарга, Чүргүй-оол экипажтың командыралын дидим хүлээп алгаш, ооң чедишкинниг бурунгаарлаарын хандырган. 1944 чылдың май 5-тен 18-ке чедир Чүргүй-оолдун танкызынын экипажы үргүлчү тулчуушкуннун мурнуку одуруунга туруп келген болгаш ол үениң дургузунда 3 пушканы, 5 миномётту, 7 пулемётту, 75 гитлержилерни чок кылган.

Умань хоорайны хостап турда, Чүргүй-оолдун машиназынын киржип турганы Т-34 деп бөлүк танкылар аэродромче кончуг дүрген хөмө таварып киргеш, фашист ужудукчуларны, чолаачыларны черден тургуспайн барган. Ол үеде эрестиг танкистер 800 гитлержилерни тудуп, 24 самолёттарны, 80 автомашиналарны эжелеп алган.

Дайзынның камгалалын чаза шаварынга болгаш ооң аткаарлаан кезектерин истеп сүреринге көргүскен эрес, маадырлыг чоруу дээш совет командырал чери Чүргүй-оолга Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты тыпсыр дугайында айтырып тургускан. ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму командырал чериниң дилээн хандырган. Ынчангаш Хомушку Намгаевич Чүргүй-оол — Совет Эвилелиниң Маадыры, Алдын Сылдыстың эдилекчизи бир дугаар тыва кижи болган.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунун Х. Н. Чүргүй-оолга тывыскан Бижиин өөреникчилерге номчуп бээр бис.

«Немец эжелекчилер-биле демиселдин фронтунга командырал чериниң даалгазын күүседирде, Силерниң көргүскен маадырлыг чоруунар дээш ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиуму 1945 чылдың март 24-те Чарлы-биле Силерге Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывысты».

Молдав ССР-ни хостаар дээш шавар халдаашкынның үезинде 1944 чылдың августа бистиң шериглеривис фашистиг армияларның ханы болгаш күштүг камгалалын — Яссы-Кишинёвтуң плацдармын узуткаар ужурлуг турган. Ол тулчуушкуннарга тыва эки турачыларның кирип турганы Уманьның Кызыл туктуг полугунун танкистери эрес-дидим чаалажып турган.

Яссы-Кишинёвтуң операциязынга тулчуушкуннарга, эрес-дидим тыва танкистер Кыргыз Идам, Байкара Биче-оол маадырлы-биле өлүрткен.

Ооң соонда тыва эки турачы танкистер совет танк кезектериниң составына Совет Армияның Венгрияны, Румынияны, Болгарияны болгаш Европаның өске-даа чурттарын хостаарынга киришкен.

Немец-фашистиг эжелекчилер-биле тулчуушкуннарга эрес-дидим чоруу дээш орденнер, медальдар-биле тыва эки турачы танкистер Түлүш Нүрсат, Ховалыг Уйнук-оол, Кыргыз Идам, Байкара Биче-оол, Оюн Бортуй-оол, Түлүш Кызыл-Тас, Ондар Дыртык болгаш өскелер-даа шаңнаткан.

Маадырлыг, эрес-дидим болгаш быжыг туруштуг чоруктуң чижектери-биле Тываның эки тура эскадронунуң дайынчы чоруу база байлак.

Тыва аъттыг шериглерниң фронтуже чоруурунун мурнунда төрөөн чонунун мурнунга берген байырлыг даңгыраан өөреникчилер канчаар-даа аажок хүндүлөп дыңнап турар:

«Акы-дуңма совет улустуң немец эжелекчилерге удур Ада-чурттун Улуг дайынынын бир дугаар хүнүнден бээр бистер, ТАР-ның бүгү ажылчы чону ышкаш, социалистиг Ада-чуртту боо-чепсекти холга туткаш камгалажып тулчур деп күзеливис хайныгып турган. Ам бистиң ыдыктыг күзеливис боттанган. Совет болгаш тыва улустарның алдардын, хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун мага-бодувус-биле камгалаар дээш фронтуже чоруп тур бис.

Совет Эвилелиниң Чепсектиг Күштериниң Дээди Командылаал чериниң, ТАР-нын нам, чазааның биске көргүскен идегелин алдарлыы-биле бадыткаарывысты Силерге бүзүредип тур бис.

Совет чепсекти холга туткаш, төрөөн Кызыл Шеригниң хүрээлединге күжүвүстү, ханывысты, амы-тынывысты харамнанмайн фашистиг араатаннарны хайыра чокка согар бис...»

Тыва аъттыг шериглер ол байырлыг даңгыраанга Ада-чурттун Улуг дайынының фронтуларынга дайынчы оруунун эчизинге чедир шынчы болгаш бердинген бооп артканнар.

Уруглар тыва эскадроннун командири капитан Түлүш Балданович Кечил-оол дугайын билип алырлар. Ол яды араттың улуг оглу, өжегерээн харын өстүрүп алгаш, ТАР-ның Араттың революстуг шеринге эки тура-биле кирген Кечил-оол шеригге бодунун мергежилдиг, эки талалары-биле шылгарап турган. Ынчангаш дөрт чыл болганда ону бурунгу орус хоорай Тамбовка Бирги аъттыг армия аттыг шериг училищезинче өөредип чоруткан. Училищени кончуг эки дооскаш, аныяк команди төрөөн чуртунче чанып келген. Аъттыг шеригниң Дээди школазының командылаал чери Кечил-оолду мынчаар демдеглээн: «Шудургу, тура-соруктуг, идепкейлиг. Чурумнуг болгаш кончуг ажылгыр. Өөрүнүң аразында ат-алдарлыг... Ортумак болгаш үстүкү курстарның программаның «кончуг экиге» шингээткен. Тургустунган байдалды белең тодарадыптар, уг-шигни дүрген тыптар. Шийтпирни бүзүрелдиг болгаш бадыткалдыг хүлээп алыр. Айтышкын бээри допчу болгаш четче, тода. Командир дылын эки билир».

Тыва эскадроннун командириниң дайынчы болгаш полит-

белеткел талазы-биле оралакчызы улуг лейтенант Монгуш Данзынович Байыскылаң турган. Ол 1932 чылдан бээр ТАРН кежигүнү, 1938 чылда Москвага КУТВ-ту (Коммунистический университет трудящихся Востока — Чөөн чүк улустарының коммунистиг университеди) дооскан, ооң соонда ТАР-ның Дээди шүүгүзүнүң кежигүнү бооп ажылдап турган. Политика болгаш шериг талазы-биле эки белеткелдиг.

Эскадроннун командири Кечил-оол-даа, ооң оралакчызы Байыскылаң-даа эскадроннун, полктун, дивизияның дайынчыларының болгаш командирлериниң ортузунга авторитеттиг турган.

Тыва эки турачылар алдарлыг Совет Армияның доктаамал экектеринге дайынчы өөредилгени эрткен. Фронтуге аъттанырының мурнунда оларны Совет Армияның аъттыг шериниң кол инспектору Ока Иванович Городовиков хынап көргөн. Хыналданың түннелин дыңнатпышаан, ол ТАРН ТК-ның Чингине секретары Салчак Калбакхөрекович Токага тыва эскадрон мээң сагыжымга аажок таарышты дээш; «Эскадроннун улузу эки сургуулдуг, дайынчы болгаш политбилег талазы-биле бүрүнү-биле белеткелдиг дайынчы кезек бооп турар» деп бижээн болган.

Чаалажып турган армияга келирге, тыва эки турачыларның отрядын гвардия полковник А. Е. Поповтуң командылап турганы Кубань—Қара-Далайының 31 дугаар гвардейжи полугунга киирген. Ук полк болза хамааты дайынының чылдарында алдаржаан болгаш гитлержи эжелекчилер-биле демиселдин фронтузунга шылгараан, Морозов аттыг 8 дугаар гвардейжи аъттыг шериг дивизиязының составынга бактаап турган. Ол дивизияның командири генерал Д. М. Павлов, политбелеткел талазы-биле оралакчызы полковник В. Е. Нитовщиков турган. Дивизияны Морозовтуң ады-биле адаан ужуру — ону хамааты дайынының маадыры, Совет эрге-чагырга дээш маадырлыг өлгөн Ф. М. Морозов командылап турган. Аъттыг шериглер бодунун кезээниң дайынчы чаңчылдарын ыдыктыг кадагалап, өстүрүп, боттарын морозовчулар бис деп чоргаарланып адап турганнар.

Дивизия генерал С. В. Соколовтуң командылааны 6 дугаар гвардейжи корпуска чаалажып турган. Корпус алдарлыг дайынчы чаңчылдарлыг турган. Гвардейжилерниң бодалынга бистин Төрээн чуртувустун найысылалы Москваның камгалалы, Харьковщинада хөй-хөй черлериниң, оларның аразында Совет Эвилелиниң Маадыры украин Курячийнин, чуваш А. П. Воронцовтун, мордва А. А. Мироновтуң өлүрткени Булахи деп хуторнун (суурнун) чанынга кадыг-берге тулчуушкуннар кажан-даа уттундурбас бооп арткан. Ровно-Луцкиниң шавар халдаашкынынга корпус Украинаның I-ги фронтузунун составынга чаалажып турган. Ровенщинаны,

Волыньны, Львовщинаны хостаан тулчуушкуннарның соонда корпус Рава-Русскаяны тавартыр ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарын эрткеш, Ада-чурттуң мурнунга хүлээлгезин эчизинге чедир күүсетпишаан, Польшаны, Румынияны, Венгрияны, Чехословакияны хостаарынга киришкен.

31 дугаар гвардейжи аъттыг шериг полугунга тыва эки турачылар 4-кү эскадрон болган, ооң дайынчыларының, командирлериниң шуптузунга гвардейжи аттарны тыбыскылаан.

Тыва эки турачылар 6 дугаар гвардейжи аъттыг шериг корпусунуң шериглери-биле кады дайынның тыылынга 1200 километр черни эрттип, Морозов аттыг 8 дугаар гвардейжи аъттыг шериг дивизиязының составынга дайынның Ровнода мөөңнеттинген күжүнүң артынче эрткеш, ооң харылзажыр оруктарынче болгаш кур күштеринче халдааш, ооң соонда фашистерден Ровно областы болгаш ооң төвүн хостаар сорулга-биле орук-чирик чок азы багай, шылбыртың харлыг черлер-биле Чарторийскиниң барык чоруттунмас тулааларын эрткеннер.

Тываларның эки тура эскадрону 1944 чылдың январь 30-де бистиң суурувусче дүнеки дидим халдаашкын-биле чаза шаап кирип келгеш, баштайгы дайынчы сагыл четтирген.

8 дугаар гвардейжи аъттыг шериг дивизиязының составында 31 дугаар гвардейжи аъттыг шериг полугу марыжын уламчылап чоруп олурган. Марш үезинде дивизия командири генерал Д. М. Павлов полк командири гвардия полковник А. Г. Поповту кыйгыртып алгаш, анаа Деражно суурну хостаар деп даалга берген. Ынчангаш полк шуут-ла чыскаалдан ында турган фашистер-биле тулчуп кирипкен.

Полктуң командири бистиң суурувусче 1-ги эскадрон-биле (эскадрон командири улуг лейтенант Хафиз Ахмеджанов); ынчаарга ону 4-кү тыва эскадроннуң 3-кү взводу-биле күштелдиргеш (взвод командири гвардейжи улуг лейтенант Сат Монгуш Эрекеевич) шаап халдаар деп шиитпирлээн.

Дайынчылар Деражно суурга чоокшулап кээрге, немецтер арыгда чажырып каан үгер-боолары-биле соксаал чокка боолап-ла эгелээн. Полктуң командири Попов биле ооң оралакчызы майор Блинов балыгланган. Ынчан 1-ги эскадроннуң командири улуг лейтенант Ахмеджанов бодунуң эскадрону биле тываларның үшкү взводун дайынны атакалаарынга доп-дораан таарыштыр тургуза шаап алган. Дайынның оду күштүг-даа болза, дидим шериглер Деражно суурнуң сонгу галазындан чаза таварып кирип келгеннер.

16 шакта немецтер хөй чадаг шериг, танкылар эккелгеш, удур халдап кирген. Морозовчу казактар совет кезектерни суурдан үндүр кызыптар дээн гитлержилерниң ол оралдажыышкынын бир демниг боолаашкын-биле ойтур шапкан.

Ынчалза-даа бистиң солдаттарывыс суурнуң ханызынче база кирип шыдаваан. Дайзын хайыра чок камгаланып турган.

Суурну халдаан ояар ээлеп алып сорулга болдунмас апарган. Дивизия командириниң дужаалы-биле ооң кезектери Деражноже планныг шаап халдаашкынче кирипкен. Үр артиллерия белеткелиниң соонда 31 дугаар гвардейжи аъттыг шериг полугу суурже сонгу талазындан, 33 дугаар гвардейжи аъттыг шериг полугунуң дайынчылары сонгу-чөөн талазындан атакалаан. Фашистер бар шаа-биле удурланып турган. Ынчалза-даа морозовчулар дайзынны аткаар ыйыдып эгелээн. 1944 чылдың январь 31-де эртенгиниң үш шакта Деражно суур дайзындан долузу-биле хосталган. Ол тулчуушкунга эң ылангыя Ф. М. Ахмеджанов боду шуут канчаар-даа аажок эрес-дидим үлегер бооп, атакаже бир дугаарында көдүрлүп үнүп, командылап турган. Ооң командылааны 31-ги гвардейжи аъттыг шериг полкунуң бирги эскадронуң шериглери болгаш капитан Кечил-оолдуң командылааны тыва эки турачыларның дөрткү эскадрону ол тулчуушкунга эрес маадырлыг чоруун көргүскен. Гвардейжи улуг лейтенант Сат Монгуштуң командылааны үшкү тыва взводтуң дайынчылары анаа онза шылгараан.

Ол дугайын бирги эскадроннуң командири чораан амгы үеде Полтаваның чурттакчызы эш Ахмеджанов мынчаар сактып чугаалап турар:

«Бо тулчуушкунга гвардейжи улуг лейтенант Сат Монгуштуң командылааны тыва эки турачыларның взводу кончуг эрес дидим хөделип турган. Олар эскадроннуң өске взводтары-биле кады маадырлыг чорукту көргүзүп, атакаже дидими-биле шаап кирип турган, а улуг лейтенант Сат Монгуш взводту шуут боду баштааш, атакаже көдүрүп үндүргеш, дайзынның хөй санныг артык күжү-биле хол-биле сегиржип тутчуп тура, боду маадырлыгы-биле өлгөн. Взводтуң командылааны ооң командириниң оралакчызы улуг сержант К. С. Калбак холга алгаш, дайзынче шиитпирлиг болгаш тиилелгелиг халдаашкынче баштап кирген».

Бистиң суурувусту хостаарынга кайгамчык эрес-дидим чорукту тыва пулеметчу гвардейжи анаа дайынчы Оюн Сеңгин көргүскен. Тулчуушкун үезинде ол байгы шаа-биле удур халдаашкынче шурап турган фашистерниң одуругларын пулеметтуң өлүмнүг оду-биле коргуш чок үзе чидиртип турган. Оюн Сеңгин бодунуң эрес, маадырлыг чоруу-биле кезектиң дайынчы даалганы чедииникиниң күүседирин хандырган. Совет чазак ополченчи арат турган Оюн Сеңгинни тыва эки турачыларның иштинден эң баштай Кызыл Тук орден-биле шаңнап, ооң маадырлыг чоруун ынчаар бедии-биле үнелеп демдеглээн.

Деражно суур дээш тулчуушкуннун түннелинде совет шериглер дайзынның 150 ажыг солдаттарын болгаш офицерлерин узуткаан, үш чаа складын, 16 чүък, 7 чиик машиналарны, ийи эт-бараан складын, үш мотоциклди, ок-чемзек складын, танк бронетранспортёрну, 18 чадаг-тергелерни болгаш өске-даа чүүлдерни хунаап алган. Тулчуушкун үезинде бистин он ийи шериглеривис, оларның аразында үш тыва эки турачылар — гвардейжи улуг лейтенант Сат Монгуш, гвардейжи анаа дайынчылар Түлүш Сенгин, Оюн Хайдып олар маадырлыг өлгөннөр.

Бистин школаның кызыл исчилери Деражно суурну хостаарынга өлүрткен дайынчыларның аттарын үр дилеп ажылдаанының түннелинде оларның шуптузун тып тодараткан.

Өөреникчилер ССРЭ-ниң Камгалал Министерствозундан 1944 чылда Деражно суурну хостаарынга өлүрткен дайынчыларның даңзызын чорудуп бээрин дилээн. Элээн болганда, бистин суурувус дээш маадырлыг өлгөннөриниң, оларның аразында акы-дунма Тывадан келген үш шеригниң аттары чедип келген. Ынчалза-даа тыва дайынчыларның аттарында школачыларга чамдык чигзиниглиг чүүлдер бар болган. Ынчангаш олар Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Даргазы, Тываның дыл, литература, төөгүнүн эртем-шинчилел институтунун директору, Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында Тыва дугайында номнуң автору Ю. Аранчыннан ук дайынчыларның аттарын тодарадып бээрин дилээн.

1975 чылдың Май Бирниң мурнунда школавыска Чазак телеграммазы келген, ында Ю. Л. Аранчынның дыңнатканы болза:

«Деражно суур дээш тулчуушкунга үшкү взводтуң командири улуг лейтенант Сат Монгуш Эрекеевич, анаа дайынчылар Сенгин Түлүш Хойлукаевич, Хайдып Оюн Шадыпович өлүрткен, старшина Сундуй Түлүш Ламажикович дайындан дириг чанып келген. Үшкү взводтуң салбыр командири сержант Сундуй Монгуш Белекпенович Деражно суур дээш тулчуушкунга балыгланган турган. Ону өлүрткен деп медээ бары-ла бар, ынчалза-даа ол дириг чанып келгеш, үр үеде район прокурорунга ажылдаан, амгы үеде пенсионер, Хову-Аксы суурда чурттап турар.

Таварылганы ажыглааш, башкылар болгаш өөреникчилер коллективинге Май 1-ниң байырын чедирип, улуг Тиилелгениң үжен чылының байыры-биле эң-не эки чүүлдерни күзедим. *Аранчын».*

Ынчангаш, бистин суурувусту хостаарынга өлгөн шупту дайынчыларның аттары билдингир апарган. Школавыстың кызыл исчилериниң эгелээшкини-биле фашизмни чок кылган Тиилелгениң 30 чылының бүдүүзүнде акы-дунма хөөрүнде

орнукшуткан шериглерниң аттарын оюп бижээн тураскаалдыг самбыраны байырлыг байдалга ажыткан бис. Ол аттар бистиң уругларывыстың, өөрүп четтирген чонувустун сагыжыңга болгаш чүректеринге мөңгөде артар.

Деражно суурну хостаан соонда составыңга Тыва эки тура эскадроннун чаалажып турганы 31 дугаар гвардейжи аъттыг шериг полугу Ровенщинаның чамдык хоорай, суурларын, чижээлээрге, Олычканы, Руданы, Краснаяны, Клеваныны, Грабовту, Брониктерни, Карпаловканы, Обаровту, Шпановту саадал чокка хостагылааш, демир-орук шугумун дургаар бистиң областың төвү Ровно хоорайның сонгу талазынче шиглей халдаашкынын уламчылаан: Украинага Гитлерниң онза төлээзи, украин улустун өжээниг шаажылакчызы Эрих Кохтун чызааны Ровно хоорайга турган, оортан ол дайзын Украинаның түр эжелеттирген бүгү девискээрин чагырып турган.

Морозовчу казактар Ровно хоорайга чоокшулап кээрге, дайзын чеисээниң шупту хевирлерин ажыглавышаан, күштүг удурланышкынын эгелээн. Ынчалза-даа гвардейжилер карак кызыл бурунгаарлааш, Ровнонун демир-орук станциязыңга шуут чоокшулап келген. Дайзын бүзээлээшкини эскерипкеш, одун күштелдирип, кур күштен боду чоруур үгер-бооларлыг ийи чадаг шериг батальоннарын хары угда тыртып эккелгеш, 31 дугаар гвардейжи аъттыг шериг полугунун ийи хажызынче удур атакалаан. Изиг тулчуушкун ийи шак уламчылаан. Ок-чемзек адакталган. Дайзынның артык күштериниң ыйышкынындан 31 дугаар полк камгалангаш, ок-чемзек четчелеп алыры-биле 300 метр чедир аткаарлаар ужурга таварышкан.

Фашистер бистиң кезектеривис таварышкан чидириглериниң соонда шоолуг быжыг эвес боор деп бодааш, чаа удур атакаже киргеннер. Ынчалза-даа гвардейжилер черниң ойчигин ажыглааш, дайзынның ийи хажызынче үнгеш, ону хенертен аъттыг чыскаал-биле атакалааш, уш-баш чок аткаарлаарынче албадан. Аъттыг шериглер дайзынны чай алындырбайн сүргеш, Ровнонун демир-орук станциязынче чаза шаап кире берген. Мынчангаш 1944 чылдың февральдың 2-де 16 шакта Ровно хоорай фашистиг эжелекчилерден долузу-биле хосталган.

Морозов аттыг 8 дугаар гвардейжи аъттыг шериг дивизиязының архив документалеринде мындыг бижик бар:

«Ровно хоорай дээш тулчуушкуннарга гвардейжи полковник Поповтун кезээ онза шылгараан. Соңгу таладан халдааш, олар демир-орук станциязынче мурнай таварып киргеннер болгаш хоорайның төвүнче халдаашкыны чоруткан. Аъттыг атакага акы-дунма тыва эскадроннун дайынчылары боттарын улуг алдарга чедиргеннер. Тывалар хоорайның

сонгу кыдынче «ура»-биле чаза шаап киргеш, ооң соонда аъттарындан дүже халыгылааш, дайзынның кырынче ону автоматтарнын, пулемёттарның коргулчун октары-биле хөмө бөлгүртпүшаан, шуут-ла дорт маңап кирипкеннер. Дайзын коргуш чок гвардейжи тывалардан мөгүдеп дезипкен».

Ровно хоорай дээш тулчуушкунга тыва эки турачылар-ның эрес, дидим чоруунуң чүгле чамдык көскү барымдааларын көрээлиңер.

Гвардейжи улуг лейтенант О. Қ. Оолактын взводунуң дайынчылары 65 немец солдаттарны, офицерлерни узуткаан, а Оолак боду 15 гитлержилерни чок кылган. Гвардейжи улуг лейтенант С. С. Бүркекей станоктуг пулемёдун Ровнонуң кол кудумчузунуң азынга тургузуп алгаш, дайзынның автоматчылары биле пулемётчуларынче халаптыг отту ажиткан болгаш ооң-биле гвардейжилерниң бурунгаар шиитпирлиг ушта халып халдаарыга дузалаан. Ол чорук дээш Бүркекей Кызыл Сылдыс ордени-биле шаңнаткан. Улуг лейтенант Куулар Дончут бодунуң взводун атакаже дидим көдүрүп кириген. Демир-орук станциязын оя маннашкаш, гвардейжилер дайзынны гранаталары-биле хөмө шывадапкан, 35 гитлержилер өлүрткен, шериг чепсээ чүдүрген алды автомашинаны хунаап алган. Ол-ла взводтан чиик пулемёттуң башкарыкчызы Кара-Сал Коңгар Ровно дээш тулчуушкуннарга 30 фашистерни узуткаан, а пулемётчик Түлүш Түметей дайзынның от точказын баскан болгаш 60 солдаттарын кырган. Эскадроннуң парторгу Монгуш Байыскылаң бодунуң взводун атакаже коргуш чок кириген. Ол чүгле аар балыглатканының соонда полк командириниң дужаалы-биле дайын шөлүндөн үнген. 1944 чылдың январьның 30-де Деражно суурну, февраль 2-де Ровно хоорайны хостап турда, Байыскылаң хуузунда 20 гитлержилерни узуткаан, ону дээш Дайынчы Кызыл Тук ордени-биле шаңнаткан.

4-кү взводтуң командири гвардейжи лейтенант Монгуш Доржу взводу-биле дайзынның артык күштериниң ийи контратаказын ойтур шапкан. Оон взводу Ровнонуң демир-орук станциязынче мурнай халдап киргеш, 70 фашистерни, 3 станоктуг пулемётту узуткавышаан, дайзынның 30 солдаттарын тудуп алган. 13 дугаар армияның командьылалының дужаалы-биле Монгуш Доржу Ада-чурттуң дайынының ордениниң I-ги чергези-биле шаңнаткан. Ол командир-биле кады оон кадайы, эмчи сестразы Иргит Багбуужап маадырлыг чаалажып турганын чугаалаар херек.

Гвардейжи ефрейтор Соспукай фашистерниң от точкаларын тургускан черлерин тодарадыр деп даалгалыг разведкаже үнген. Дайзынның онгузунга үңгөп чеде бергеш, ооң пулемёттары кайда турарын, кайда, каш немец солдаттар мөөңнеттингенин билип алгаш, бо бүгүну командиринге айыткаан,

ооң соонда ооң чөпшээрели-биле хайгаарал кылып чыткан черинге катап ээп келген. Халдаашкын эгелээри билек, Соспукай Ровнонун демир-орук станциязынче хамыкты мурнай кирген.

Селемелиг взводтуң салбыр командири гвардейжи улуг сержант Лама-Сүрүң Ровноже атака үезинде хуузунда 6 фашистерни чок кылган. Взвод командири-биле ооң оралакчызы балыглаткан соонда ол команданы бодунга алгаш, дайынчыларны халдаашкынче баштап киирген. Ол тулчуушкунга Лама-Сүрүң ийи удаа балыглатса-даа, үстүкү командирниң дужаалы келгижеге дайын шөлүн кагбаан. Старшина Куулар Дажы-Серен взводун тода башкарбышаан, өске взводтар болгаш полктуң командылал пунктулары-биле үзүктел чок харылзааны тутпушаан, тулчуушкуннарга боду эрес дидим киржип, 8 дайынны узуткаан.

Ровно дээш тулчуушкуннарга ол ышкаш гвардейжи старшина Чүлдүм, хол пулемёдунуң бирги номери гвардейжи сержант Бегзи-Хуурак, анаа дайынчылар Чудурук, Шет, Мезил-оол, Сундуй-оол, Дыртык-оол, Сүдер-оол, Шимит-оол, Доржукай болгаш өскелер-даа эрес-дидим чаалашканнар.

Ровно хоорайны фашистиг эжелелден хостаар дээш тулчуушкуннарга 22 тыва эки турачы шериглер амызын берген. Оларның аттары бо-дур: улуг лейтенант Куулар Дончут, сержант Ховалыг Чимит-Дамба, анаа дайынчылар Монгуш Маадыр-оол, Түлүш Сандан, Монгуш Надаажап, Оюн Шойлаа, Оюн Серен, Ооржак Мурзууна, Түлүш Мунзук, Түлүш Улуг-Шыыр, Түлүш Севээн-оол, Оюн Калзан, Соян Төмүр, Оюн Таспын-оол, Соян Чапсын, Оюн Дагба, Оюн Суван-оол, Сат Тамба, Оюн Сотпа, Кара-Сал Кошкар-оол.

Ровно хоорай дээш тулчуушкуннарның соонда 31 дугаар гвардейжи аъттыг шериг полугу 1944 чылдың февраль 6-дан 7-же дүнесинде дивизияның өске кезектери-биле кады Погорельцы-Сурмич уунче халдаашкынны чорутпушаан, Дубно хоорайның мурнуу талазынче үнер деп дужаал алган.

Тыва аъттыг шериглерниң эскадрону дайынның быжыг камгалалдыг кол пунктулар болдурганы Погорельцы, Рачино суурларны хостаарынга киришкен. Ол тулчуушкуннарга анаа дайынчы Серен-Дондуп, старшина Сундуй-оол болгаш өске-даа тыва шериглер онза шылгараан деп өөреникчилерге чугаалап турар бис. Чижээ, Серен-Дондуп дидим бурунгаарлап алгаш, хол пулемёдунуң оду-биле 13 солдатты узуткаан. Ол балыгланза-даа, отту ажытпышаан турган. А Түлүш Сундуй-оол дайынның онгузунче хамыкты мурнай коргуш чок кире халып келгеш, станоктуг пулемёттуң башкарыкчыларын чок кылган. Погорельцы, Рачино деп суурлар дээш тулчуушкуннарга ол ышкаш старшина Куулар Дажы-Серен, улуг сержант Монгуш Кечил-оол, сержант Ооржак Ордуп-оол, анаа

дайынчылар Күжүгет Очур, Оюп Тоспаң болгаш өскелер-даа маадырлыг чаалашканнар.

Ооң соонда 31 дугаар гврдейжи аъттыг шериг полугу Сурмичиже — бурунгу украин шивээ хоорай Дубнонуң чоогунче халдаар деп даалга алган. Ол суурну дайзын быжыг камгалалдыг пункт кылып алган болган.

Дубно — шаандагының украин хоорайы. Ону 1100 чылда Ипатьевтиң төөгү бижинде демдеглээн.

Маңаа Совет эрге-чагырганы С. М. Будёный биле К. Е. Ворошиловка командылаткан Бирги Аъттыг армияның кезектери тургузуп турган. Дубно дээш тулчуушкуннарға Ф. Н. Морозовка командылаткан 11 дугаар аъттыг шериг дивизиязынын, 14 дугаар аъттыг шериг дивизиязынын (командири А. Я. Пархоменко) болгаш И. Э. Якирниң 45 дугаар адыгжы дивизиязынын дайынчылары онза шылгараан. Дубно чоогунга тулчуушкунга 1920 чылдың июль 19-та 11 дугаар аъттыг шеригниң бригада командири С. М. Патоличев амызындан чарылган, ооң-биле кады чаалажып чораан он алды харлыг оглу Михаил амгы үеде СЭКП ТК-ның кежигүнү, ССРЭ-нин Даштыкы садыг министри, Социалистиг Күш-ажылдың ийи дакпыр Маадыры. Ынчан польша халдакчылар Дубнону эжелеп алып аргалыг болган, ынчангаш ук хоорай барык чээрби чылда буржуаз-помещик Польшаның дарлалынын адаанга турган.

1939 чылдың сентябрь 17-де үр манаткан хүн келген. Ынчан Барыын Украинаның черлерин Совет Армия хостаан. Дубнонуң кырынга кызыл тук киискип үнген. Дубнога социалистиг чаартылгаларны фашистиг эжелекчилерниң ССРЭ-же кара сагыштыг халдаашкыны үзе кирген. Дайынның баштайгы хүнүнде хоорай фашистиг ужар-чүүлдүң халдаашкынынга таварышкан. 1941 чылдың июнь 22-де Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелээниниң соонда 25 минута болганда Дубнонуң дээринге 46 дугаар хыдыкчы полктун ужудукчузу улуг лейтенант Иван Иванович Иванов Ада-чурттуң Улуг дайынының төөгүзүнде эң баштай агаар таранын кылган. Совет Эвилелиниң Маадыры атты аңаа өлгениниң соонда ты-выскан.

Дубно хоорайга өөреникчилер-биле экскурсиялап келгеш, 1944 чылда хоорайны хостаанын болгаш ол тулчуушкуннарға тыва эки турачыларның киришкениниң дугайын төөгүлөп бээр бис.

Февральдың 10-да дүне тыва эки турачыларның эскадрону аъттардан дүшкеш, шалып бурунгаарлавышаан, дайынын баарында танкыга удур дөрт одуруг, суг долган онгарларлыг хөй каът камгалалының мурнуку онгуларынга чеде берген. Гитлержилер Тывадан келген коргуш чок шериглерже удур калчаалыг от ажыткан.

Полктуң командири тыва эскадроннуң дайынчы шаап халдаашкынын артиллерия-биле деткиир деп команда берген. Ооң ачызында тыва шериглер үш одуруг, суглуг онгарларны кеже бергеннер. Сөөлгү, дөрт дугаар, эң-не берге, 4 м калбак, 3 метр чедир ханы онгар арткан. Кежээликтей полк командириниң дужаалы-биле бистин артиллериявыс дайзынның туруштарын база катап боолаан. Тывалар сөөлгү онгарын ажып эрткеш, сывырындак демир моондакка келген. Эскадроннуң командири Кечил-оол харылзаачыларны дамчыштыр канчап-даа тургаш тенниг сывырындак демир моондакты ажып эртер деп взводтар командирлеринге дужаалын чоруткан. Боду бурунгаар үне халып келгеш:

— Гвардейжилер, Төрээн чурт дээш! Мээң соом-биле бурунгаар! Ура!— деп кыйгырган.

Командириниң соо-биле эки турачылар Сурмичи суурже чаза таварып келгеш, ийи станоктуг пулемёт биле ийи миномётту хунаап алган. Хол-биле сегиржиң алган тулчуушкунга немецтер гвардейжилерниң халдаашкынынга шыдашпайн, Сурмичиниң дүжүп берипкен. Ивка хемде 4 көвүрүгнүн чанынга тулчуушкуннар эгелээн. Дайзын шыдаар шаа-биле удурланмышаан, 1944 чылдың февраль он бирниң дүнесинде удур атакаже көдүрүлген, оозу дораан ойтур шаптырган. 4 шакта дайзын база катап удур халдаашкын кылган, ол база-ла чедимче чок болган. Ынчалза-даа дайзын инициатива алырын кордааш, чаа кур күштер киирип, танкылар болгаш артиллерия-биле күштелдирген чаа чадаг шериг полугун дайынчылары эвээжээн тыва эскадронга удур база бир атакаже албадаан. Чүгле ийи шак иштинде кадыг-дошкун тулчуушкуннуң соонда, дайзынның дириг күш болгаш техника талазы-биле илдең артык күштүүн барымдаалааш, эскадроннар мурнуку онгуларынче аткаарлааш, камгалалче шилчээннер. Өөрүнүн аткаарлаашкынын улуг лейтенант Сат Бүркекейге баштаткан 11 пулемётчиктер биле старшина Куулар Дажы-Серенге баштаткан 8 бронебойщиктер камгалап артканнар. Дайзынга бүзээлеткен каш борбак гвардейжилер серт-даа дивээн. Олар дайзынның танкыларының, боду чоруур үгербооларының болгаш солдаттарының оруунга эрттинмес хана бооп турупканнар. Эрес-дидим тывалар панфиловчуларның маадырлыг чоруун катаптаан деп өөреникчилерге тайылбырлап турар бис. Ол тулчуушкуннарны боду көргөн, бистин школаның кызыл ишчилериниң чагаалажып, харылзажып турары, Москва чурттуг чогаалчы Михаил Максимович Вершинин мынчаар сактып турар: «Ол шериглер ханынын сөөлгү дамдызынга чедир онгуларын дайзынга бербээннер. Олар дайзынның оруунга хая хана бооп турупкаш, ону эрттирбээн.

Тыва улустун чоргаар оолдары дайынчы туружунга шупту өлгеннер. Ынчалза-даа оларның амы-тыны фашистерге

кончуг улуг каражаны чедирген. Тулчуушкун шөлүнгө 150 фашист солдаттар болгаш офицерлер өлүрткен».

Алдарлыг пулемётчиктерниң, бронебойщиктерниң өлүм чок аттарын уругларга адап берип турар бис. Олар бо-дур: гвардейжи улуг лейтенант Сат Бүрзекей, бронебойщиктер салбырының командири гвардейжи старшина Куулар Дажы-Серен, гвардейжи сержант Ховалыг Балчый-оол, гвардейжи улуг сержант Ховалыг Дөңгүр-Кызыл, гвардейжи анаа дайынчылар—Оюн Түметей, Донгак Тыртык-оол, Соян Бады, Монгуш Базыр, Кыргыз Сенчен-оол, Сарыглар Дидиржаа, Хомушку Лакпа, Салчак Майын-Тара, Ооржак Самбуу, Сарыглар Канчыыр-оол, Оюн Удумбараа, Монгуш Мөнгөштей, Ондар Чылбак, Сарыглар Часкыдак, Салчак Шойдакпан.

Тывадан келген эки турачыларның маадырлыг чоруунун дугайында медээ фронтунун дайынчыларының ортузунга кончуг дүргөн тарай хона берген деп уруглар улуг сонуургалдыг билип ап турар. Эң ылаңгыя тыва эки турачылар дугайында солдат ырларны уруглар онза сонуургап турар. Оларның бирээзинде мынчаар ырлаан:

Пулеметчу тываларың аткаар баспаан.
Он бир оолдар маадырлыг орта калган.
Бүзээлээннер — фашистерниң чүзүн кырган
Тыва чурттуг эрес дидим пулеметчиктер
Тынын берип, арзылаңнар дег тутчуп турган.

Оолдар, уругларны, эң ылаңгыя уруглар тыва санитаржы кыстарның маадырлыг чоруун онза магадап турар. Тыва улустун кыстары—Иргит Багбуужап, Кыргыз Сынаа, Монгуш Дарьяа, Монгуш Амаа, Ооржак Байлак, Ооржак Севил, Ховалыг Бичен, Оюн Поля, Сарыглар Часкал, Кыргыз Норжун олар өске шериглер-биле кады эскадроннун дайынчы одуругларынга чоруп, дайынның күштүг одунун адаанга балыглатканнарга баштайгы эмчи дузазын чедирип, оларны тулчуушкун шөлүндөн үндүрүп турган деп аныяк өскенге чугаалап берип турар бис. Чижээлээрге, Ровно хоорай дээш тулчуушкунга Кыргыз Сынаа балыгланган хирезинде-ле, санитар кезээнче барбайн, бодунун хүлээлгезин күүседирин уламчылаан. Санитарка Монгуш Амаа бодунун ланчызы-биле үш гитлержилерни аткылап каан. 1944 чылдың февраль 7-де Погорельцы суур дээш тулчуушкунга санитарка Иргит Багбуужап дайынның боолаашкыны күштүг турза-даа, аар балыгланган алды дайынчыларны дайын шөлүндөн үндүрүп, госпитальга чедиргеш, эрес-дидим чоруун көргүскен.

Сурмичи суур дээш тулчуушкуннарга санитарка Сарыглар Часкал дайынның куттулган октарының адаанга үш дайынчыга баштайгы эмчи дузазын көргүскен болгаш госпитальга чедирген, а санитарка Ховалыг Бичен ол-ла тул-

чуушкунга дайын шөлүндөн аар балыгланган беш дайынчыларны үндүргөш, эмчи пунктузунга чедирген.

Немец-фашистиг эжелекчилер-биле демиселдин фронтузунга Кыргыз Сынаа, Монгуш Дарьяа, Ховалыг Бичен, Ооржак Байлак, Монгуш Амаа, Оюн Поля коммунистер болгулаан. Бистин Төрээн чуртувус дээш тулчуушкуннарга эрес, маадырлык чоруу дээш Кыргыз Сынаа, Ховалыг Бичен, Ооржак Байлак, Монгуш Амаа Ада-чурт дайынының орденнери-биле, а өске санитарка кыстар «Эрес-дидим чорук дээш» деп медальдар-биле шаңнаткылаан.

Бо барымдаалар өөреникчи уругларны тыва патриот кыстардан үлегер ап, ынак Төрээн чуртун камгалаарынга боттарын белен болдуар күзелди хайындырып турар.

Фашистерге удур бүгү тулчуушкуннарга боттарының дайынчы хүлээлгелерин эскадроннун коммунистери — ТАРН-ның кежигүннери кайгамчык үлегерлиг күүседип турган деп школачыларга болгаш чонга тайылбырлап турар бис. Чижээ, эскадрон командиринин политкезек талазы-биле ора-лакчызы Монгуш Байыскылаң Ровно дээш тулчуушкунга балыгланза-даа, солдаттарын кагбаан болгаш хоорайның кудумчуларыңче баштайгы дайынчылар-биле кады хөме таварып кирген. Деражно биле Ровно дээш тулчуушкуннарга Байыскылаң боду 20 ажыг фашистери чырык черден арыг-лаан болгаш ССРЭ-нің Дээди Советинин Президиумунун Чарлыын ызугаар Кызыл Тук ордени-биле шаңнаткан.

Бүгү дайынчыларга эскадроннун командири, коммунист, гвардейжи капитан Түлүш Кечил-оол үлегерлиг бооп турган. Кайда-ла берге байдал тургустунган болдур, кайда-ла дүрген болгаш шын шиитпир үндүрүп, дайынчыларны бодунуң үлегери-биле сорук киирери эргежок чугула апаргандыр, ол анаа үргүлчү чеде хонуп кээп, чедишикчини хандырып турган. Эскадронну тулчуушкуннарга шын башкарганы болгаш маадырлык чоруу дээш Кечил-оол Кызыл-Тук ордени-биле шаңнаткан. Төрээн чуртунга Кечил-оол биле Байыскылаңга ТАР-ның дээди шаңналы — Республика орденнерин тывыскан.

Ровенщинаны хостаары дээш тулчуушкуннарга тыва эки турачы шериглерден 63 кижжи маадырлыгы-биле өлгөн, 61 кижжи балыгланган.

ССРЭ-нің улустары-биле тыва улустун бузулбас эп-найыралы Ада-чуртун Улуг дайынының чылдарында кижжи төрөлгетениң каргыштыг дайыны — фашизмге удур дайынга социализмнің делегейде эң баштайгы чурту — ССРЭ-нің алдар-ады, хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш ниити демиселге төккөн хан-биле быжыглаттынган деп чайгаар үнүп келир түннелди кылып бис.

Бистин дьянакчыларывысты тыва эки турачы аъттыг шериглернин болгаш политажылдакчыларының бедик үнелээни аажок магададып турар.

Чижээлээрге, 31 дугаар гвардейжи аъттыг шериг полугунун гвардейжи полковниги А. Г. Поповтун бижээни бо:

«Саян сыннарының алдарлыг эзирлерин командылаарын менээ идегээни дээш командылал черинге кызыгаар чок өөрүп турар мен.

Бүгү-ле дайынчы операцияларга тыва эки турачылар боттарын мээң полугумнун эң эки кезектеринин бирээзи кылдыр көргүскенер. Эрес-дидим, маадырлыг, коргус чок чоруу-биле, бодунун чонунга кызыгаар чок бердингени-биле тыва эки турачылар менээ дааскан кезектин дайынчы төөгүзүнге эвээш эвес маадырлыг чоруктарны артыргаш, аъттыг гвардейжилернин адын алдарлыы-биле бадыткааннар».

Ровнонун Морозов аттыг 8 дугаар Гвардейжи аъттыг шериг дивизиязының командылалының Тыва Арат Республиканың нам, чазаанга чоруткан чагаазында мынчаар бижээн:

«Коргус чогу болгаш маадырлыы, Төрээн чуртунга ыдыктыг ынаа — Советтиг Төрээн чурт дээш тулчуушкуннарга Силернин Республиканың эрес-дидим оолдар, кыстарының көргүскен мөзү-шыңары мындыг...

Төрээн чуртунун шак ындыг экер-эрес, туруштуг, дидим, маадырлыг оолдар, кыстарын кижизиткени дээш Силернин иүүрүнерде тыва улуска өөрүп четтирдивис. Фашистиг араатаннарга удур бистин кезектеривсте акы-дуңма Тыва Арат Республиканың маадырлары демисежип турарынга чоргаарланып турар бис».

Украинаның 1-ги фронтузунун политэргелелинин начальниги генерал-лейтенант С. С. Шатиловтун АТКШ-тин Кол Политиктиг Эргелелинин начальниги, ВКП(б) ТК-нын Политбюро кежигүнүнге кандидат болгаш ВКП(б) ТК-нын Секретары А. С. Щербаковтун адынга тускай политиктиг дыннадынында мынча деп демдеглээн:

«Маадырлыг, быжыг туруштуг болгаш эрес-дидим чоруктун үлегер-чижектери-биле тываларның дайынчы оруу бүргеткен, олар дайзын-биле тулчуушкуннарның каржы шылгалдазын тудуп шыдап, чонунга берген даңгыраан алдарлыы-биле бадыткааннар»...

Түннелинде 6 дугаар гвардейжи аъттыг шериг корпузунун командири генерал-лейтенант С. В. Соколовтун Совет Эвилелинин Маршалы С. М. Будённыйга дайынчы медеглелинден үзүндүнү чижеглеп көрээлиңер. Ында чугаалааны болза: «8 дугаар аъттыг шериг дивизиязының 31 дугаар гвардейжи аъттыг шериг полугунун составынга дөрткү эскадрон бооп бактаап турган ТАР-ның бирги эки тура отряды

дайынчы хөделиншикинсереге быжыг туруштуг, эрес-дидим чо-руун көргүскөн.

Эскадрон дайынчы сагылды 1944 чылдын январь 30-де Деражно суурну алып дээш тулчуушкунга четтирген. Бир батальон чадаг шериг күштүг дайзын бар шаа-биле удурланып турган. Тыва эскадрон 31 дугаар аъттыг шериг полугунун мурнуку отрядына турган. Ол январь 30-де 2 шакта суурже бир дугаарында эрес-дидим халдап киргеш, дайзынны чок кылып Деражнону хосташкан. Ол тулчуушкунга дайзынның 70 солдаттары болгаш офицерлери бастынган. Шериг херекселдериниң 3 складын, 7 чиик болгаш 14 чүк машиналарын чаалап алган.

Ровно чоогунга 31 дугаар гвардейжи аъттыг шериг полугунун уунга фашистернин быжыглаан пунктузу турган, ону узуткаарын тыва эскадрон 1 болгаш 5-ки эскадроннар-биле демнежип тургаш күүсеткен... Тыва эскадрон немецтернин удурланышыкынын сый шапкаш, Ровнонуң соңгу-барыын талазынче баштай хөме таварып кирген.

Дубно чоогунга эскадрон Погорельцы биле Сурмичи суурларны хостаар дээш тулчуушкуннарга шылгараан..»

Бистиң школааның кызыл исчилериниң дилээшкисинери уламчылавышаан, Саянның эзирлериниң маадырлыг чоруктарының дугайында материалдар үргүлчү немежип турар. Школачыларның дилээн ёзугаар СЭКП-нин Тыва обкому Тыва АССР-нин күш-ажылчы алдарының дугайында хөй саныг материалдарны, республикада бүдүрүлгенин, көдээ ажыл-агыйның, культураның мурнакчыларының болгаш чаартыкчыларының чуруктарын чорудуп бергилээн.

Өөреникчилеривиске, суурувустун бүгү чурттакчыларынга улуг өөрүнчүг чүве болза Ровно облазын фашистиг эжелекчилерден хостаанының 30 чылының байырлалы-биле холбаштыр Деражнога Тываның чазак төлээлериниң келгени болган.

Төлээлернин аразына Тыва АССР-нин Дээди Сөвединиң даргазы Юрий Лудужапович Аранчин (удуртукчузу), Тываның эки тура эскадронунун командириниң политкезээниң талазы-биле сралакчызы Монгуш Данзынович Байыскылан, эскадронун эмчи сестразы Суукай Балчыровна Норжун олар чорааннар.

Ровенинаның хоорай, суурларын фашистиг дарлалдан хостаарына тыва эки турачыларның төөгүлүг маадырлыг чоруктарының 35 чылын, Тываның ССРЭ-нин составына эки тура-биле каттышканының 35 чыл оюн, Ада-чурттуң Улуг дайынына Совет улустун Тиелелгезиниң 35 чыл оюн төлөп тиг уткууру-биле Деражнонун ортумак школазының аныяк чурт шинчилекчилери болгаш кызыл исчилери тураскаалдыг өрээлди — Ленин орденниг Ровно облазы биле ийн дакпыр

орденниг — Ленин болгаш Улустарның найыралы орденнер-
лиг Тыва АССР-ниң найыралының музейин ажиткан. Ында
«Ровенщинага партизан шимчээшкини», «Чажыт партия об-
кому ажылдап тур», «13-кү армия биле 6 дугаар гвардейжи
аъттыг шериг корпусу — Ровенщинаны хостаарынга», «Орден-
ниг амгы Ровенщина» деп стендилер бар.

Ол музейге школачыларның болгаш келгеннерниң онза
сонуургалын Тыва АССР-ге тураскааткан материалдар, стен-
дилерде фоточуруктар, эң ылангыя «Тыва эки турачы аът-
тыг шериглер—Ровенщинаны хостаарынга», «Тываның фрон-
туга дузаламчызы», «Дайын хоочуннарының Ровенщинага,
Тывага, бистиң Төрээн чуртувустуң найысылалы, маадыр-
хоорай Москвага ужуражыышкыннары», «Ийи дакпыр орден-
ниг Тыва АССР — амгы үсде» деп темалар хайныктырып
турар.

Бо бүгү болза украин болгаш тыва улустарның, база хөй
националдыг Төрээн чуртувустуң бүгү улустарының акы-
дуңмалышкы найыралының быжыгарынга — бистиң Төрээн
чуртувустуң алдар-ады, хосталгазы болгаш хамаарышпас
чоруу дээш Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтуларынга
кады төккөн хан-биле доннашкан найыралының быжыгып,
хөгжүүрүнге бараан бооп турар.

УССР-ниң Ровно облазы.

Шүлүктөр, шүлүглелдер

Степан САРЫГ-ООЛ

БИЧИИМДЕН БОДАЛЫМ

1

Володя дээр, Надя дээр
Болганчок-ла эргим, эптиг —
Иштим-хөңнүм чымчаш кышныр
Ийи атты адап чордум.

Уругларга букварь — эге,
Улугларга башкы, маңнай —
Улгаттырар — хүндүледир
Ульяновтар, Крупская.

Оларның шын омак сөөгү —
Орус улус ажы-төлү...
Ооң-на аайы болган боор оң,
Онза чоок-ла билним мындыг:

Орустар-ла болган соонда
Олар ыяап-ла тараачыннар.
Тараа дээрге кежик, буян.
Дадагалзаг туруп болбас!

Андазынны бодаптар мен:
Анмаар долу далган-быдаа —
Чемзиг-ле чем дөгерези —
Черден үнер байлак ында.

Хүлүмзүргей Надяның
Күзен-сарыг бажы безин
Күскү бышкан тараа-сноп,
Хүнге чайнап алдыннаныр.

Орус печка, бышкан аыш-чем,
Омак хөглүг каткы, чугаа,
Шаньга, хлеб, далган-тараа —
Самоварның шимелдези!

2

Эр бооп өзүп, угаап келгеш,
Элээн кайгаан чүвем мындыг:
Ульянов деп «тараачыным»—
Угаан күштүң үнөр дөзү!

Оларнын ол тарып кааны
Онза чаагай Үрезини —
Хувискаалдың эге оду
Хуулгаазын үнүш болган.

Кара хөрзүн, кургаг кум дээш
Кандыг-даа чер оюп кагбас.
Үргүлчү-ле дүжүт үнөр
Үрезинни олар чашкан.

Хаттыг шуурган, чаңнык долу,
Халап, каңга кактырганнар —
Алзып-чирткен аштаңгы чон
Анаа халас дерин төкпес.

Өскен чернин эртинези
Өскээр унче халас акпас:
Ээзи чоннун эглиш дивес
Эвилели ыяк туткан.

Оларнын ол үрезини
Ораннарже дыргын тараан...
Эң-не баштай билгенимден
Эге-ле онза тараа болган.

Кенен-даа бол, бодалымның
Кедизи шын өктерээн дээш
Чонум, хөйүм мурнун орта
Чоргаарланмас аргам-даа чок.

ҮШ-БЕЛДИР АРЖААНГА

Чаржып баткан Белим, Шишкит,
Чаваш болгаш Кызыл-Хемнин

Белдиринден фонтанналган
Бедик чаагай «Үш-Белдир»!

Авам, ачам бодап тыппаан,
Алдын пашка хайындырбаан-даа,
Үжүүр чараш хемнеримден
Үе-дуптен бодараан сен.

«Тос-аржаан» деп үнүштернин
Доозазындан бүткен ышкаш
Эртинелиг изиг аржаан
Экиртилге — эмнелгем сен!

Эрги шагның артынчызы —
Элег-түрег — эмлек хоочум
Арыглап-чул экиртип бээр
Ачы күштүг аржааным сен.

Амгы шагның билни-биле
Акылышкы-угбашкы бооп,
Ажылчы чон ээлеринге
Авыралдыг кадыкшыл сен.

Чедер, Тарыс, Шивилиг бе,
Черивисте хөй-хөй аржаан
Чергелештир хөгжүүрүнге
Сенден улуг чижек алзын!

Шаандагы дег сеңээ тейлеп,
Чажыг чажып, чалбарбайн,
Адың адап, кадык, омак,
Алгап, мактап ырлап чанайн!

1978, Үш-Белдир.

ЫДЫК УЛУГ ХООИЛУВУСТА

Кандыг-ла бир чогаал туржук,
Хана солун арнынга-даа,
Амдызында адым үнмээн
Анаа бөдүүн хамааты мен.

Тоолда кирген Маадыр ышкаш,
Тоожу ийикпе, шүлүглелде

Чогум адын адаттырган
Чолдугларны номчуур-даа мен.

Ынчалза-даа хомудавас,
Быттавас, мактанмас-даа —
Хүлээлгемни күүсетпишаан,
Хүннүң өөрүүр сеткилим бар:

Амдызында деңнелге чок
Алдын судур — намдарым ол,
Ында мени бижип каанын
Ылап билир чоргаарым ол!

Бистин Совет Күрүненин
Бирден бир чок эдерери
Ыдык улуг Хоойлувуста
Ында мени бүрүн бижээн!

*

Кызыл-Эник КУДАЖЫ

ХЕРЭЭЖЕН ЧОНГА ЙӨРЭЭЛ

Херээженнер
хертеш болгаш чоргаар улус,
Хемчик хем дег, өткүт үннүг ырлаар улус.
Ажыг-шүжүг човулаңга алдыртпаан чон,
Ада-чурттун төөгүзүңге алдаржаан чон.

Чымчактанза, херээжен чон чымчак улус,
чычыы-торгу, хилиң-маннык
ойга калыр.
Кадыгланза, херээжен чон кадыг улус,
хая-даш-даа, демир-дес-даа
отка калыр.

Маргышкаш чоор, экер-эрес аңчылардан
мажаалайга ууштаттырган эрлер көвей.
Оттуг түрүн херээженнер тыртып кээрге,
оолдуг адыг
оруун безин чайлап бээр дээр.

Эңгиведен тамы куду шурай берген
эрни кым-даа төөгүге дыңнап көрбээн.
Кызагдалга таварышкан шагы кээрге,

кыстын чүрээ
кыймыш дивес, шмирт дивес.

Бурун шагдан байбаакылар кожаады деп,
будулдулар,
бууктурар бодаванар.
Бокту-Кириш акызының дунмазы кыс —
Бора-Шээлей согур душ бооп тоолга кирбээн.

Херек боорга, октуг боону холга туткаш,
херэеженнер тудушканын кым-даа утпаан.
Араатанзыг фашистерни хыдып чораан
аравыста Бичен угбай херечи ол.

Уктуг ишчи херэежен чон кылыр үлүү —
уруг аадар,
ужук сөөртүр ол-ла эвес.
Херэеженнер — тудугжулар, кадарчылар,
херэеженнер — директорлар, ректорлар.

Делегаттар,
депутаттар, дипломаттар,
делегейде сураа үнген эртемденнер.
Космоста үне берген ужуп чоруур,
кончуг ханы далай дүүнче шымнып чоруур.

Аржыылдыглар кылбас ижи кайда-даа чок,
аржыылдыглар хүндүлетпес чери-даа чок.
Херэежен бооп төрүттүнген болурумгай,
кежик-чолум
хензиг-даа бол хомудакас.

Чүректиглер оранчоктан ынчан меңээ
чүдүп эртип,
чүүлдүгүнүп турарлар ийик.
Қарактыглар талыгырдан ынчан мени
кайгап эртип,
каттыраңнап турарлар ийик.

Ажыл соонда могоп шылаан чаныптар мен,
ашаам мени орук ара уткуп алыр.
Ажы-төлү арыг-силиг, тодуг-догаа,
аъжы-чеми аяк долу, изиг-чытыг.

Баартыгын
багланыпкан күжүр ашаам

баарымга улуг хөнөк салып бээрге,
хөөкүй бодум диванымга тепкиленип,
хоккей көрүп,
хөлестенип чытпас мен бе.

Торга ышкаш, каас-чараш кыстарымны,
Торлаа ышкаш, өөр-өнер оолдарымны
улуг-хүнде эдертипкеш базарымга,
улус мени магадап-ла ханмастар боор.

Чырык черге база катап төрүттүнер
шынап ындыг аас-кежик турган болза,
мунчулбас мен,
чаштыг кылдыр
чаяңар деп,
бурган башкаа
чагырындан чалданмас мен.

Херээжен чон орган чери хөглүг-омак,
херээжен чон турган чери чылыг-чымчак.
Эриг баарлыг ындыг чонга йөрээл тутпайн,
эрлер чирин дуглап чораан ажыым чүү боор.

Сени эвес, авайымны йөрөөл тур мен,
сеткилинни хомудатпа, күжүр ачай.
Ботту эвес, кадайымны алгап тур мен,
борбаннава, шапкыланма, хөөкүй чүрээм.

Хүннээрексиг
күүйлерим курайладым,
хүртеңнешпейн анаа оргар, даайларым.
Чечектерзиг
чеңгелерим алдаржыттым,
чемелевейн орта оргар, акыларым.

Хенчелерзиг
кенээттерим мактап тур мен,
хертеннээннин
херээ чок боор, оолдарым.
Анайларзыг кыстарымны ырлап тур мен,
адааргаанның
ажыы чок боор, күдээлерим.

Эрге-чассыг херээжен чон бүгүдеге
эчизинден йөрөөл туттум!

Өөрүшкүзүн
өөрүнгө
өргүвээн дээш
өкпөңдөриң
өндөйтпөңөр, кадыг эрлер!

ЭРЭЭН ТАЙГАМ

Ээреген эрээн тайгам,
Эригерин уттуп алдым:
Өзеннериң, эзимнериң
Өрегелиг өөм болду.

Дыштанырым хамаан эвес,
Дыртык баштыг тывызың бар:
Аптаралаан чажыдыңны
Ажыдар дээш чадап кагдым!

Катап-катап кээримге-ле,
Хамык чүвөң чаа боор-дур:
Аның-мениң огузу-даа,
Айлаң-кужун ырызы-даа...

Будуун безин дызырт дээрге,
Бузудун аа тывар дээштиң,
Делбиң кулаам сүүререр,
Дээрбек караам сыгырарар.

Чангыс катап мени кээргээш,
Чажыдыңны сөглөпсизе,
Чарык баштыг дошпулуур дег,
Чалгааранчыг апаар боор сен.

Кончуг шын-дыр, эрээн тайгам,
Хомудаар дээр сеткилим чок:
Шуглап чыдар чажыдыңны
Шуптузун мээ сөглөп бербө.

Оонга чүглө бодум эвес,
Оглум, кызым таалазын.
Чажыдыңны сартык кылдыр
Салгалдарга база артыр.

ИЙИ САЛЫМ

Салымывыс ындыг болган,
Сайзанак дег, өггө душпаан.

Шаа эрткен херек-тир ийин,
Хүүрек туткаш коптаргаш чоор.

Бистин ийн салымывыс
Бирикпээн дээш хомудава.
Билбээченнеп, көрбээченнеп,
Бүдүү хилеп эрттирип каайн.

Саяктаарга чайлы бербес
Сарыг теве мөгени дег,
Салымывыс иелдирзин
Ынчаар чүктеп чораай мен аан.

Терезинниг ховуларга
Теве көргөн санында-ла,
Дегийт мени сактыр боор сен,
Хүлүмзүрүш кынныр боор сен.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН

ОТ ЧАЯЧЫ

Шүлүктээн тоолчугаш

Адам-өгбе ызыгуурум
Аттыг-чарлыг тоолчу чораан.
Дошкун кыжын кырган-ачам
Тоолун ыдар чанныг чораан.
«Октаргайда хүннүң оглу
Отту дагып чоруур силер
Оттук шаккаш, мерген кижин
Отту чаяп кагган джжир».

Хары чаалкан. Даглар бажы
Каштагар ак көстүп турган.
Улуг-Хемнин кыдыглары
Улай чаактаан — дошталгылаан.
Шыырныккан шилги бызаа
Чыккыладыр эдип турган.
Ол-ла күзүн кырган улус
Отту дагаан, сактып тур мен.

Отка чемин кагбаан болза,
Отка шайын чашпаан болза,
Одун дагып албаан болза,
Оскул-ондак болур джжир.

Одун-көзүн дагаан өгге
Олча-кежик чайгаар келир,
Аал-чурту менди турар,
Аарыг-аржык болбас джжир.

Орай күзүн күзег чуртка
Отту дагыр үе кээрге,
Шыдалдыг өг, хирелиг өг
Шыдавыже дөгертинер.
Кончуг байлар лама чалаар —
Одун чула дагыдып аар.
Кошкак улус хамны хооптар,
Одун дөнгүп дагыдып аар.

Сарыг дьттың дөзүн орта
Чаңгыс өөвүс турган чүве.
Алдар-аттыг улуг хамны
Ачам ашак хооп келген.
Хамнаар тонун кедипкен хам
Караан шимгеш, самнап тургаш,
Орба-биле дүнгүрүн хап,
Отту дагып, хамнай берген.

Одувусту дагаан соонда,
Омак-хөглүг дойладывыс.
Хураганның эьдин чээн бис.
Хуунда шайны божуткан бис.
Калчан сарыг сергевисти
Хамнаан хамы ыдыктап каан.
Айыыл-халап келир болза,
Аалга киирбес мал дээр чораан.

Отту хамы дагыырга-даа,
Олча-кежик чайлай берген.
Дунмам уруг эрги чуртка
Думаалаштың «чиде берген».
Калчан сарыг сергевисти
Каңмыыл бөрү тудуп чипкен.
Кырган-ачам чөңгүлгештиң,
Кызыл-душтап чоруй барган.

Аалдын улуу чорта бээрге,
Ачам ашак чуртун каапкан,
Өгбелерниң чаңын сагып,
Өске черже көже берген.
Дагып турган оттуң орну

Тамыланьп чыдын калган.
Шагда-дүпте көжүп чораан
Чашкы шаамның тоолу бо-дур!

Чүгле хүндүс хүнү чырыыр —
Билир чүвем ол-ла чораан.
Чүгле дүне айы чырыыр —
Биче шаамның көрүнчүү-дүйн.
Өгбем чуртун катап эргээш,
Өске хүннү көрүп кагдым.
Сайгылгаанның — черде хүнүнүн
Чаяаннарын көрүп кагдым!

Кырган-ачам караан шимген
Кыштаг чуртум хевээр тур сен.
Дагып турган оттун орну
Таңмаланып көстүп чыдыр.
Эргий көрдүм, чалымнарны
Элдеп чаңнык бузуп каап-тыр.
Саян ГЭС-тин тоолзуг тудуун
Чаяап турар күштү көрдүм!

Тевистирген сынны көргөш,
Телер оорган дезип турлар.
Кызаа черде бооткан чалгыг
Кылыктангаш, дывылап тур.
Сайгылгаанның кыпсыр одун
Чаяап турар кижилерни
Хөөкүй ачам көргөн болза,
Хөлүн эрттир алгаар ийик!

Кыжын өшкү кадаргаштын,
Кырлап чораан чалымымда
Кылыр ишке тергиидээннер
Кызыл түгү чаларап тур.
Улуг-Хемим Саяннада
Унун үзе богдуруп тур.
Кырган-ачам дүжөп чорбаан
Кызыл хүнү манаа хүннээр!

Шала кежээ серге болуп
Сарыг аза көстүр чер дээр,
Орай дүне чорумалдар
Оюп эртер ээлиг чер дээр,
Кыдыын дургаар чалым хараан

Кызаа черде Саян ГЭС-ти
Совет кижн чаяап турда,
Чоргаар сеткип, ырлап тур мен!

Кырган-ачам тоолун дыннааш,
Далай кыдыын бодаар чордум.
Кырган-ачам кыштаа чурттан
Далай чалгыр үе келди.
Сагыш-сеткил чырыдар от —
Чаагай ырлар дижир болгай.
Саян хүнүн өгбем чуртка
Чаяаганнар — маадырларым!

Оттуң бодун дээрде хүнден
Укталган дээр — тоолум ол-дур.
Отту кижн кыпсыптар дээр,
Угаан-сарыыл күжү ол-дур.
Оттуң оглу сайгылгаанны
Ыдыкшылдыг йөрээп тур мен.
От чок болза, чуртталга чок,
Ынакшыл чок, буян-даа чок.

*

Юрий КЮНЗЕГЕШ

ИКЕБАНА — УРАН ЧЕЧЕК

М. Мунзукка

Ийи-ле дөс чечек-биле
Шинчи киирген шаажаң сава
Шимег чечээ сүстүп чыдар
Ийи хемин чуруп кээрге,
Япон чоннуң чаңчыл-сүзүү
Янзы-дыр деп бодаан боор сен.

Өрээлинни эргий көргөш,
Дөгээ даа дег сүүр Фудзи
Дөезинде үнген хүннүн
Өңнүг чуруун эскергештин,
Япон чоннуң сеткил-чүрээ
Чараш-тыр деп бодаан боор сен.

Далай чалгы демги хүнче
Дамдыларын өргүп чашкан,
Эчигейи — шо-шо боорга,

Эзимнерлиг, ховуларлыг
Эргим чериң дүшке кирип,
Ээптерин бодаан боор сен.

Ынчан харын икебана —
Ынакшылдың уран чечээ
Ийи-ле дөс хирезинде,
Ийлеве деп сөглөксээнзиг,
Тыва черниң дылы ышкаш,
Дызырткайнып келгилээн боор.

Уссуриде ак-көк сааскан,
Ус хем ынчаар улар, чодуу
Чалгыннары хыг-хыг кыннып,
Япон чурту эки-даа бол,
Өскен чериң оон-даа эргим,
Өөрүшкүң бооп көзүлгөн боор.

*

Александр ДАРЖАЙ

ЧАЗЫН

Кудумчуда сааттыг кыс хөлде салдаан
Чараш куу дег хөлчөк чоргаар бастырып чор.
Часкы хүндүс секпилдерлиг ооң арны
Хуулгаазын херел чажып чораанзыг-дыр.

Кышты өттүр хөөленген калдар арнын
Кызып-кызып, хөөлбекке хүн чуна берди.
Чылчырыктан аныяк кыс караан шимгеш,
Чылар-чылбас, чаңгыс черге тура дүштү.

Өрү-куду шуушкан чонну шуут уткаш,
Өөрүшкүлүг даамчыралга бүргедипти:
Кышкы-биле төрүттүнер хинде төлү
Кыймыш дээн-дир. Эргелелдиг суйбай каапты.

Эскериичел ынай чаш дег сааттыг кыс
Эртине даш тыпкан ышкаш черже көрдү.
Шыгы синмээн кара черде хензиг көктүң
Шымырарган бажы көстүп оар болду.

Сагыжымга караам уунда иштиг кижиги
Чаңгыс эвес, ийи ышкаш чуруттунду.

Чазыг болбаан. Черим база кижн ышкаш
Сая катап төлүн божаан херээжен-дир.

Ие болур чоргаар сынныг куу дег кысты
Ишти-хөңнүм ханызындан чарашсынып:
«Ужур-чөптүг аваларым — Херээжен, Чер
Уян чассыг оглу мен!»— деп бодап турдум.

ӨПЕЙ ЫРЫ

Орай дүне ыттар хөлчөк туруглаткан:
Ооругну оттур ээрип кааптылар.
Удуп чадаан чаштар ышкаш сылдыс-шолбан
Улуг-биче карактарын чивеннетти.

Шыргай арга шарлан-пөжү улаараан дег,
Сылдырткайндыр бүрүлерин силгиледи.
Шаалаан хем отту чаштап хорадаан дег,
Саарыгларын чайтыладып химиренди.

Малчын аалдың коданында анай-хенче
Мааладыр эде каапкаш, хойдуга-дыр.
Ынай чаштын корткан үнү дүндүк өттүр
Ыт-даашка холушкаштын чаңгыланды.

«Хайыраан ара соксаан уйгумну!» деп,
Хамык бойдус — даг, хем, кижн дойлуп үндү.
Коккаарактың оттуг караа чидий берген
Кожаярдан хереп алган кызып туру.

Шак ол өйде ие кижн хоюг үнү
Чараш уян өпей ырын бадырыпты.
Кавайда чаш харамдыгып эмиг эмгеш,
Катап хандыр таалал-биле удуй берди.

Өпей ырның чассыг чымчак аялгазы
Өгден үнүп, өртемчейже ужугупту.
Шыргай арга шарлан-пөжү оожургап,
Шыжыккан хем кылы намдап чаажыкты.

Өпей ырның хуулгаазын сорунзазы
Өртемчейни чыыра тыртып, куспактапты:
Шырым булут сылдыстарны шуглап алды,
Сында бөрү оттуг караан шие каапты.

* * *

Отка-көске дүшпезин дээш ынак авам
Оглу мени белден куржай өртеп чораан...
Болган-болбаан чүүлдерден чүрээм хөөрээр—
«Болгаан, оглум!»— диген ышкаш кынып
келир.

Мени ам-даа авам куру салыр хөөн чок,
Белимде так баглап каан дег болгулаар-дыр.

* * *

Кижилерниң дески эвес чуртталгазын,
Хинчек-түрээн, аас-кежиин, сөөлгү шагын
Дээрниң хиндии эн-не ырак сылдыстардан
Дээди бурган көрүп орап дижир ийикпе?!

Оон меге, ол дег хоозун чүве турбас,
Октаргайның сылдызында дываажаң чок.
Бузут-чамга, опка-чипке алзып көрбээн
Бурган — черде, оон өске кайда-даа чок.

Каткы-хөглүг хүлүмзүрүп чаңнай бээрге,
Каржы кижин чүрээ безин чымчаш кынын
Ол дег шынчы, ол дег чөптүг, ол дег кем чок
Онза чараш хуулгаазын дээрде чок!

Чамдык улус ооң-биле кады чурттап,
Чаптап, чыттап, эргеледип олурзажок,
Сагыжындан бурган-дыр деп чалбарыырдан
Чаңчаттынып, хөрөктенип, хол-бут чедер.

Кээргел чоктар нүүрүн уткаш, бузут-чоктуң
Хензиг чүрээн балар-биле чөргөй шааптар.
Идегелин, бүзүрелин оскундурган
Ишти ирик идегетче хуулдулар...

Ынча дыка тывызыктап турбас-даа мен,
Ылым чашка багынарны халдатпаңар!
Хензиг уруг бурган ышкаш дижир ийикпе,
Кем чок чүрээн кергетпеңер, арыг чорзун!

* * *

Кезек када ынак мен деп
Кем чок чүрээн кергедирин бодаван мен.

Өртемчейде чүүл-бүрү
Өзүп төрүүр, өлүп-төнер хуусаалыг.
Кем чок чүрээң керегедирин бодаваан мен.

Борбак башта бодалдарым
Боралгактыг саарыг дег дүргектелди —
Бөмбүрзекте бүгү чүве
Мөңгө дириг салгал дамчып хевээр турар.
Бодалдарым саарыг дег дүргектелди.

Ынакшылым арыг, бедииң
Ырак — келир вектер дамчыр салгалдарым
Ырга ырлап, шүлүктерге
Ыдык чаагай сүзүглел деп алгап йөрээр.
Салгалдарым ынакшылым ыдыкшыдар.

Кезээ шагда ынак мен деп
Кедергей-даа өттүр сөглээн кижидир мен.
Херии делгем өртемчейде
Хемчээл болгаш үе шагның аразыңга
Чалы болгаш ынак хевээр артар-дыр бис.

Екатерина ТАНОВА

ЧАҢГЫС-ТЕРЕК

«Чалгааранчыг чаңгыс терек...»
«Сарыннанчыг чаңгыс хадын...»
Кандыг-даа чон ырызында
Канчап тыптып келген сөзүл?

Кажараннаан чангыс ыяш
Халаажырап, чалгаарааның
Уян сеткил даап бодааш,
Уярап-даа чораан чадап.

Чечен сөстү кожуп тургаш,
Сеткил донун сирип каан
Чоннуң сөзү оңуп читпейн,
Чогаал болуп чурттап чоруур.

Чангыс ыяш көргенимде
Сагыжымга кире дүжер
Бир-ле дыннаан тоолум бар,
Биче када сала кааптайн.

Алдыртпастың оруундува
Аъттаныпкан Самбажыкты
Дүжүметтер тудуп аар дээш
Дүне-хүн чок аглап келген.

Хемчик кыдыын хаажылаан
Кезек терек аразынга
Хүрең-Дайын баглай соп кааш,
Күдер Самба удуп чыткан.

Хензиг када көргөн дүжү
Кедергей-ле чараш болган:
Бажын кезип шииттирген
Өңүктери көнгүс дириг,
Башкы сыннар сүүрлеринде
Өшпес чула кыпсып каапкан.

Хемчик кыдыы ол-ла ынчаар
Чечек-чимис саглалчыңнаан.
Кедээзинде Кара-Даг дөө
Челээш-биле богааланган.
Херелденген эрээн челээш
Хемчик хемни көвүрүглээн.
Хамык улус ону кырлап,
Каткы-хөглүг кежип турган.

Чечектелген чери дээштин
Сеткил-чүрээ ханган Самба
Өөрүшкүнүн хостуг ырын
Өткүт үннүг ырлаалакта,
Быт эвес быт үнген —
Ынчан серт дээш оттуп келген.

Чүген дыны четпес черде
Сүрүкчүлөр бо-ла келген.
Экер Самба боданмайн-даа
Эзеринге хона каапкан.

Сагыш ышкаш Хүрең-Дайы
Садырт диген — ужугупкан.
Айлык черни хүннеш эртип,
Алдыртпайн ужуп орда,
Узун-дыны аьды-биле
Уннажыпкан шөйлүп орган.

Канчангаш-ла хая көөрге,
Карак-ла бо элдеп чүве —
Баглааш кылган шетчигежи
База соондан сүрүп орган.
Аайын тыппаан Самба ынчан
Аъдын тыртып, доктаай берген...

Баглаан доннуң сөглээн сөс дег,
Бады-быжыын бадыткаан дег,
Хөөкүй аъды шетчигешти
Хөрсүнүнден тура тыртып,
Узун-дынга төрөпчилээш,
Ужуктуруп чораан болган.

Дайзыннарның уржуу-биле
Дазылындан турлу берген
Чалыы чараш шетчигешти
Самба кээргеп шаг-ла болган.

Орук кыды ажык черге
Ону тарып олуртуп кааш:
— Оран-чурттуң каазы болуп,
Орукчуга чаглак болуп,
Оюң оя чурттап чор — дээш,
Оруун улап чорупкан дээр.

* * *

Чайык изээн сайыр черде,
Саглалчыннаан чаңгыс терек
Көрүш доктаар бараан болуп
Хөй-ле чылда туруп келгеш,
Чечектиг чай, харлыг кышты
Чеже катап уткувааныл,
Четчип бышкан үрезинин
Чеже салгын таратпааныл.

Адаарга-ла Чаңгыс-Терек —
Ажы-төлү арга санай,
Көөрге-ле Чаңгыс-Терек —
Көвей өөрү оран санай!

Қайы ырактан карак илер
Кажараннаан чаңгыс ыяш
Допчу-намдар, төөгүзүн
Домактаптар дылы чок бол,

Чорумалдын сеткилинге
Чогаал тарып, сорук немеп,
Элдеп чараш легенданың
Эге дөзү болу берген.

* * *

Чаңгыс ыяш көргенимде
Сагыжымга бо-ла кирер
Самбажыктың Чаңгыс-Терээ,
Салымың-даа чаагай-ла-дыр,
Төөгүзүнге чоргаарланган
Төрөл чонум чечен-не-дир.

*

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

ТООМЧА ЧОК

Хайыы черде бир кыс ыглаан,
Чалынганы дыңналгылаан.
Хап-соп турар шимээн үнүп,
Чаргырааш үн хөректенген.

Мөге-шыырак бир эр билгеш,
Бөргүн улам халбайты соп,
Карак ажыт кулаан кыскаш,
Кайнаар-ла бир караш кынган.

Суурнуң кыдыг бажыңындан
Өскелиг ыш шөйлүп турган.
Суглап чорааш, көргөн кижини
«Өрт бе, чүл?» деп ылгаратпаан.

«Бак-ла чүве ыңай тур!» дээш,
Бажыңынче далажыпкан.
Ындыг-ла үр болбаанда-ла
Ыгланчыг бооп — хүлү арткан.

Үш-дөрт харлыг хензиг оолак
Ырай бергеш, соокта аскан,
Үжүүр чыгыы доңуп-дожап,
Ыы-сызыын төдүп чораан.

Көргөн кижини доктааш дивээн,
Хөңнү безин кээргеш кынмаан.

«Улузу чоп салыпкан?» деп,
Уйгу-дүш дег хыйланып каан...

Тоомча чок сеткил уржуун
Долу санап чедер чоор бе?
Хугбай чүве бүрүзүнүң
Хуузу ында куруг чок боор.

Өскерликчи, кара сагыш,
Өлүм-чидим кады-хаара
Тоомча чок сеткилге кээп,
Доннаштынган болгулаар-дыр.

Салымымга бүгү чүве
Чагыртыптар турган болза,—
Тоомча чоктуң кемин базар
Дошкун чааны чарлаар ийик мен!

АКСЫМ-БИЛЕ

Ызыгууртан аңчы чорбаан,
Ындыг чүвээ салымым чок.
Хулбүс тыны үзер байтык,
Күске думчуу ханнаваан мен.

Аксым-биле «аңнаар» болгаш,
Адым-сураам алгый берген.
Кожуун, суму аңчызы бооп,
Хоор чонга алдаржаан мен.

«Кижиден чүм дудааныл?» деп,
Хире-шаамче бодангылааш,
Ок-чемзек, боога четтип,
Олут-чыдын уттундурган.

Ынчалза-даа аайлажыр чок,
Ыядыксап чанып кээр мен:
Чилиглептер сыын туржук,—
Шиштем эътке чединмээн мен.

Танды кежиин чок деп чүү дээр,
Таварлажып магам ханган:
Кайгап-харап, чаптап ора,
Халзып алыр чорбадым бе.

Оруум доза моондак болган
Оран төлү эвес болза,

Дөстүнмейн, шаа барып
Төтчеглекчи болур мейнаан:

Кайда-ла бир, тамыда дег,
Харыкчок үн сыйылап кээр.
Чүү шаг ырап чидип-чидип,
Чүрээм өттүр өрүмнеп кээр.

Човуур ышкаш үннү дилей
Чоруп тура, сырбаш кындым.
Ийис чаштар — эзириктер
Ишти тынныг чыткылааннар.

Быгыннары соолбурарган,
Быды-курту ак-ла ааржы.
Карактары — дүп чок-даа дег,
Кара-кара, имистелчек...

Бооладып каан элик сегин
Моон хайыы көргөн-дир мен.
Кээргелден караам ойзуп,
Хейде бодум ыглаксаам кээр.

Бойдус төлү — ийис чаштар
Бодалымдан салдынмастаан.
Арыг, кем чок күжүрлерниң
Амы-тынын канчап аарыл?..

Боо-монгу тутпас кылдыр
Борта үзе шийтпирледим.
Адым-сураам алгаан хевээр
Аксым-биле «аңнаай» мен аан.

Амылыглар бүрүзүнүн
Алыс бажы — Кижидир мен.
Азыракчы бойдузумче
Адып-боолап чорааш чоор мен.

АВА ЧЕРДЕН САЛДЫНЫШПАС

Тыва черни эргизинче
Дыттар үнмээн эзимнер чок.
Чүс хар ашкан күчүтөннер
Сүрлүг кыннып тургулаарлар.

Башта бөргүн уштунгуже,
Уннай өрү көргүлээр сен:

Баглаашталган согуннар дег,
Удумзургай, төнчү чок дег.

Үш-даа кижиге куспаа четпес
Үе-дүптүн өгбө дытгар —
Төөгүнү коптарганзыг,
Дөштер чоргаар көзүлгүлээр.

Коргулчуннуг аар бодун,
Коолаан хаттың силгиешкинин,
Өлүгөн хар базыышкынын
Өжөшкөн дег шыдашкылаар.

Демир, кан-даа бырашпаа дег,
Дескежиг чок күжү чүдел?
Ава черден салдынышпас
Артык улуг күчүде-дир.

Сыдым дурту дазылдарын
Хөрзүн өттүр салгылапкан,—
Чылыг, эмзиг черниң аазын
Хөрек долдур соруп турар.

Кижиге база дытка дөмей:
Дазыл-дамыр, чөленгиештиг.
Хирезинде эштиг-өөрлүг,
Тайбас дизе даянгыштыг.

Чаңгыс боттун дужун харап,
Тала-дугай тоовастап,
Салдыныпса — дүүрээниң ол,
Шалбаадыва дүшкениң ол.

ЫРААН ТУДУМ...

Сен чок черге, сергелен өй —
Часкы айлар караш кынды.
Сен чок черге, чечектиг май —
Чараштанып эрте берди.

Булак суглар частып-частып,
Буукан хөрөөн ыражып каан.
Чодураалар аккыр чечээн
Човап келгеш, чашканнапкан.

Сен чок черге, чайнааш чырык
Бүлүрерти көстүр болду.

Сен чок черге, чалынныг от
Бүлээн-сериин чылдыр чорду.

Өрээлимге олуртунмас,—
Сагышка соок — хос-ла чүве.
Өрү хүннүң чылары чок,—
Чаңгыс черде өртеп каан дег.

Сени бодааш, хөйнү билдим:
Ыраан тудум ынаам дендээн.
Сени бодааш, хөйнү кылдым:
Ыры-шүлүүм чалгынналды.

Виктор САГААН-ООЛ

ААС-КЕЖИИН ООН ТЫПТЫМ

Чалыы назын халыынының
Кокпалары энмежок бол,
Часпайн, аспайн эрткен мен деп
Хоолургап мактанмас мен.

Эрте шагдан истер таптаан
Орук чыткан эдериптим...
Эдерип-ле чоруурумга,
Он-он адыр болу берген...

— Кайызынче баар чоор — деп
Кайгап-бодап туруп-туруп:
— Чогум орук кайызыл?— деп,
Чондан сүме айтырган мен...

Элдеп хөй ол оруктардан
Чонум менээ шилип бергеш:
«Эң-не берге орук бо-дур,
Чолуң ында, чоруп ор» дээн.

Төнчүзүнге чедип келгеш,
Дөжү, маска даажын дыңнап,
Ажыл чепсээн холга туткаш,
Аас-кежиин оон тыптым!

Алексей АРАПЧОР

КҮСКҮ ТАЙГА

Қырыр назы бети келген
Қызыл чаактыг херээжен дег,
Алдын шокар хевин кеткен
Ак-көк тайга күзүн чараш.

Башкы харны аржыылданган
Бедик сүүрнү үнүксээр мен.
Маңнап эрткен чалыы шаамче
Бедиктенип хараксаар мен.

Қадыр хаваа сыгыгланган
Хандыр бодаан күдер эр дег,
Булут туман бөргүн кеткен
Буурул тайга күзүн түрлүг.

Эткен сыыннар үнүн дыңнап,
Эзимнерже кириксээр мен.
Эртенгиниң хыраазындан
Эрткен истер көрүксээр мен.

Аьштыг-чемниг алдын таваан
Ажы-төлге сунуп салган
Хүлүмзүрээн ие ышкаш,
Күжүр тайга күзүн байлак.

Қараа тотпас чазый холдан
Хаяны-даа дуглап тургаш,
Өгбе дамчаан сүзүүм болган
Өндүр тайгам камгалаар мен.

*

Василий ДАМДЫН-ООЛ

УТПАЙН ЧОР БИС

Капитан Кечил-оолга

Хендергенни алдар-мактыг, малчын ээзи,
Баян-Колдун уктуг дарган тараачыны
Балдаң ашак Кечил-оглун фронтуже
Хей-аът кирип үдеп турган, утпайн чор бис.

Тайбың өйнү халактаткан караңгы дүн
Дайын-чаазын, халап өрттүн диргеп кээрге,
Аъттыг шериг кезээн баштап командирлээш,
Аъттанган сен, үдеп каан бис, утпайн чор бис.

Ада-чуртту камгалаар деп аъттангаштын,
Араатанны амыр-дыш чок аштап, кырып,
Акы-дуңма Совет Армия аразынга
Алдар-аттыг тулуштунар, утпайн чор бис.

Ханныг дайын шөлдеринге эрес-дидим,
Хартыга дег аъттар-биле шүүргедедип,
Магачыннар-фашистерни кыра шапчып,
Маадырлыг тулуштунар, утпайн чор бис.

Оттуг чаага эрес-дидим маадырлыңны
Орденнерин сөглөп турду, чоргаараан бис.
Оран чуртка тиелелгелиг кээринерге,
Олбук чаткан уткудувус, утпайн чор бис.

Эки тура эскадронну — аъттыг шериг
Эрес-дидим тыва солдат оолдар, кыстар —
Кечил-оолдар аравыста мөңгө чорлар —
Кезээ шагда чоргаарланып, утпайн чор бис.

Биче-оол ДОЮНДУП

1944 ЧЫЛ

Дөргөн дөрт чыл уттундурбас,
Төөгүвүстен балаттынмас.
ССРЭ-ниң чону-биле
Четтинишкен чылывыс ол.

Сайзанактап ойнап өскөн
Чангыс аалдың төлдери дег,
Сагыш-сеткил чүлдү-чүрөк
Саян ажыр тутчу берген.

Океанче Улуг-Хемниң
Оккур агып киргени дег
Орус чоннуң бүлезинге
Оглу Тыва кирип алган.

Алыс күзел чүткүлүвүс
Аткан даңга ужурашкан.
Базым санай оруувусту
Партия баштай берген.

Ада башкы Лениннин
Айытканы орук-биле
Сайзыралдың бединдиве
Сагыш ышкаш хөгжүп ор бис.

Дески бүрүн чуртталгавыс,
Депшилгеже базымывыс —
Дөргөн дөрт чыл уттундурбас,
Төөгүвүстен балаттынмас.

КАҢДААН ХОВУДА СУГ

Кылын хар-даа дүшпейн барган.
Кыжын барык кара кыштаан.
Чазын эрте шөлдер кургаан.
Чаап кээрин улус манаан.

Идиктер чок кызыл буттар
Ону базап кырлай албас,
Изип кыпкан кургаг шөлдер
Одап каан дег хайнып чыдар.

Қандай берген ховуларның
Харааданчыын канчаар ону,
Өлүп чыткан чүве-даа дег
Өңү-даа чок, куп-куу көстүр.

Хоюг кара булут чыгып,
Хондур частаар хире кыннып,
Дээр чоорту караңгылап,
Дескилештир бүргөп келген.

Қудайывыс ам-на өршээп,
Кудуп кээри бо-ла-дыр деп,
Өлгөн чүве дирлир дээнзиг,
Өөрүвээн-не амытан чок.

Салган кидис суглааны дег
Саарлып келир кайызы чорда,
Хараганнар, ыяштар бөөлдеп,
Хат-даа күштүг улуй берген.

Чаңгыс дамды черже дүшпээн,
Чаъстыг булут дойлуп хөлзээн,
Хорадаан хат ону үрген,
Хоюп, дезип арлы берген.

Кургап каткан хову, шөлдер
Хугбайыраан хайлыг хатка
Даңны атсы хөрүктеткеш,
Даржылганы көрүп эрткен.

Күжүр хову шыдап үнген,
Күчүлүг хат ону угбаан.
Ыстап-шылап мөгеш дивээн.
Ыйлып кирип чавызаваан.

Техниктиг депшилгениң
Демниг күжүн ажыглааштың,
Терең хемни улус боопкан —
Делгем шөлче мөөп баткан.

Хоозурап кадып чыткан
Ховулар-даа чечектелген.
Таныттынмас тараа-чимис
Талдар ышкаш бедип үнген.

1979

*

Зоя НАМЗЫРАЙ

ААЛЫМЧЕ ЧАНЫП ЧОРДУМ

Аалымче чанып чордум.
Авам, ачам уткуп алды.
Авам күжүр шайын кудуп:
— Аалыг шайдан аарта — диди.

Кышты өттүр көрбээн болгаш,
Кызын авам сагынган боор.
Таарып каапкан чолдак бажым
Таваар эде суйбап орду.

Аажок чидиг хүннүн караа
Аптарада чайнап турду.
А мен база ынай чаш дег,
Амыр-шөлээн удуй бердим.

Эртен эрте тура халааш,
Элээн ырак тейже үндүм.
Аландылаан мээс черде
Анайларым дешкилешти.

Сургуул оолдар школаже
Сумка чүктээн эртип турлар.
Ачам даштын ыяш чарган,
Авам-биле ону чыыр бис.

Чаңчыл болган аалчы частын
Чанып эргип келгени дег,
Сагыжымда бодум база
Чашкы шаамны чурттай бердим.

ЧАШТАР ҮНҮ

Төрээн черим чечектерин
Төлүмге мен деңней бээр мен.
Ие-черим өөрүшкүзү —
Изиг ынаам — бичии чаштар.

Сайлык кушкаш чанып келир
Частың чечээ частыр өйде,
Майның башкы байырында
Байыр чечээ — база чаштар.

Чамбы-дипте чуртталганың
Чараш чечээ — чаштар мандып,
— Ыңаа! — диген чидиг үнүн
Ынак чуртум уткуп турзун!

ХЫРАА ЧЕЧЭЭ

Сайгылгааннар чайынынга
Чайыр-алдын саарылган дег
Санап четпес шуушкан чинчи
Чаржы-чаржы бысканнап тур.

Чүг дег чымчак шүгжең харны
Сүзе-сүзе базып ор мен.
Эндерик хөй «эртинелер»
Эдээм, эктим шыва берди.

Бойдузумнун чараш-каазын
Бошкун долдур чыып алгаш,

Бараан сөөрткен аъттар кошкаан...
Баар оруу ам-даа ырак.
Доктаап хонар өртээл турбас,
Долгандыр-ла ээн хову.

Тос-тостуң соогунда
Донган мен дээш кымга сөглээр.
Чаглак турбас хову-дур дээш,
Чарбыттынып, каяа чедер.

Чалыы эрнин сагыжынга
Сарыг шай-даа киргилеп кээр.
Сарыы кыстың чараш арны
Чанында дег чырыш кынныр.

Сагыжынга чардыккаштың,
Чаңгыс боду хүлүмзүрүүр.
Чүткүп чораан аъттарын ол
Чүге-ле ийик, кээргей-даа бээр.

II

Кара булут чоорту сойлуп,
Калчаалыг хат намдап орган.
Өрү дээрде ында-мында
Өөрлөш сылдыс көстүп келген.

Удаткан чок оруун доза
Улаан бөрү шинмээргешкен.
Қанчаар-даа чай алынмаанда,
Қарактары көгереннээн.

Чамдыктары мурнунга кээр,
Шанак соонда куураш-даа дээр.
«Бөлүү-биле халдаар-дыр» деп,
Бөлгүмнежип турган-даа дег.

— Кортук черле болбас чоор — деп
Хоочун аңчы аказының
Чагыг сөзү соруун кыпсып,
Сагыжынга чалгын болган.

Ынчангаштын аныяк эр
Ыткыр-ыткыр чөдүргүлээн.
Ынчап чоруй боозун алгаш,
Ынаар углуг чаза туткан.

Хөөгүй аъттар хоруй-даа бээр,
Көжээ ышкаш тургулаптар.
Қыңчыктырбайн чалы киж
Қымчы-биле шимчеткилээр.

Ыраккы дан хаяа тырткан,
Ынчап чоруй чер-даа чыраан.
Амыдырал-демисел дээш,
Аныяк эр чиик тынган.

III

Чээрби үштүг садыгжыны
Чери, чону хүлээп алган
Дөртөн чылдар үезинин
Төөгүзү мындыг-дыр ийин.

Кожкооптан Деспен чедир
Хондур-дүндүр бараан сөөртүр
Дериглиг аът хөлге ол-дур.
Техника ховар шаг-дыр.

Дүмбей дүңнүн карангызы,
Дүвү-шуурган чалындырбас,
Эрес соруун чалгын кылган
Эрни маңаа таныштырайн:

Чогум адын — Хажыылай дээр,
Чоннуу-биле, Хавыяалыг.
Алдан харны ажыр баскан
Аравыста чурттап чоруур.

Аревэчи аныяк шаан
Ашак киж төөгүп орда,
Аралажыр аас-кежиин
Авторга таварышкан.

Үүле-ишке үлүүн кадып,
Үжен сес чыл садыглааштын,
Алдар-аттыг садыгжы деп
Атка чедир бараан болган.

Салгакчыга дагдыныкчы
Чаагай ижин улай кылган.
Оран-чуртка хостал чарлаан
Октябрьның чажыды боор,

Буурул баштыг өгбө кижн
Мурнун орта мөгейген мен.

*

Артем БОРБАК-ООЛ

СЫЛДЫЗЫМ

Чурумалдан артык чараш шырай-арнын
Чуртталгамның көрүнчүү бооп чайнай бээр-дир.
Чадаган дег өткүт үнүң чаңгыланып,
Чаяаттыңган чалгыным бооп чатты бээр-дир.

Кыпкан оттуг карактарың сылдызым бооп,
Кылган ишке сүмечим бооп хуула бээр-дир.
Чылыг куспаан, эргелелиң өөрүшкүм бооп,
Чыргалымның кавайы бооп чайгай бээр-дир.

Хербис даанче үне бергеш сени харап,
Кежээ имир дүшкүжеге манаар-дыр мен.
Ырактан-на херелденген хүлүмзүрүүн
Ынакшылым чалбыжы бооп кыва бээр-дир.

Чүгле сеңээ душкан болгаш ынаам күштүг,
Чүлдү-чүрээм сенде болгаш бүзүрээр мен.
Чуртталгавыс солун болгаш кежик-чолдуг,
Чурукчу-даа, шүлүкчү-даа бижип четпес.

*

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ

АЖЫЛЫҢГА СЕҢЭЭ ДУШКАШ

Туман өттүр сомаланган дагдан харап,
Кызыдып каан бөмбүк дег хүн үнүп орда,
Думчук, чаакты ажыңнаткан тос-тос соогун
Кыжыраан дег, дериң бурулаан турбады бе.

Эртен дургу бөле эшкен хөмүрүннү
Эптиг узуп, тотпас бункер долдур урган,
Кырындан ол чайжок када сени хараан,
Крановщик уругну-даа көрбес-тир сен.

Ажылдаар күш, чылыг, чырык чонга шаңнаан,
Ажыл бачым, олулар-даа арга чок деп,

Ак бус тынган ТЭС-тыве көрүп алган,
Арыг шын-на сеткил-биле чугааладын.

Кыштын соогу кызап турда, ындыг ыйнаан,
Кым-даа болза шырбайбас бе, кылдыр бодап,
Кыйыында ол аксын кежинин көрбээниң дээш
Кыжырыырдан, сеткил ханып, байырлаштым.

Шерги үнү шиилеп дагжаан сериин күзүн
Сеңээ катап, ажылынга душчу бердим.
Соок суг пактап, серииттенин, чунуп алгаш.
Соңгаң аштааш, тракторун мунувуттун.

Сагыжынга бичин-ле чүүл четпес болза,
Салдыкпастаар, эчизин көөр, хевээр чордуң.
Шагдагы бир сенче кайгаар чазык уруг
Шакче айтып, медээлей-дир, ам-на билдим.

Чалыы кыстың ынакшылын эскербээн деп,
Чандыр бодап чораанымга буруузунуп,
Аныяктар бажыңынга база кирдим.
Аьжы-чемин делгеп салды, четтирдим-даа.

*

Моторк ТИРЧИН

УЛУГ-ХЕМИМ

Тыва чуртум Улуг-Хеми чалгып, ойнап,
Дыттыг, пөштүг Саян сынын чире чүткээн.
Тоол шагда дангыназын тыпкан оол дег,
Доштуг далай «күдээзи» бооп катчы берген.

Эзим-каьтка төрүттүнген, өскен аң дег
Эриктерин эргип кезээш, хыым ханмас.
Соңгу чүкте — Дудинка деп хоорай чедир
Солун үүле — аян-чорук кыла бээр мен

Кызаалары — мрамор даш шуткуп каанзыг
Кылаң суунда алдын, мөңгүн холуп каанзыг.
Сеткил сергээр чурумалдыг Улуг-Хемим
Чечен сөске бижип, чуруп кым-даа төтпес.

Улуг-Хемим ужунга-даа чоруурумга,
Улуг-чонум төрели дег хүндүлээр-дир.

Салгал чашка артып калыр тудуг туткан
Чаартыкчы ажылчыннар уткуп аар-дыр.

Чүс-чүс хемнер тайгалардан агып киргеш,
Сүрлүг күштүг шапкын чалгыын чаяган боор.
Эртинелиг байлак хемнин төлү болгаш,
Эткир үнүм сыгыт-ырга өңнешкен боор.

ТАЙМЫРДА ӨННÜКТЕРИМ

Долган уктуг Комбагирнин Таймыр чуртун
Тоолда хаан дег дүжөп хонар тургулаан мен.
Ланчыы чүктеп шериг херээ эртиргеним
Лаптево эриктери таныштырган.

Хыйырташкан бугаларзыг кылын доштар
Кыдыг, уш чок көшкеленген чаттып чыдар.
Суурларнын кудумчузун хөртүктелдир
Шуурган-дүвү чеди хонук болуп келир.

Таймыржылар дошкун черге төрүттүнген,
Далаш чанныг, дүрген-дүрген шимчээшкининг.
Иви малын саап тудуп, анын аңнап,
Ишке соруу хайныга бээр солун улус.

Найырал-эп тудуштуруп доңнаштырган
Лаптево эриктери хадып тур боор.
Таймыр чартык ортулукта өңнүктерим
Далайдыва ледоколдуг үнүп тур боор.

Антон УЕРЖАА

СЕСТЭЭН ШҮЛҮК

Ынаам кыс, сээң кулуң-дур мен. дужаап тур че;
Өрү чыраан шолбанны мээ эккеп бер де.
Ынакшылым хөлгеленгеш, ракета дег,
Өөрүшкүлүг бараан боор дээш кылайтыптайн.

Ырак орук шыдал-чилчим үзүвүтсе...
Ынакшылым медээзи бооп кыва бээр мен.
Шаары дээрде дүшкен сылдыс көргениңде,
Сарың мени сакты хонуп чораай-ла сен.

ҮЛЕГЕР ДОМАКТАР

Чонуң сени мактаваанда,
Чонган чудуум көвей диве.

Киштиң каразы тайгада,
Кижиниң экизи чонда.

Ушпас дизиңзе — быжыглан,
Утпас дизиңзе — бодан.

Эзир куш — уям дээр.
Эр кижиги — чуртум дээр.

*

Маады БОЛАТ

ЧҮРЭЭМ ЫРЫ БОЛУ БЕРДИҢ

Хөлбеш кынныр караандыва удур көргөш,
Хөлзей бээрим билбес-тир мен.
Чүге-ле ийик, чүден эргим сеткилге чоок
Чүрээм ыры болу бердин.

Чылды өтгүр хөңнүм хөөнүн сорунзалап,
Чылдып келген күжүң чүдел?
Азы хып дээн дөспөс чалыы назыныңның
Аткан даң дег хуулгааны бе?

Авам ышкаш малчын ишчи ава чаяан,
Анаа бөдүүн төл-ле-дир сен.
Чүге-ле ийик, чүден эргим сеткилге чоок
Чүрээм ыры болу бердин.

*

Монгуш МАДОН

КУСКУ ЭСКЕРИЛГЕЛЕР

Кызаа баары Шагар-Оьттуг —
Кырган-ачам күзээ черде
Калчаараан дег, бүрү бөлүп
Казыргы-ла меннип туру.

Шаттар, хемнер уннарын ам
Сарыг бүрү шуглап алган.
Қара сугнуң ээремнерин
Хараачыгай дескинместээн.

Кижн кулаан уюкталдыр
Бызаалар-даа эткилээр-дир.
Хире-хире эртен, кежээ
Быскан хар-даа дүшкүлээр-дир.

Сырын уунче бир-ле уруг
Сырынналдыр ырлай-даа-дыр.
Ынакшылым билип көр дээш,
Ырлап чоруур уруг боор бе?

*

Салчак САРЫГ-ООЛ

ШҮЛҮКЧҮНҮҢ КОКПАЗЫ

Чүүл-бүрү тайбың ишчи оруктардан
Шүлүкчүнүң кокпазын мен шилип алдым.
Чамбы-дипте эштеримниң шуптузунга
Чаңгыс ону чажырбайн сөглээйн дээн мен.

Чүү-даа хире аар чүьктү эгиннеспеш,
Шүлүкчүнүң кадыр оруун эрте бээр мен.
Чалым тиинде саглаң кызыл чечек ышкаш,
Чараш болгаш эки чогаал бижиксээр мен.

Орук дөштүг, берге дээштиң сезинмес мен:
Ону боттуң угаан-чүрээ шилип алган.
Ажыл-херек ырым-биле диңмиттелип,
Ада-чуртка бараан болуп чурттаар дээн мен.

КАРА

В. Ш. Көк-оолга

Туразында баяаттарга базындырбайн,
Дуруг куду дидим Кара шурай берген.
Хартыга дег согунналган мага-бодун
Хайнып-мөөрөөн калчаа чалгыг чажырыпкан...

Коргуш билбес ооң сураа салгал дамчып,
Хостуг-шөлөөн амгы шагга чедип келген.
Чагырттырбаан чалыы кыстың күзел-соруу
Сая-сая чүректерде чурттавышаан...

ДЕЛГЕМНЕРЖЕ УЖУК, ЫРЫ

Аныяктар — малчын ишче аъттанган бис.
Базым бүрү туруп келир бергелерге
Бажын кым-даа халаш кылбаан, Харын сергек
Ажылывыс чарыш-биле эгелээн бис.

Делгемнерже ужук, ыры,
Демниг ишти алгап-йөрээ!
Хойжу кыстың үнү болуп,
Ховаа, мээске чаңгылан-на!

Чуртувусту байыдар дээш демиселге
Чуртталгавыс сорулгазы каңнаттынган.
Төрээн хойдан хураганны менди ажаап,
Төлөп ишке кежээвисти бадыткаар бис.

Делгемнерже ужук, ыры!
Демниг ишти алдаржыт-ла!
Хойжу оолдуң хөөмейи бооп,
Хоюңнадыр куттулуп ор.

Төрээн ада партиявыс кыйгырыы дээш,
Комсомолчу оолдар, кыстар совхозтарже
Хойжу болуп аъттаныылы, дөгөрнинер!
Дөспөс-омак чаңнай аарак аъттаныңар.

Ындынналдыр ужук, ыры,
Ынакшышкан оолдуң, кыстың
Куда-дойнуң байырынга
Кудук-чайык куттулуп ор!

*

Ондар БОРАШ

ДОҢНАШКЫ

Сарыым-биле кезээ шагда
Салымывыс тудуштурган,
Ынакшылым доңнашкызы
Ындыг белен чештинмес-даа.

СЕТКИЛ

Өкпе-чүрээм ажынадыр саргып келир,
Өске кижиге төлү-даа бол көрүксенчиг,
Шапкын хемниң саарыглары дагжааны дег,
Сарыым кыстың хөглүг ыры дыңнаксанчыг.

Ондар ОХЕМЧИК

ЧАДААНАНЫҢ ЧАРАШ КЫЗЫ

Чадаананың чараш кызы
Шалып ишче чаржып кирер:
Ийи билээн сывыртынгаш,
Идепкейлиг иженгилээр.

Чадаананың чараш кызы
Ажыл далдап орап эвес:
Аныяктар баштап алгаш,
Азыраан мал кыштаа үнер.

Чадаананың чараш кызы
Чайлыг-хостуг орап эвес:
Чаш мал ажаап, сакманчылап,
Салгын-хат дег, маңнап хүнзээр.

Чадаананың чараш кызы
Фермага келген соонда,
Мергежилдиг саанчы диртир,
Бедик саалда — оонуу болур.

Чадаананың чараш кызы
Бажың тутчуп, тууйбу салчыр,
Мастер-шевер ады үнүп,
Маргылдаалар мурнунда баар.

Чадаананың чараш кызы
Шалып ишче кирипкенде,
Сагыш-сеткил доюлдулар.
Чаражы-ла дендии апаар.

Василий ХОМУШКУ

* * *

Хензиг хатка эглин турган чинге шетчик
Келзе-келзе дазылдары улам быжып,
Улуп келир шуурган-хатка торлуш дивес
Узун, бедик ыяш болуп өзүп келир.

Харлыг кыштар, көктүг чайлар солчуп эртер...
Аныяк-чаш ынакшыл чаа аян кирип,
Каас-чараш, меделдиг чурттаарынын
Аялгазы, чечээ болуп төрүттүнер.

*

Олег СУВАКПИТ

УРУГЛАР — БИСТИҢ КЕЛИР ҮЕВИС

Чырык чер кырында чурттап турар кижилер бөгүн уруглар болгаш чаш назып дугайында үргүлчү болгаш улам-на хандыр бодан турарлар.

Уруглар — өөрүшкү, уруглар — сагыш салыышкын, уруглар — бистиң дүвүрээзинивис. Олар — бистин идегеливис болгаш идеалдарывыстың боттаныышкыны.

Совет эрге-чагырганың баштайгы чылдарында-ла Владимир Ильич Ленин «Бүгү-ле эки чүүлдерни — уругларга» деп мерген угаанныг чагыын берген. Ол — коммунистиг партияның болгаш Совет күрүнениң политиказы болу берген.

1918 чылдың сентябрь. Аныяк Совет республика уруглар чемпенилгезин күштелдирер дугайында декретти хүлээп алган. 1918 чылдың октябрь. Ынчан хамааты дайынның фронтуларынга демиссжип турган республика школаларының бүгү өөреникчилерин уруглар эмчизиниң доктаамал хайгааралынга алыр дугайында декретти база хүлээп алган. 1918 чылдың ноябрь. Он дөрт хар четпээн уругларның күжүн ажыглаарын хоругдап, 18 хар четпээннерге кызырган ажыл хүнүн тургузар дугайында декрет хүлээп алдынган...

Оон эгелээш-ле Совет Эвилелиниң уруглары — эң ямбылыг, эң эргелелдиг, эң улуг эргелиг хамаатылар болган. Бистиң чуртка келир үениң салгакчылары — бичии кижилерни чараш аажы-чаңчылга, төлептиг мөзү-шынарга, күш-ажылга, урап чүүлге, бедик культурага, спортка, интернационализмге, найыралга, совет патриотизмге, Төрээн чуртка ынакшылга кижизидерин, эртем-билигге өөредирин Совет иитилелдин амыдыралга хажыдып болбас дүрүмү кылдыр сагып келген. Бистиң чуртувус революсчу, дайынчы болгаш күш-ажылчы алдарның оруу-биле херин базымнарны кылган болгаш хүн бүрү чечектелишкинниг бурунгаарлап орат. Ынчангаш Коммунистиг партия, Совет күрүне ол чаагай чаңчылдарга аныяк салгалды — бодунуң бичии хамаатыларын кижизидип өстүрүп турар.

Делегейниң даартагы хүнүн болгаш келир үези анык салгалдын үлүг-хуузунга онаажып турар. Ол салгалды өстүрүп, кижизидер деп чаагай болгаш берге сорулганы күүседир талазы-биле совет литература болгаш уран чүүл партияга дузалап турар. Бир эвес өөреникчиниң «Кымга дөмей болуксаар мен?» деп темага бижээн чогаадыын номчуур болзувусса, ол мынчаар бижээн болур: чалбыыштыг революсчуларны, Совет эрге-чагырга дээш тулчуушкуннарнын киржикчилерин, алдарлыг дайынчыларны болгаш сураглыг ажыл-ишчилерни — номнарнын арыннарындан, киноларнын экраннарындан, театрларнын сценаларындан номчуп, көргөн маадырларны дөзөксээн болур. Чер-делегейниң келир үдеги салым-чолу, ооң чоргааралы — бичии хамаатылар — уругларда. Ынчангаш олар кадык-шыырак, эң аас-кежиктиг кижилер болур ужурлуг.

1949 чылда Каттышкан Нациялар Организациязы уруглар эргелериниң дугайында Угуулга хүлээп алган. Анаа делегейниң 78 чурттарының чазактары ат салган. «Кижитөрелгетен бодунда бар-ла турар эң эки чүүлдерин уругларга бээр хүлээлгелиг» деп ол Угуулгада бижээн. Оон бээр ам 30 чыл эрткен. Каттышкан Нациялар Организациязы 1979 чылды Уруглар чылы кылдыр чарлаан. Ооң-биле холбаштыр Чаа чылда уругларга байыр чедирерин чамдык күрүнелернин баштыңнарындан болгаш хөй-ниити ажылдакчыларындан ЮНЕСКО дилээн.

Бо чылдын январь 1-де Совет Эвилелиниң Төп телевидениезин дамчыштыр СЭКП Төп Комитединиң Чингине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Даргазы Л. И. Брежнев бодунуң делегейниң уруглар чылынга холбаштыр байыр чедирген чугаазынга мынча дээн:

«Уруглар дээрге — бистиң келир үевис... Уруглар кадык болгаш аас-кежиктиг өссүн дээш Совет Эвилелинде бүгү-ле чүүлдерни кылып турар. Бистер муң-муң чырык, чылыг уруглар яслилерин, уруглар садтарын, школаларны туткан болгаш тударын үргүлчүлөп турар бис. Бистер уругларны чаагай сеткилдиг, найыралдыг чурттаарынга өөрөдир дээш чүткүп... кандыг-даа националдыг кижилер-биле, база кандыг-даа кештиг кижилер-биле кожа-хелбээ найыралдыг чурттаарынга өөрөдир, оларны күш-ажылды хүндүлээр кылдыр өөрөдир болгаш бүгү кижилерниң эрге-ажыынга ажылдап билир кылдыр өөрөдир дээш туржуп турар бис»...

СЭКП-ниң XXV съездизиниң хүлээп алганы улус ажыл-агыын хөгжүдериниң Програмазында иениң болгаш чаштың байдалын улам ыңай экижидеринче угланган буянныг чаагай хемчеглер көрдүнгөн.

Бистиң чуртувуста бичии хамаатылар — уругларнын эргелериниң, оларнын камгалалынын база олар дээш партиянын,

күрүнениң сагыш салышкынының дугайын ССРЭ Конституциясында хоойлужудуп каан.

Конституцияның 42 чүүлү бичии уругларның өөредилге болгаш күш-ажылчы кижизидилге-биле холбашпаан ажылын хоругдаарын, өзүп олурар салгалдын кадыының дугайында онза сагыш салырын айтып турар. Конституция оон ыңай бичии хамаатылар — уругларның дыштанырынга, өөрениринге бүгү таарымчалыг чүүлдерни тургузар болгаш ооң магадылалын база хоойлужудуп турар.

Совет Эвилелинин Үндезин Хоойлузу бодунуң бичии хамаатыларын — өзүп олурар салгалды карак огу дег камгалап, оларга эң-не эки чүүлдерни тургузуп бээрин хоойлужудуп турар.

Ооң амыдыралга чырыткыланчаа-биле боттаныш турарымындыг сан-түннер тодаргайы-биле херечилеп турар.

Бүгү-ле эки чүүлдерни — уругларга... Владимир Ильич Ленин бистиң чуртувуска баштайгы уруглар яслилерин болгаш садтарын «коммунизмнің өзүмнери» деп адаан.

1979 чылда школа назыны четпээн уруглар албан черлерин хандыраарынга 4,5 миллиард рубль күрүне бюджетинде көрдүнгөн. А 1978 чылда ССРЭ-ге 22289 уруглар поликлиникалары болгаш амбулаториялары ажылдап турган. Школа назы четпээн 13 миллион 200 муң уруглар яслилерге болгаш садтарга, 20 миллион школачылар пионер лагерьеринге дыштанып турган болгаш 45 миллион уруглар школачылар болганнар.

Совет Эвилелинде 4587 пионерлер ордулары болгаш бажыннары, 5956 спорт школалары бар.

Уруглар номнарын ССРЭ-нің улустарынын 56 дылдарында парлап үндүрүп турар. Бистиң чуртувуста уругларга 29 солунну, 40 ажыг журналдарны парлап үндүрүп турар. Ынчаарга журналдарны барык-ла 41,5 миллион экземплярлыг кылдыр парлап турар. Сөөлгү чылдарда эң бичиилерге үнүг «Колобок» болгаш «Аныяк чурукчу» деп журналдар оларга немешкен.

Аныяк көрүкчүлерниң 50 театрлары, 113 ойнаарактар театрлары, база уругларның делегейде кара чангыс музыка театры ажылдап турар.

Дыштанылга хүнеринде чурттун 580 театр коллективтери уругларга шиизин көргүзүп берип турар.

Чурттун 350 муң «улуг улус» библиотекалары бичии номчукчуларны база өөрүшкүлүг хүлээп ап турар. Оон аңгы, уруглар—6400 тускай уруглар библиотекаларының бүрүн эргелиг ээлери.

Талантылыг уруглар 824 уран чурулга, 6157 музыка, уран чүүл болгаш культура школаларында хаара туттунгулаан,

тускай эртемнерлиг кижилер болур кылдыр боттарын беткеп турар.

Сан-түннер. Ол дээрге бүгү-ле чүүлдерни уругларга бараалгатканы ол ышкажыл. А ийи дакпыр орденниг, чечек-телдир хөгжүп орав бистиң республиканың чурттакчы чонунун 38 хуузу — 14 хар чедир назылыг уруглар. Тываның делгем девискээринде уруглар албан черлериниң четкилери калбарган. 15 муң хире уруглар ясли-садтарда, 60 муң уруглар школаларда өөренип турар. Ак-көк хемнерниң чурту — Совет Тыва аас-кежиктиг кижилерниң каткы-хөггөли-биле долдунган, оларнын хүлүмзүрүү-биле чырыттынган. Делгем, чырык, бүрүн дерилгелиг, өөредилге херекселдерлиг школалар, лагерьлер, клуб, культура ордулары, спорт залдары болгаш шөлдери бүрүн эргелиг ээлери — уругларны чалап турар.

Советтерниң Эвилели — бистиң чурттуң болгаш социалисттиг чурттарның уруглары ышкаш, бүгү делегейниң уруглары база-ла ындыг чаагай аас-кежиктиг болурун күзээр бис.

1979 чылдын августа бүгү делегейниң уруглар чылынга тураскааткан делегейниң уругларының ассамблеязы социалисттиг Болгарияның найысылалы — София хоорайга бооп эрткен. Ол — делегейниң уруглар чылынга тураскааткан бир улуг болгаш солун болуушкун-дур.

Уруглар дээш сагыш човаашкын — улуг улустуң ыдыктыг херээ. Уруглар — бистиң келир үевис деп улуг улустуң медресеп билир ужуру-даа ында.

Бистиң чуртта амгы салгалдың кижилери — хоочун салгалдың кижилериниң салгакчылары-дыр. Ынчангаш олар хоочун салгалдың кижилериниң демиселиниң болгаш тиилелгелериниң, ажыл-херээниң болгаш сагыш салышкыннарының уламчылакчылары бис деп санаар ужурлуглар. Амгы салгалдың кижилери болза бистерни салгап алырынга беткешип турар чаа, өзүп орав салгал дээш харысалганы база-ла ханызы-биле медресеп билип турар.

Уруглар — бистиң келир үевис. Ынчангаш, делегейниң бүгү уруглары чырык херелиниң адаанга бир дөмей аас-кежиктиг өзүп, доругар алдын чаагай Хүн кезээде хүннеп турзун деп йөрээр бис.

ДАГААЖЫГАШ

— Дагаажыгаш, дагаажыгаш,
Дан-даа атты, кайда бардың?
— Эжен-не бо, кукареку!..
Эрттир удуй берип-тир мен.

Дайнап чиирде, чеми чаагай
Тараа берейн, шымда-шымда!
— Кудай-ла бо, кукареку,
Хуун долу чуурга бээр мен.

АНАЙЛАРЫМ

Чалаң ак-ак тоннар кеткен
Чаңы чараш анайларым.
Чалым кырлап, дешкилежип,
Чаржып ойнаар анайларым.

Үнүш-чимис салып бээрге,
Үглөп чиптер анайларым.
Үндүрөр дээш сүрө бээрге,
Үскүлей бээр анайларым.

Кечил-оол ЭКЕР-ООЛ

ОГОРОДТА БАЛЫКТАР

Көдээ суурга чурттап турган бис. Суурнуң мурнуу талазында арыг ишти-биле кылаң суглуг Чаа-Хөл хем каргыраалап баткан. Ол арыгның кат-чимизи-даа, аны-менн-даа, суунуң балык-байланы-даа элбек чер-ле болгай. Хемниң байлаа — мезил, ак-балык, кадыргы, мыйыт эндерик. Чайның изиг хүннеринде ээрлип чыдар ээремнерни болгаш остар адаан бакылай бээр болзунза, эң улуглары дүвүнде, шала ортумактары ооң үстүнде, хензиглери эң кырында таваар салдап чоргулаар. Шала кежээликтей турум ээремнерни көөр болзунза, балыктар чемнеп, улуг пашта соолдурган чингетараа ышкаш мойтунайнып тургулаар... Чайгы кааң хүннерде үш кааң кылдыр чыскаалыптар демги чараш чаптанчыг «матростар» шунту-ла, бир аскыр өөр чылгы дег, бөлүк-бөлүк чоруурлар. Бичии-бичин болгаш ындыглар ийикпе, эң кырындааларының аваангыр-кашпагайы кончуг, хензиг-ле чүведен хойдугар, хары угда бир-ле черже сыг дээрлер. Оларның адаандаалары база-ла, медээ дыңнадышкан чүве дег, өскээр бүлгүрлү бээрлер. Серинттешип, ойнаар дээш-ле ындыглар боор, изиг хүннерде дал дүшү үезинде улуг кадыргылар аастарын агарты аазаннаткылап каап, кызыл-хүрөң торгу ышкаш чакпаларын чайып каап, саарыг адаанче таваар салдап бар чыткылаар. Дээрбек карактары шимчеш-даа дивес, шуру ышкаш борбая бергилээн кыланайнып чоргулаар. Ол хирезинде арыг сугга көрүнчүктели берген кижиниң арнын көрө тыртып кааш, ийинче хойдугуп, былдай дүшкү-

лээр. Оозун бодаарга, тыва улус балыкты «дээрбек карак дээр дүвү деже көрдү» деп тывызыктааны-ла шын.

Төрөөн хемимниң шак ындыг хостуг шөлөөн эштип ойнап чоруур элбек-байлак балык-байлаңы савазынга сынмай барганы ол чүве ийикпе, бир-ле чазын олар кургаг черже үнө халчып келгилээн. Бажыңнар ээлери огородтарындап чыып ап тургулаан болбазык бе.

Арыг кыдының бажыңнары шупту-ла огородтуг. Анаа картофель, тарымал тоорук, согуна, капуста, огурец, помидор, редиска, морковь дээш чүнү-даа тарып аар. Мээң авам огородунга чүзүн-баазын ногааны база шыдавыже тарып алыр кижиге. Ол бүгүнү тарып олуртурун аңаа орус кожалары кадайлар айтып берген. Ногааны чайын ажаап, өстүреринге уруглары — бистер шыдаар-ла шаавыс-биле ававыска дузалажыр бис. Суггарарда база амыр. Огород суггарар дээш, улус Чаа-Хөлдүн шапкын терең суун суур бажыңдан чире каскаш, бажыңнарның арты-биле сумун тыртып бадырып каан. Ол база бир чаа ун апарган. Суггарарын күзөөн кижилер огород кажаазының иштинче оон чаа тыртып алыр. Ол чаа ун бистиң херимивистиң мырыңай кыды-биле шөйлүп баткан. Ам артында ол кудумчунуң эң бажында — бистиң бажынывыс.

Огородтун дүжүдү чаагай боорга, күзүн, ылангыя бичии уруглар дыка амыраар. Кожа-кожа эш-өөрүвүске «мээң морковум, мээң огурезим бо, улуун көр даан» деп бот-боттарывыс көөргедип, көгдүредир дайнап тургулаар бис. Аваларывыс ону дыңнааш: «Чайын эки ажаашпас болзуңарза, «улуун» деп ынчаар көөргеттинер харыңар кайда боор ийик» дей тыртып каарлар. Ол чугаада ужур-ла бар: ажыл кылбас болза амданның чем-даа кайыын халас кээр дээн уткалыг... Ону дыңнааш, ыдыдыс чидип, боданы бээр бис. Кожаларывыстың орус, тыва бичии уруглары база эрес кезжээ улус болгай. Чазын, чайын огородка авалары-биле кады ажылдаан тургулаар. Мен база дунмам-биле чоонган ийик бис... Ачам огород иштинде сумун тыртып каан. Чайын суг олап шулурткайндыр агып чыдар, амыр чүве боор. Чүгле лейкаң тудуп алыр сен, ол-ла...

Бир-ле катап час эрте дүшкен. Марттың эгезинде-ле час шинчи кире берген. Эртен, кезжээ-даа чылыы кончуг. Крышалар кырының хары эрип, чаас чагган ышкаш сидиредир дамдылап эгелээн. Харның эриир өйү келгенде амыр чүве чораан он. Дүүн кезжээ демдектей көрүп алган харынны эртен барып көөрүңге, чок боор! Ыя аразында, удааш оттуп кээринге, ам артында дүне хүн чырыдып, чылыдып турар эвес, элдеп чүве боор. «Азы инек чылгапкан бе» дээш, харның чыткан чериниң кыдыгларын долгандыр топтап көөр сен, ис-даш-даа чок боор, пат кайгаар сен. Бойдустуң болууш-

кунунуң хуулгаазын тоолзуу бичин кижиниң сагыжындан дек-ле ыравас. Ол чазын огородтуң хары база эрте сойлуп калган. Улус огородунуң кажааларының иштинде көскүлөн-нээр апарган. Чер кургаалак, черниң шыгының бузу карак-ка илдигер-илдикпес бурунайнып чыдар.

Ынчан апрельдин бирги чартында-ла Чаа-Хөл хем, кинчи-бегин каңгырадыр үзе шапкан кул дег, дош шывын дызырткайндыр чаза теп үнүп келгеш, акызы боор Улуг-Хемге ужуражыр дээш, далаштыы сүргей чырааладыл чоруу каан. Бистиң сумунувус иштин эрги оът-сиген болгаш ширик, доврак дуй алы берген турган чүве. Чер кургаарын манагзааш, ону аштаарынче далашпайн турган бис.

Бир дүне-ле удуп-оттуп чыдарымга, ачам-на үнүп, кирип хөлзээн тур. Уругларын бистерни оттурбас дээни-ле ол боор оң, «огород иштинде суг кирип келип-тир, шыва алы берген, суг сүзер идиим кайда чоор» деп авамдан сымыраны аарак айтырган тур. Авам ында деп айтып бээрге, оларын тып, чөргешки чокка-ла холурт кылдыр киир тепкилеп алгаш, бургсарт үне халыды. Ковайгаш сонгаже көөрүмге, даштын айдыңы-ла кончуг. Ачамдан өске кым-даа турбаан, удувушаан бис. Ачамга дузалажыр дээримге, чылыг шуглактан уйгу мени тургуспаан. Бажымны катап-ла чымчак сыртыкче эптештир салып бадырыпкан мен...

Чай чоокшулаан тудум-на даң дурту кыскалап орап болгай. Ол эртен эрте оттуп келип-тир мен. Чоорган иштинден бажым уштуп кээримге, өрээл иштиниң балыксыы кончуг болду. Алды харлыг дунмам Сайынмаа ам-даа удувушаан. Удуур өрээлде ачам, авам-даа көзүлбейн-дир. Туп-тура халааш, кеттине тыртып алгаш, кухняга кире маңнап кээримге, авам шай хайындырган, ачам улуг-биче кадыргылар аштап арыглаан улур.

— Ойт, дүне када мону кайын туткулап алдын, ачай? Улугларын аа!— деп, дөстүнмейн кайгап, магадап айтырдым.

Ачам:

— Оглумнун эрезин, эрте туруп кээр — деп мактааш, айтырымга харыылады:— Чаа-Хөл хеминниң хайырлалы-дыр, оглум, даштын огородтан туткулап алдым.

— Шынап бе?— дээш, ачамның суг сүзер идиктеринче буттарым киир тепкилепкеш, дөлдүрертир үне халыдым.

Суг огородту шыва алы берген турган болду. Ооң чүгле изи арткан, ачам өскээр чайышкан. Ынаар-ла херим артында бодунуң унунда шолурткайндыр акканы дынналы-дыр. Огород иштин ол-бо көрзүнүп кылаштап тур мен. Лейка-биле суг узарынга эптиг кылдыр оңгарлап каан черимни барып көрдүм — ооң дүвүнде куу доврак апарган хензиг сугда ийи улуг кара кадыргының сирттери көстүп, бырлаңнадыр тепкиленип чыдырлар. Баштай-ла ында лейкам тыва тыр-

тып алдым. Кадыргыларны адыжымга сыңырып чадай-чадай, арай боорда онгардан уштуп алгаш, лейкамче киир катгылааш, бажыңче маңнаптым. Богда-сүлде, бичии сумунну арта халып чыдырымда, ында эрги чашпан, сиген шимчей-дир. Тура дүшкеш, бичии шывык бажы-биле ол бокту аяар ынай-бээр иткиледим. Ойт, база балык өөз агараш диди!! Бичежек кадыргы ийленип алган, аваангыр акробатчы ыш-каш, чызырадыр шапкыланып каап чыдыр. Ол хөөкүй харын адыжымга өй болду.

— Шынап-ла, дүне огородувуска балыктар кирип келген-дир, авай — дээш, үш кадыргымны ачамның аштап арыглап олурган балыктарының кырынче тө тудуптум. Ачам дүне он бирни, мен үштү туткан; шупту — он дөрт кадыргы!

— Ойт, сен база тудуп эккелдиң бе, оглум! Огород иштинге безин маңнажып чоруурун бодаарга, балык бо чылын хөй-дүр аа — деп, авам кайгап хүлүмзүрөөн олур.

Сайынмаа дунмам туруп келген. База-ла магадап, тудуп суйбаан, ачазынче айтырыглар салгылаан тур. Балык мүнү каргырадыр хайнып турда, ачам балыктарның огородка канчап чедип келгенин, айдың дүне оларны канчап эскерип каанын биске чугаалап берди.

Чаа-Хөл суу савазын ашкаш, бажыңнарның артында огород суггарарыңга ажыглаар буга-сумун-биле улдап бады келип-тир. Бистиң херимивис арты дужун ачам күзүн бооп каан кижидир. Ону эртпейн, байлак чараш Чаа-Хөлдүң суу балык-байлаңы-биле ол чазын эң-не баштай бистиң огородувуска аалдап келгени ол-дур. Даштын чүве шолураарга, ачам дүне үнүп келген. Огородче киргеш, кезек када топтап дыннаалаан. Четчип бар чыдар ай мөңгүнелчек чырыын черже харам чокка чажып турган. Чавызап олурупкаш, огород иштин дээр актап көөрге, суг боду-ла аалдап келген, шулурткайнып, кылаңайнып чыткан. Ол шулураан дааштын аразында чазырт-чазырт-даа дээр дааш бар болган. Ачам ону-даа элдепсинмейн, бажыңче далаш-биле кире халаан. Суг идиин кеткеш, күзүн бооп каан черинче маңнааш, ону демир-хүүрек-биле чире казылкан. Суг-даа ынаар шыыңайнып бады барган. Огородунга таваар базып кээрге, суг сарыгып каап-тыр. Ынчалза-даа бичии ыйгыл черлерде суглар хевээр. Дыңнаалаарга, ында-мында чызылаан-чазыраан дааш үнген. Бир бичии онгарга чеде бергеш, от шап чырыдыптарга, үш балык оон үнүп чадап кырлаңайнып, танактары дарбаңайнып чыткылаан. Он бир балыкты ачам огородтан ол дүне шак ынчаар чыып алган-дыр. «Кайы хамаанчок кырып төтчеглевес чүве болза, оранның байлаа хөй-ле чүве-дир ийин» деп ачам чугаазын төндүрдү.

Чугаа кадында балык мүнү хайны хона берген. Авам

эскеш, тавактарга куткулады. Амданнанып-амданнанып, бисти мурнай иже каапкаш:

— Экизин, авай, ам база кудуп бээйт — деп, бичии Сайынмаавыс алгырып үндү. Ону чаптааш, каттыржыптывыс. Шынап-ла огородтан туткулап алган балыктарывыстың мүнүнүн, дыл одура ызыргы дег, амданының чагайын канчаар ону!

ШОЛАЛАТКАНЫМ

Бичии школачы чылдарымдан бир таварылганы өйде-өйде сактып келгеш, хөктүгзүнер, каткым кээр ийин. Ам ону бичии уругларга чугаалап бээр бодадым.

Көдээ школаның үшкү клазынга өөренип турган мен. Солдаттар халажып кээп турар. Бичии оолдар оларнын идик-хевин «кетсе» деп магадаар бис. Солдаттың бөргүнүң хаваанда кызыл беш-адыр артында-ла бичии чалбыыш бооп хып чораан ышкаш сагындырар. Чүгле беш-адыр эвес, оларнын хөрээнде улуг-биче хемчээлдиг янзы-бүрү орденнер деп чүвелерниң чаражын канчаар ону! Арыг-силиг, кылан чаражын пат кайгаар мен! Оларны мен тудуп-суйбап көрүксээм кээр. Ынчан, хайлыг чүве, хөрек демдээ бе, азы орден бе деп чүвени ылгап билбес мен. Чүү-даа болза, ол ийиниң кайызын-даа хөрөккө кадаар деп чүвени билир мен.

Чамдык көдээ-даа, хоорай-даа магазиннеринге киргилей бээр мен. Баартакта шил өттүр көөрүмге, улуг-биче хамык орденнер муңгаш шил адаанда бо чыткылаар. «Орденнерлиг улус моон саткылап ап турар-дырлар ийин моң» деп пат кайгап, боданып тургулаар мен. Оларны улус аажок садып ап турганын көңүс көрбээн мен. Ынчангаш улус көрзүн дээш анаа делгеп каан чыдар «дээп болбас демир өргөн» дээн ышкаш чүве-дир ийин деп бодааш, садыгжыдан айтырбас-даа мен. Оларны анаа-ла алыксап, үр-ле кайгап-кайгап алгаш чана бээр мен.

Бир күзүн акым шеригден халажып келген. Ол база-ла куруг келбээн. Амырааш, айбылаарга кежээм хөлчөк, дешкилектээн чаш бызаа ышкаш, өрү шурай-шурай, маңнап турдум. Акым бөргүнүң хаваанда беш-адыр сылдыс-даа, хөрээнде улуг-биче элээн каш, орденнер-ле боор, чараш, чырык чүвелер дистиндир кадап алган. Эң баштай эргин артап кирип орда-ла, карактарым ында баргылаан. Дөстүнмейн:

— Орденнериң хөйүн аа, акый — деп магададым.

— Орденнер деп чүнүл, хөрек демдектери ышкажыл — дээш, акым сө-ле каттырып кагды. Сөөлүнде бодаарымга, мээң мугулайымны каттырып турганы ол болду.

Бөргүн, хөйлеңин уштуп каарга, дораан-на ында бардым. «Отличный стрелок» деп-даа чүве бар, 2—3 деп саннар-даа бижип каан чүве бар болду.

Акымдан чүвениң ужурун тайылбырладып алганымда янзы-бүрү демдектер чыыр деп күзел менээ төрүттүнген. Холга кирген акша-көпөөк шаа-биле оларны чыып садып эгелээн мен. Ону эш-өөрүмге, башкымга-даа көргүспейн, дыңнатпайн бүдүү хөделип турдум. Эш-өөрүмде демдектерни бир-ле эдилел-биле орнап ап-даа турган мен. Каш айлар эрткенде акым демги демдектерин — беш-адырындан эгелээш менээ база белек кылдыр берипкен. «Мен ышкаш солдат болур сен» деп чагын турду. Амыраарымны чүү дээр ону! Оларны хүлээп ап тура, сынымны хөндүрүп, чыскаалган солдаттар дег, хере тепкен турган мен. Ынчап турзумза-турзумза, чыып алган демдектерим-даа эндерилген. Чажы-рар-даа, каар-салыр-даа чер тыппас мен.

Чамдык школачы өөрүм оолдар демдектерни хөрээнде кадагылап алгап чоруурун көргөш, «менде чок эвес, оон хөй болгай, адааргадыр эндере кадаптар чоор бе» деп дап берип, бодап чоруур апарган мен. Бир-ле февральда шериг хүнүнде дөстүнмейн бардым. Школаже баар мурнунда эртен эрте тура халааш, белеткенип эгеледим. «Бөгүн шериг хүнүнде өөрүм эвээш-биче-даа бол, демдектерин кадап алгап кээр боор» дээш, оларга аштырбазын бодап, багай кара тонунун хөрээнге-даа, пиджагымның хөрээнден эгелээш моюндурук дөзүнге чедир сыңар шаа-биле кадагылап алдым. Беш-адырлар эн үстүнде, ана дээрде сылдыстар-ла! Сактырымга, чырып хып турган ышкаш! Улуг ажыл доозулган. Ону авам, ачамга-даа көргүспейн, эртен эрте-ле школамче шыңгырадыр басып чоруптум. Хөрээм артында аар-аар апарганын эскерип чораан мен.

Чер ара улуска таварышпадым. Школага кээримге, аштакчылар, от салыкчылары-ла боор, ында-мында «ток-так» дээр дааштар үнер чүве болду. Клазымга кирип келгөш, тонуну орден-хавыяаларым көзүлбес кылдыр аскаш, партамга томаанныг олуруп алдым. Парта артындан чамдызы көстүр кылдыр ээги алган ор мен. Шериг хүнүнде кымнар-ла хөй орден, демдектерлиг кээр ирги дээш эжиктен карап албайн көрүп ор мен.

Улус кээп эгелээн. Башкы кирип кээрге, туруп ёзулаарымга, көрүп-ле каар ыйнаан болар дээш, улам-на чавызап ыгыйыпкан ор мен. Биеэ-ле каш борбак хөрөк демдектери халаннадып алган чоруур үш-дөрт оолдардан өскелери хөрөк куруг келдилер.

Ам арай чиктиим кончуг апарган. «Шериг хүнүн билбес, демдеглевес улус боор бе?» деп бодап олурумда, башкы кирип келди. Парталардан, хары угда хоюп ушкан тааннар дег, тиг кылдыр тура халчып келдивис. Бут кырынга тура халып келгенимни-даа билбедим. Хөрээмде орден-хавыяаларым каңгырткайны берди ыйнаан, хамык улустун карактары

шупту менде. Туттунуп чадап кааннары ол боор. хензиг када ыт чок туруп-туруп, башкыдан эгелээш шупту чир-шон кылдыр каттыржы берди. Оон ол кичээл черле орта эртпеди: башкы-даа, класстың уруглары-даа мээң хөрээмче кайгаар. «Өпей-оолдуң орден-хавыязы-даа хөрөк сынмас кижидир аа» деп сымыражыр-даа улус бар.

Чапсарже конга хапкан. Дең чырыынче сыынган үзүт-ховаганнар ышкаш, мени үглөп-ле келдилер. Кайызы ийик, ыя аразында аскыда маннап чеде берген, мээң, часкы чалгыны ышкаш, бичии тонумну дүжүр соп алган, «бо база, бо база» деп кыңгырадыр силгээн тур-ла. Монгуш башкы кылаштап келгеш, мени алгы-кышкылыг хөй «тааннар» аразындан хостап алды. Тонумну эгинге салып алгаш, башкылар өрээлинче Монгуш башкым соо-биле базыптым. Ол-ла шаңгырадыр базып чорумда, коридорда, хайлыг. өске класстарның өөреникчилери база көрүп каапкан. «О-оо, орденнерин!» деп алгырышкан турлар-ла...

«А-аа, Өпей-оол дээрге, ана маршалдар-ла, хөрөк сынмас!» дээр-даа кижидир бар. Демин кичээл эгелээр мурнунда-ла шериг хүнү-даа болза, менден өске ындыг белеткелдиг келген кижидир чок боорга, ыядып эгелээн мен. Ыткаш ам черже кире-ле бериксээм кээр, ооң кадында бо эш-өөр мени база чер алыспас. Долгандыр бүзээлеп кээрге, баш сугар чер тыппайн баар мен. Аскыга тонум чанынга азып каан дүктүг бөргүмнүң хаваанда кадап каан беш-адырымны база көрүп кааннар.

Башкылар өрээлинче кире бээримге, башкылар база алгыржыпкан. Чир-шоң дүжүп каттыржып-ла турлар. Үглөп келдилер. Мээң хөрээмден «Останкино», «Шахтёр», «Артек», «Почта», «ЦТ»... деп номчаан, тудуп суйбаан турлар оң. Бир эр башкы:

— Бөгүн шериг хүнүн Өпей-оол кончуг эки демдеглеп турар-дыр аа — деп, та шыны ол, та кыжырып турары ол, аажок дынналдыр чугаалап, тадыладыр каттырган тур оң.

«Орден-хавыяаны» тонундан эгелээш бөргүнге чедир ынча хөйүнү каданмас, ол арай чараш эвес деп башкылар шүгүмчүлээш, а янзы-бүрү демдектерни чыыры эки, солун ажыл дээрзин, ону ам-даа уламчылап чыып турарын сүмеледилер. Ам-на салыры ол-дур дээш сагыжым ажый берген.

Ооң соонда удаваанда ол энмежок демдектеримни бир башкының сүмезин ёзугаар, школа музейинге дужаапкан мен. Мени таан шолалай бербестер боор деп бодаан мен. Чүү катканың «Орденниг» деп чаа атты тенек оолдар декти мурнай «тыпсып» берди. Ол шола ат школада дыргын барган. Оон мен адырлыр, чайлаар-даа харык чок болган мен. Ынчан ол шериг хүнүнден эгелээш, Өпей-оол деп чингине адым шуут читкен.

Ам кирбей салдыг, кара бажым көгерип калган ашак-ла болгай мен. Орденниг деп шолам удаажырап уттундурган хевирлиг. Ынчалза-даа кады өөренип чораан школачы эш-өөрүмге бо-ла таваржы бээр-дир мен. Олар база-ла назы-хары дөгүй берген ашактар, кадайлар апарган болгайлар. Ол хиреде-ле мени Өпей-оол дивес, «Орденниг» дивишаан болбазыктар бе. Опчок тенээм-биле, азы мугулайым-биле «Орденниг» деп шоланы ынчаар чедип алган мен. Орденнер-ни, кат ышкаш, черден чыып албас чүве чорбадыве оң.

ЧАЗЫН

Чырык хуннүн үнгенинге,
Чылыг частың дүшкенинге
Чижик куштар өөрүп-хөглеп,
Чиртиңейндир эдип ораp.

Адыг безин ижээнинден
Ала-чайгаар үнүп келген,
Арга-дажын чаңгыландыр
Алгырып каап, базып чоруур.

Үүжелиг үнгүрүңге
Бузуп кыштаан өргелер-даа
Үне халааш «чык-чык» кынгаш,
Буртуңайндыр маннап турар.

Көк-көк чараш хек-даваннар
Хөрзүн шуглаан деже теп кээп,
Хажызында харны тоовайн,
Карандыда олургулаар.

Өөр-өнер малывыс-даа
Адаккыр чиик дешкилежир.
А кижн база ишчи часты
Өөрүшкүлүг уткуп алыр!

Қжын удаан хемнер, суглар
Қырлаңайндыр мөөп бадар.
Чаржап доңган үнүш-бойдус
Шак ол өйде чүзүн херер...

Чырык хуннүн үнеринге,
Чылыг частың дүжеринге
Байыр тудуп, уткувайн баар,
Магадавас чүве-ле чок.

ТЕРГЕ-ДАЙЫМ

Чараш аъдым — Терге-Дайым
Савап турар эреспейим.
Челчигежи эстеп чоруур,
Челер, магнаар аъдым чүве.
Шу-у, онгар кежир
Шурай бер, че!

Халып берзе, ушкан куш дег,
Қашпагайы кончуг аъдым.
Чаржыптарга, анаа чедер
Садикте чүгүрүк чок.
Шу-у, херим ажыр
Шурай бер, че!

УЯ БЕЛЕН

Мастер оолдар ыт чок.
Маска даажы ток-ток.
Чалгынныгны манаан
Чаглак уя туткан.

Ону шупту алгаш,
Омак-хөглүг чораан.
Бяштарда камныг
Ында-мында аскан.

Пионерлер ынчан
Бир үн-биле сөглээн:
— Уя бажың белең,
Ужуп келиңер, кушкаштар!

*

Салчак МОЛДУРГА

ИЙИ ЧАШ

Бо-ла Чер деп бөмбүрзээвис
Боду ышкаш —
Борбак арын-шырайлыглар,
Сарыг, кара, ак-даа кештиг
Чаштар чылы
Чамбы-дипти эргип туру.

Чап-чаа бөгүн, дүүн-даа эвес,
Салгал чоншун
Чалыы, мөңгө өңү чораан,
Херелдиг хүн, дүмбей дүн дег,
Кежиктиг-даа,
Кежик чок-даа төлдер турган.

Чуга, кылын номнар ажып,
Чурук, чижек,
Чурагай-даа айтып канчаар.
Сунуп келген холдары-ла
Чуртун адап,
Чугаалап кээр ийи чаш бар.

Бичии, шевер холу-биле:
«Миру—мир!»— деп,
Бистин төлдер бижип турда,
Билек чедир боктар чушкуп,
Бир чаш кижиги
Бир бай чуртта түрөп чоруур.

Докпак, хылыш, өрт, ыш, хорап
Дошкун черлик
Дорамчылал дою болган
Вьетнам, Чили, Кампучи... чаш,
Бети дизе,
Бертик-межел — кымы турбаан?

Ядарал, аш орукташкан.
Янкилерге
Язы-сөөгүн кыдыглаткан,
Качыгдалдыг чалыы назын
Каргыс байга,
Ханныг хунтаа хамааны чок.

«Силерлер-даа ажы-төлдүг,
Чиирээр куттуг
Силер ыйнаан, дээргилер?» деп
Смит, Картер, Пиночеттен...
Шииткел ышкаш,
Ширийн салыр айтырыг бо.

Беш-адырлыг Совет сылдыс
Беш дип санай
Биче чашка чырып турда,
Беш азыглыг, моос дег, бажың —
Пентагондан
Мези, дайын чыды кээп тур.

Долу эрге, өөрүшкүзүн
Доллар, бомба
Доза турган уругларга
Маска, Кадыр сүлделенген,
Маадыр чуртум,
Москвам боду болчуп турар!

Чангыс бо чыл, ай, хүн эвес,
Чаштар дээштин
Шактан-шакче туржуңар!— деп
Сарыылдыг-ла кижилерни,
Чазактарны,
Чамбы-дипти кыйгыраалы!

Хөвөңмей ОЙДАН-ООЛ

КЕЖЭЭПЕЙ

Эртенги хүн чаа-ла чайыннандыр дээп үнүп орган. Часкы хүннүң алдын-сарыг херелдери Мөңгүн-оолдуң орнунуң дужунда сонга шилдеринге кылаңайнып ойнап эгелээн. Сонга бажынга олургулаан бора-хөкпештер мыжырадыр эткилеп, хөглөп үнген.

Мөңгүн-оол оттуп келген. Бөгүн ол авазы-биле чечектер тарып олуртурун бодап келгеш, амырай-ла берген. Ынчангаш өөрүшкүлүг тура халаан.

Ол баштай дашкаар көргөн. Дендии-ле аяс. Чингир көк дээр кылагар. Чаңгыс-даа булут көзүлбес «Ура!»— деп, бичии оол алгырбышаан, дашкаар үнө халаан. Эжик аксынга турган алдын хөрөктиг улуг сарыг аскыр дагаа серт кыңгаш, дужунда чагы бажынче ужуп үнген. Оон соонда шугулдап алгыргылаан.

Мөңгүн-оолдуң авазы огород хериминиң иштинде ажылдап турган. Оол авазынга халывышаан баргаш, дүрген-не хүүрек сегирип алган.

Ава оглунче чылыг, чымчак көргөш:

— Хоюг кара хөрзүннү чалдай эшкиле, оглум — дээн.

Авашкылар хөлчөк-ла ажылдааннар. Огурец, помидор-даа тарып олуртканнар. Бир улуг чалга чечектер база тарып кааннар.

Ажыл доостурга, Мөңгүн-оол авазынга адыштарының ортузун көргүскен. Ийи талакы адыштарының кайызының-даа ортузунда бичии кызыл-кызыл суглаңгылар бар болган.

«Күжүр оглумну! Авазының кежээпейин!» деп, Дадар

Даржаевна оглун иштинде чассыдып боданмышаан, чугаалаан:

— Ажырбас, эрезим! Күш-ажылчы дадыгышкын деп чүве оон эгелээр чоор. Кызымак ажылдааның түңнели ол-дур, Мөңгүн...

— Экизин, авай! Ынчан өөрүмнүн шуптузунга адыштарым суглаңгыларын көргүзөр мен.

— Чүге, оглум?

— Мактангай мен. Мен кандыг-даа ажылды кылып шыдаар-дыр мен.

— Тенек болба, оглум. Мактаныкчы кижин багай. Сээң өөрүң база ада-иезинге дузалажып турарлар — деп, ава оглунга чагаан.

ЭЛДЕПТИГ ЧУРУК

Орай күс. Куштар шагда-ла изиг чурттарже ужуп чоруй баргылаан. Арга-арыг шаарарган, алаак-шынаа, хову-шөлдөр ээнзирээн.

Бир-ле хүн чурук башкызы Дадар-оол Ооржакович сонга өттүр көрүп тура, айтырды:

— Силер орай күске ынак силер бе, уруглар?

Класс ишти бир кезек шимээн. Кым-даа ыт чок.

— Канчап бардыңар, уруглар?— деп, Дадар-оол Ооржакович айтырды.

— Дашкаар көөрге, мунгаранчыг-дыр, башкы — деп, Люда дидим эвес чугаалады.

Ооң соонда класс ишти хөлзеп-ле үндү.

— Чанган куштар чалгыннарынга чылыг хүннерни апаргылаан.

— Дээр бүргөп, хадып, чаап-ла турар-дыр.

— Даглар баштарында ак харлар көстүп кээп турар апарган — деп, уруглар, оолдар мурнун былааштыр чугаалап үндүлөр.

— Орай күс база бойдустан бир солун эргилдезинин үези-дир. Кичээнгейлиг болур болзунарза, даштын база солун чүвелер хөй — деп, башкы тайылбырлады.— Хемнер суу тырттылган, оларның өңү кылагар кара апаргылаан. Бүрүлөр черде шылырадыр сүстүлүп чыткылаар. Ону дыннаарга, сагыш-сеткилге база солун.

Башкывыстың ол чугаазын дыннааш, шынап-ла омак хөлгү апардывыс.

— Ынчаарга ам будуктарда ызыртыгылап артып калган сөөлгү кургаг бүрүлөрни чуруп көрүңерем, уруглар — деп, башкывыс оожум чугаалады.

Шуптувус чуруттунуп кириптивис. Баштай альбомнар арыннары шылырткайнып чоруй, ооң соонда шимээн оожур-

гады. Мен база-ла ыяш будуунда ходугур кара чангыс куу бүрүнү чуруп эгеледим. Канчаар-даа кызып чурааш, черле чадаштым. Бүрү чуруттунар ужур чок.

Дадар-оол Ооржакович мээң чуруп алган бүрүмнү көрүп тура:

— Ындыг чинге будукта канчап барып халбактаны берген адыг оглу боор?— дидир.

Элдеп чүве. Чураан чуруум шынап-ла бүрүге эвес, а бичии адыг оглунуң хевир-дүрзүзүңге демей болду. Ынчангаш шыдавайн ыткыр каттырып-ла дүжүрдүм.

Башкы мээң чурук чуруур альбомумну өөрүмге ажа тудуп көргүстү. Оолдар, уруглар чир-шоң каттыржып үнгеннер. Өөрүм мени мактап турары ол-дур дээш амырап-ла калган мен.

ШААНАК ИРЕЙ

Кырган-ачамны Шаанак ирей дээр чүве. Ол эфир чылына чеден харлаан. Ынчалза-даа ол совхозунуң кодан хоюн кадарбышаан хевээр. Улус ону «назы дөгүй берген кижги чүге дыштанып орбас силер, кырган?» дээрге, ооң каътташкак-каътташкак ханы сыгыглар кежилдир чыдыпкан, чывар-соокка күдер хүрең кылдыр додуккан арын-шырайы кыза хонуп келир. Ынчан ол аныяндан тура эдилеп келгени хаш соруулдуг, хола баштыг, чангыс карыш хире кызыл сөөскен даңзаныңа дүңзе таакпызын далаш чок тип, ооң ыжын бургурадыр соруп ора, «кижи кырыыр хире кажан чай болду» деп каар. Ынчангаш ол угаанның хүргүл карактары-биле «ам айтырыг бар ирги бе?»— дээңизиг, хүлүмзүрүй аарак көргүлээр.

Кырган-ачамның бажында мөңгүн хыраа шагда-ла дүжүпкен. Хүн чырыыңга азы сайгылгаан чоогунга ол чаражы кончуг кылаңайнып орап. Ынчалза-даа ол ам-даа аныяксыг, адак-бышкаа чиик. Улуг Эдер-Дагның Эзирлиг-Чарыкта мээстеринге хой бажы дозуп турда, анаа мен шуут четпейн баар мен.

Кышкы дыштанылга үезинде база-ла кырган-ачам сугга чеде бердим. Аалга анаа орап эвес. Кырган-ачам-биле кады хой кадаржып эгеледим.

Бо удаада кырган-ачам-биле Эзерлиг-Чарыктын эн үстүкү мээзинге өг дег улуг бозур хаяның кырынга олур бис. Кырган-ачам оожум таакпылап каап олур. Кышкы хүн кулакталып каап турган. Ынчангаш ооң таакпызының ыжы-даа, тынган тыныжы-даа ылгашпас, бургурткайнып-ла турар.

Ол баарывыста ыжык, мээс арнында ак ааржы дег, чаптылып, кастынып оъттап чораан хойларывысче хүлүмзүрүй аарак көргөш, боданы берди. «Хөөкүйлерниң аш оду үнүп ам-

на доктаап оъттап чорлар» деп боданып орган ышкаш болду.

Хой баштаар дагыр мыйыстыг хертеш сарыг өшкү бар чүве. Демги өшкү ол өйде борбак даш хоора базыпкан. Ол даш бош чыткылаан өске даштарны эдертипкеш, каңгырткайнып-ла баткан. Дааш-шимээнниг чуулган даштар оъттап чораан хойларже чоокшулаваан. Хойлар дөмей-ле хойган хевирлиг болгаш, дедир эглип келген.

— Хаай, хаай! Орталаныңар!— деп, кырган-ачам дайгырып, тура халаан.

Хойлар «ээвис мында сен бе?» дээнзиг, бисче топтап көрүлээш, катап-ла кастынып оъттай бергилээн.

Оон үр-даа болбаан бис. Сактырымга, бир-ле черде чаш хураган эткен ышкаш болду. Кырган-ачам база сезиктиг апарган кулак салып олур. Ол кызыл дилги кежи бөргүнүң агартыр хыраалай берген халбаңып өрү тыртып, ынай-бээр дыңнаалагылаар-даа.

— Олурарга кайын боор, оглум. Дуу ол мөзүр хая баарын барып көрээли — дээш, кашпагайы кончуг тура халыды.

Аңа баргаш, кырган-ачам караанга бүзүрөвээн чүве дег, бирде мурнунче көрүп, бирде менче көрүп хүлүмзүрүп тур. Мен база-ла көрүп кагдым. Дем эртен чаа кырган-ачамнын кажаага үзүп каан Сарыг-Чаак деп шолалыг хою какпак хаяның хар чок кара черинде турупкан, дөрт будунуң кырында тендиннээн, сирилээн чаш хураганын чылгаан, оранган тур.

— Хөөкүй-ле хоюмну!— деп, кырган-ачам чугаалангаш, ырбыска чаш хураганың думчуунда шаразын сы тудуп чоруй, ону кидис иичеегиниң иштинче суга каапты.

Хураганың незиди шыырак улуг хой ону олуртур бир таварды. Оон соонда кырган-ачам ковайып туруп ора, какпак хая адаанче оваарымчалыг көрдү. Мен база-ла оон карааның уунче көрдүм. Ында кырган-ачамның энир чылын-на чыып каан кургаг хараган, агбагар сөөскеннери ол-ла хевээр чыдырлар.

— Адыр хоюм, адыр Сарыг-Чаак — деп, кырган-ачам чугаалангаш.— Ол кургаг чүвелерни бээр эккеп сал, оглум — дидир.

Кырган-ачамга оларны ап бээримге, отту ужудуп үндүрүштү.

— Утпаан боор сен аа? Мону энир чылын күскээр кыжын чыып турдус чоп — дээш, хөглүг хүлүмзүрүй-дүр.— Олар ам херектиг апарганы бо-дур. Кижиде каян-даа бодамчалыг чоруурга эки, оглум.

Кургаг сөөскеннер, хараганнар хып турда, оларның кырынче үс кудуп турганы-биле дөмей-ле.

Сарыг-Чаак хураганын дилегзинип, ол-бо дээриглеп, бис-

ти долгандыр халып тургаш, ам база-ла какпак хая баарына барып чыдып алды. Оон өөздүп эгелээн.

— Хөөкүй-ле хоюмну, хөөкүй-ле Сарыг-Чаагымны! Бо чылын база ийистээрин ол-дур ала — дээш, кырган-ачам иччекте хураганып меңээ тутсу каапкаш, чыткан хоюнда барды.

База бир чаш хураган алгырды. Кырган-ачам ону дораан-на сегирип алган. Ону иезинге бир кезек чылгадып чоруй, оон от чанынга келди. Оттуң чылыг чаныны соок чыварны сывырып турган. Кырган-ачам-биле иелээн чаш хураганнарны иезинге чылгадып, оларны отка кургадып, өөрүшкүлүг чугаалажып ордувус.

— Сен база өзүп келгеш, кырган-ачаң ышкаш хойжу боор сен аа, оглум?— деп, кырган-ачам өөрүшкүлүг чугаалады.

— Ыяап хойжу боор мен, кырган-ачай. Баштай эки өөрөнүп алып мен.

— Шың, оглум. Кижиге эртем херек. А эртемниг кижини ажылдаарга, ажыл бүдүнгүр. Эр хей-дир сен!—дээш, кырган-ачам мээң эктимден часкай туткулады.

Бүгү назынында мал соондан кылаштап келген кырган-ачам-биле кышкы хүн дөвүнчүктөп бар чыдырда, кодан хоювусту аалче сүрүп кирдивис. Ол хүн бистиң олчавыс-даа улуг болган. Артында ийис хураган олчалыг болган кырган-ачашкылар-дыр бис. Кырган-авам суг бисти та кайы хире өөрүшкү-биле уткуур. Ынчаар бодап кээримге, ийи будум черге шуут дегбес ышкаш болду.

ТЕ МУНГАН КИЖИ

Районнуң анныыр чериниң ажылдакчызы кижини болгаш, аалга олурарым черле ховар. Ылаңгыя кыжын суг үргүлчү арга-дашта, хирээленчек бедик сирттер кырында хайгыыл кылып кылаштап чоруур мен. Хар-чам улгады бээрге, кээргенчиг аң-меңниң дайзыны-ла көвүдээр. Ынчангаш аң-меңге чиир чем тып бээр, төтчеглекчилер, чазый бөрүлөр-биле сүржүп чоруп бээр мен. Бо удаада база хыйгыыл кылып чор мен.

Кыш. Чөөн-чүктен даң хаяалап кээри билек, Мойна-Тайгазының кадыр чалымнарлыг бедик сүвүрүнче базып үнүптүм. Дүне быскан хар чагган болгаш, харның кырында кандыг-даа анның изин ылгап-билип алыры белен. Чер кыры чырып, боо хараалы кирип кээри билек, куржаангы хаялар баарынга чаа те изинге таваржып келдим. Ол бир-ле чүведен хоюп маңнаан хевирлиг. Оон изин истеп чорааш, ону сүрүп халаан кижини изинге база таваржы бердим. «Чазый төтчеглекчи ам-на мээң холумга кирери ол-дур» деп бүзүрелдиг бодандым. Хыраалай берген караам кирбиктерин адыжым-

биле чода туткулааш, кадыр чалымнарнын куржаангыларын эргий топтагыладым. Каракка илдигер дириг чүве көзүлбеди.

Бир сүвүр бизенниң кырынга кедеп үнүп келдим. Мээн-биле дужаашкак чалымнын кырында кончуг-ла улуг те кашпал куду көрүп, бир-ле чүведен сезик ан, дыннаалаан тур. Мен ооң көргөн унунче харап чорумда, ындыкы сирттен боо үнү «чык-ла» диди. Харап турган те мээн мурнумче карак-улак чок шурап оргаш, черге шөйлүп кээп дүштү. Ону аткан кижини база артыкы сирттен халып баткаш, чыткан тенин чанынга келди.

Төтчеглекчини ол-ла дораан тудуп алдым. Ооң боозун хавыр-гаш:

— Аянар долганы бо-дур. Хайыраан оран анын көрүңерем. Бо дугайында бурууну суд мурнунга харыылаар силер — деп, анаа шынгы сагындырдым.

— Чүү кончуг бак чаяанныг те боор, менээ улуг халанты чедирери ол-дур — дээш, демги дүктүг чаактыг кижини чыткан тенин мойнун ажыр басып, ооң бажын көдүрө берди.

Ындыг чүвени кым көргөн боор! Те хенертен тура халааш, ыңай-ла болду. Демги кижини ооң ийи мыйызынга хеп-телгеш, шимчээр-даа харык чок апарган, ооң сиртинде чыпшына берген олур. Те халып турда, шуут караңнаар. «Чазый хырын эезиниң бажын чиир чүве дээнигай, ол кижиниң ат болуру ол-дур» деп хамыкты хайныктыр бодап чорумда-ла, ам-на харын те ону дүжүр силгип каапты. Ынчангаш боду дужунда сирт кырынче үне халый бергеш, мээн уумче: «Сенээ улуу-биле четтирдим, мээн амы-тыным алдың!» дээнзиг сөөлгү катап көрдү.

Чазый төтчеглекчин хоптактанып, холу сирнейини тени аткаш, ажыр адып алганы ол-дур ийин. Бодап көөрге, ооң огуңун ужу-кыды тенин какпак мыйызынга шала-була каккан хевирлиг. Хөөкүй моорап чыткан хевирлиг.

А демги чазый төтчеглекчин улуг-ла боду хөөледир ыглап, менче ишкирнип кылаштап олур. «Чазыйлаан, кулугур!» деп мен иштимде амырап, олче хыйырта аарак көрүп тур мен.

*

Ондар ОХЕМЧИК

СООК-ИРЕЙ СОКТАП КЕЛДИ

Эрги чыл-даа үлүүн кылгаш,
Элбек байлаан биске сөннээш,
Аас-кежин күзеп сөглээш,
Аьдын мунгаш, арлы берди.

Соок-Ирей, Чаа чыл суглар
Сонгавысты соктап келди.
Шанактарда хамык белээн
Чанывыста эккеп салды.

Чаактары кызыл-кат дег,
Салы чаагай Соок-Ирей
Чугаа-сооду тоолчургу —
Чукоткадан үнген болду.

Қара-кат дег карактарлыг,
Хады-пөш дег узун сынныг
Чараш бедик Чаа-чыл-Қиж
— Шагаа-биле, чаштар!— дей-дир.

Чиртиледир ырлажып каап,
Шивижикти долгандывыс.
Чиктин кончуг аңнар болуп,
Чигир-боова дайнаан тур бис.

Харлыг эзим иштиндиве
Қараңгыда кирдивис-даа.
Ай, Хүн баштыг арзылаңнар
Аргаа бисти уткуп алды.

Хоолама октаргайдан
Космонавтар ужуп келди.
Венера дээр улуг шолбан
Мендилешкеш, белек сунду.

Хан-Дээр чурттуг кара Адыг
Гармошказын ойнааш, барды.
Саян аалдыг Сарлык-уруг
Чадаганнап аян тутту.

Элдеп чүве, уйгу-дүш дег,
Эзимдиве шымнып-ла ор бис.
Элик-хүлбүс, сыын-мыйгак
Эдер-хектер база мында.

Шом-Шум хемниң чунмалары
Чоргаар аңнар чорбадыва.
Даваннарын чызырадып,
Танцы-самнап эрттилер чоп.

Дендин улуг мыйыстарлыг
Телер безин Чаа чыл уткаан.
Хоптак-чазый бөрүлер-даа
Хойлар-биле танцылаан тур.

Хөгжүм ойнаан кезек аннар
Хөглеливис өөскүдүп тур.
Шивижиктиг арыг иштин
Чиртиледир ырлаштывыс.

Дырбактыг дээр элдептиг ан:
— «Тывызыым дытта, тоолум
дошта»

Тывыңарам чээ?— дээрге,
Тыппайн-на бар частым ийин.

Долгандыр-ла ыяштарда
Дозур кара диннер бар-дыр.
Чаа чыл уткуп, тоорук сайлаар
Чаптанчыг-ла аннар-дыр аа?!

Маргышкаштың канчаар ону!
Маадырлар база келди.
Шаандагы ча-согуннуг
Самбажык-даа мында болду!

Амгы шагның маадырлары:
Ажыл-ишчи Дажы-Намчал,
Хөглүг-баштак Чола Монгуш
Хөөмейлеп сыгыртырлар.

— Чаа чылда амыр, чаштар!
Саян ГЭС-тен байыр!— дигеш,
Самбажык бо чалымнардан
Сайгылгаанны чайнадыпты.

Уткуп алган Чаа чылын
Улус шупту байырлады.
Аалчы болган аннар, куштар
Аас-кежиин күзеп турду.

*

Артык ХОВАЛЫГ

АВАМ ХОЛУ

Ак-тараа соктап өскен
Авам холу сииреш дынзыг.

Ак-Суг соогу дадыктырган
Адыштары хавырыктыг
Авам холу —
Аксым-кежии.

Эвеген чаш бичии менээ
Эрбенниг хол дегбээн болза,
Кадыг-бергээ шыдамык бооп,
Кайын мынчаар өзер деп мен.
Авам холу —
Алдыным ол.

Хоюг чымчак эвес-даа бол,
Холдар дээрге эргеленчиин,
Кайгамчыктыг күүчү-күштүг,
Кара баарны чылды кааптар.
Авам холу —
Арыг чүрээм.

*

Куулар АРАКЧАА

АК-САЛДЫҢ ДИИҢИ

Чогдур салы шуут ак боорга, ону улус ынчаар шолалай берген. Ооң назы-хары чеден ажа-даа берген болза, аныяксыг, билбес кижии ынча чылдарны чурттап эрттирген ирей деп бүзүрээри берге, омак-сергээ хөлчок, арын-шырайында хүлүмзүрүг чайнаан чоруур. Черле алызындан тайга-таңды чурттуг, бичиизинден эгелээш, назы-харынын дөжемиринге чедир чер өглөп, ан-мең сүрүп чораан болгаш, ындыг ийикпе, ам хоорайда чурттап оар хирезинде-ле чай чок кадында арга-арыгже чоруксаар чаны хевээр. Хоорай чанында парк арыынга эртен, кежээ албан баар, аңаа селгүүстээр.

Бир-ле катап ноябрь төнчүзүндө парк арыынга Ак-Сал агаарлап чоруп-тур. Бодунуң таптап алган кокпа оруу-биле холдарын ооргазынга чүктенип алгаш, ол-бо теректер баштарынче бараадап көрүп каап, таваар басып орган. Канчангаш-ла көөрге, карааның ужунда чүве караш дээн. Кырган кайгаанындан аксын аазаткаш, тура дүшкен. Кургаг теректин куу будуунда борбак кара чүве бар. Ак-Сал караан чода туткулааш, демги будукта кара чүвени топтап көргүлээн. Канчаар-даа көөрге, дииң-не кара олчаан. Артында кудуруун ооргазында чүктенипкен, холунда бир-ле чүве тудуп алган, ону борбаңнадып, чип оар мындыг болган.

— Уваа, элдептиин!— деп, Ак-Сал кайгаанындан чааскаан ыткыр чугааланган.— Динч-не-дир бо. Кайыын, канчап чедип келген хөөкүй боор?!

Ол чылын «динчнер көшкен, тайгада чемиш ховар болган» деп, аңчыларның оон мурнунда чугаалажып турганын Ак-Сал ам-на сактып келген. Караанга арай-ла бүзүрөксөвейн, ылавылаары-биле теректерни долгандыр ис кескен. Шынап-ла хар кыры-биле динч саспайтыр маңнап келгеш, терекче үнө берген болган. Ак-Сал оон кээп бүзүрөөн.

Чемиш дилеп улчуп маңнаан динч хоорай парыгынга чедип келген чүве-дир. Паркта-даа ол хөөкүйнүң кыштап чиир чеми кайда боор! Оон ынай кайнаар чоруур деп? Кыштың соогу ышкажыл.

— Ат болган, өлүр динч-дир бо — деп, теректе олурган динчни кээргеп көрбүшаан, ашак чугааланган.— Мооң чүнү чип орары ол ынчаш? Ээ, када берген кара мөөгү тып алгандыр. Оон-биле аш хырнын хоглап орар-дыр, хөөкүйнү. Бо чолдак баштыг теректе коңгул бар-дыр, ында чылыг уя тып алган боор. Маңаа элээн каш хонук турлагжыр-дыр ийин бо. Чем эккеп, мону азыравас болза, хоржок-тур. Арай деп хоорай чанында паркта келген күжүрнү көрүп тура өлүрүп каарга кайын боор...

Ол аразында динчигеш Ак-Салдың чугаазын билген-даа ышкаш, теректи өрү, куду сылырадыр маңнагылааш, чолдак баштыг, коңгулдуг терекче уламнай бергеш, бичини үтчүгеш аксында будукка олура дүшкеш, ашакче көрүп, чоолбургай кудуруу-биле оглангылаан. Оон коңгулче караш дээн.

Ак-Сал кежээки агаарлаашкынын ара соксааш, бажынынче далаш чорупкан. Чүнү канчаарын ол бажының иштинде бодап чораан.

Бажыныңга кээрге, оглунуң ортун оглу Олег бо олурган. Ак-Сал ам-на аңаа аажок хөөрөөн:

— Чаа, Олег, ам сээң биле бис ийиге кылыр ажыл бар апаарды. Хоорайывыс парыгында кончуг чараш аңчыгаш чедип кээп-тир. Ону азырап кыш ажырап бис. Дириг динч деп чүве көргөн эвес сен. Ам көөр сен.

— Динч че, кырган-ачай!— дээш, Олег өөрээнинден тура халып келген.— Кайда көрдүң?

— Паркка агаарлап чорааш, таваржы бердим. Баштай харын караамга бүзүреведим. Оон топтап-топтап көөрүмге, ылап-ла динч. Кургаг теректиң куу будуунда шошкайтыр олуруп алган, кадып калган кара мөөгү хемирип олур-ла. Тайгада чиир чемиш чок боорга, бээр улчуп чедип келгени ол ышкажыл.

— Ой, кырган-ачай! Ол динчни туткаш, бажынга эккеп алылы — деп, Олег кырган-ачазын үзе кирген.— Ол чараш

диинчигеш бажыңга маннап тургай-ла. Мында чем база бар, чылыг-дыр. Бис ооң-биле ойнаай бис.

— Ээ, Олег, ынчап болбас!— деп, демгизин Ак-Сал сургаан.— Арга-арыгга өскөн амытанны туткаш, бээр эккээр боор бе. Ооң оран-турлаа — арыг ол-дур. Ол аңаа чурттаар, ону каастаар ужурлуг. Ону тудуп болбас! Таарышкан черинге турзун.

— А тудуп албас болза, бис ону каячап азыраар бис, кырган-ачай? Диинчигеш бистен коргар, дезер-ле ыйнаан.

— Ажырба-ас!— деп, Ак-Сал аңаа харыылаан.— Ында арга-ла бар. Ол диинни эртен сенээ көргүзөр мен. Эртен эртежик чемгерер чем аппарып каар бис.

— А диинчү чүпү чирил, кырган-ачай? Шоколад, конфета чиир бе?— деп, Олег айтырган.

— Ол конфетаны-даа чиир. Ооң алыс чеми тоорук, мөөгү. Ынчалзакжок пряник, печенье, хлеб-даа берзе, дөмей-ле амырап чиир.

...Эртенінде Ак-Сал ирей Олегти эдерткеш, бир хап тоорук сайы, кургадып каан слива, хлеб, пряник ап алгаш, чорупкан.

Ак-Сал долгандыр ис кезип көргөн, диинчигеш конгулда уязында ам-даа удувушаан болган. Диинниң мурнунда хүн маңнап тургулааны ыяштар дөзүндө кокпазынга тоорук сайын, пряникти, слива кадын бичии-бичии кылдыр төккүлөп кааннар.

Оон Ак-Сал Олегке чугаалаан:

— Диинч бисти дыннап чыдыр боор. Маңаа дыка шимээр-геп, дагжаар болзувусса, ол улам-на хоруп чыдыптар. Мынаар паркче бичии кылашташкаш, ынчаш кээли. Ол аразында диинч уязындан үнгеш, бистинч бо салып каан чемиштеривисти тып аптар.

— А ол диинч бистен дезип чоруй барбас бе, кырган-ачай? Маңаа манап турзувусса. Ол өскээр десе берзе, ону тыппайн баргай бис.

— Ажырба-ас!— деп, Ак-Сал Олегти оожургаткан.— Ол дезип чорутпас. Конгулундан үнгеш, баштай черже дүже халааш. чемишке таваржы бээр. Чер чүвези чытка кончуг. Салып каан чемиштериниң чылын диинч хат, салгын аайы-биле чыдыргап билип каар.

Оон адашкылар парктын ары-биле селгүүстөп чоруп кааннар. Кыжын арыг ишти кыржың соок-даа болза, оон турум чурттакчылары: көк-хөкпештер ында-мында сыйтылажып, ыяштарда хылырткайнып, чемнеп чоруп тургулаан.

Ак-Сал тура дүшкеш, дөс чодураа аразында чокпак хараганче айыткан. Олег олче көрүптерге, хөлчок чараш, көскээ хүрең-кызыл, чалгыннары тарлан шокар, кара хаайлыг, бичии

кара карактарлыг кушкаш, ыт-кадының тенниг будуунда аатгынып, кат соктап чип олурган. Ону чаптап, магадаан Олег чараш кушкашты хойзуптарындан корткан чүве дег, ылым-чылым барган.

Кырган-ачазы аяр чугаалаан:

— Хүрең-көскек-тир. Ол кушкаштың адын ынча дээр. Каас, чаражын көрдүң бе! Маңаа, арыгга, кыштаар кушкаш-тыр...

Ол аразында мырыңай Олегтиң чанында талда «ды-ыйт, ды-ыйт» деп база бир кушкаш эде берген. Бажының тейи кара, хөрээ шала саргыл-бора, бичии чалгыннары каралдыр чүглерлиг, азарганчыг содугур кудуруктуг хөкпешчигеш тал будуктарының аразында бир-ле чүвени дилээн хевирлиг, хокпаңнадыр ол-бо халыгылап чоруп турган. Ол кушкашты Олег база-ла аажок чарашсынган. Баштайгы кушкашче көөрге, оозу чок.

— Моозу кара-баштыг-дыр — деп, Ак-Сал тайылбырлаан.— Оон база чемиш дилеп чорууру ол.

Адашкылар улам-на ыңай чорупкан. Кыжын безин арыгда янзы-бүрү кушкаштар эндерик дээрзин Олег билип алган. Ол-бо харангылааш, үе эрткенин эскербээн. Кырган-ачазы аңаа чугаалаан:

— Че, Олег, диңчигеш ам-на уязындан үнген боор. Дедир барып көрээли.

Олег амырап айтырган:

— Диңчигеш конфеталарны ап алган бе, кырган-ачай? Тоорукту база чээн боор але? Ол ам бистен кортпас бе?

— Ол ам чемней берген боор. Чүнү канчап турарын баргаш көөр бис.

Удаваанда-ла диңге чемиш салган черинге келгеннер. Олег алгыра берген:

— Ой, кырган-ачай! Дүү ол чүү терекче маннап үне берди? Шөйбек кара чүве-дир. Диңчигеш ол бе?

— Адыр, адыр!— деп, кырган-ачазы ону оожуктурган.— Бо кырган карактар-биле орта-ла чүве көрүп чадап тур мен. Ядараан. Кайы ыяшче маннап үндү?

— Дүү ол чоон терекче!

— Диңчигеш ол болгай аан. Адыр, ам барып топтап көрээли шиңме. Дыка шуугава, ону коргудуп, хорудуп болбас.

Чоон терекке чоокшулап келгеш, топтап көргеннер. Диини шынап-ла бир чүве холунда тудуп алган, ону борбаннадып чип олурган. Чоолбургай кудуруктуг, сүвүр сыргалыг кулактарлыг, дозураш карактарлыг, мелдер-сарыг диңни Олег көрүп каан. Ол оон мурнунда дириг диң көрбээн. Ам бир-ле дугаар көрүп турары бо.

Оон Олег магадап алгырган:

— Ой, ой, динңчигеш! Чаражын, чаражын! Ох, кудуруун але, узун, чоолбургай, кулактарында сүвүр сыргалыг чүведир але. Чүнү чип олулары ол, кырган-ачай?

— Сээң дем маңаа салып каан конфеталарыңны тып алган, чип орары ол-дур. Кайы хире чараш аңчыгаш-тыр чээ? Ам-на дириг динң көрдүң але?

Ол аразында динң бир-ле чүвени салыптарга, оозу черже ужугуп бады келгеш, адаанда турган адашкыларның чанынга кээп дүшкен. Олег ону ап алгаш көөрге, конфета саазыны болган.

— Мээң маңаа салып каан конфетам саазыны-дыр, кырган-ачай!

— Ол-дур, көрбес сен бе. Динң ону дораан-на тып алгандыр.

Ол аразында динң чоолбургай узун кудуруун чайып, огланып олура, теректи куду бадып эгелээн.

— Ам бис динңчигешке шаптыктаваалы — дээш, Ак-Сал Олегти четкеш чорупкан.— Ол черге кээп чемнензин. Бис дүү анаа баргаш, чаштып көрүп тураалы.

Динң элээн болганда черже дүже маннап келгеш, база бир конфетаны ызырып алгаш, ыяшче дедир үне халаан. Удаваанда дедир дүшкеш, терек дөзүндө уруп каан тоорук сайын көрүп кааш, сөгөдей олура дүшкеш, ону амданнанып чип эгелээн. Анаа элээн олургаш, чер-биле маннааш, ында шыргай хараганнар аразынче кирген. Аак-маак четпээнде оон дедир үне халааш, база-ла тооруунда барган. Тоорук сайларын чаактарынга марыйтыр суккулап алгаш, хараган иштинче караннадып кирген.

Ак-Сал ирей ам-на кайгап орган Олегке тайылбырлаан:

— Ол динң салып каан чемиштерни өске черге аппарып шыгжап ап турары ол-дур. Анаа, көскү черге чыдарга, өске амытаннар, ылаңгыя куштар, ол чемни дойлап кааптар, кажар динң ону билгеш, өске черге аппарып чажырып алыр. Көр даан, ам база тоорукта чүгүрүп келди. Ол, ол. Ында тоорук сайы доозулбаан шаанда, динң соксаал чок ыпчаар дажыглап кээр. Аажок ажылгыр амытан боор. Кыжын чиир чемиш чайын белеткеп алыр. Тайгада тоорук чок боорга, чемиш дилеп бээр келгени ол ышкажыл, хөөкүйнүн. Бис ма-наа чемни эккеп берип турар бис.

Ол аразында арыг кушкаштары ужуп келгеш, динңге салып каан чемиштерни үглей бергеннер.

— Ол кушкаштар база чий берди, кырган-ачай!— деп, Олег чугаалаан.

— Ажырба-ас, Олег. Олар база чемнензинер. Чемишти бис даарга эккээр, хүннүн эккээр бис. Хөөкүйлер чип тур-

зуннар, оларга кыжын база-ла чем тывары берге болдур ийин.

Диң маннавышаан келгеш, кушкаштарны соора алып орта, олары «сыйт-сыйт» дишкеш, тоо быдарадыр ужул үнген.

— Көрдүң бе, диң кушкаштарны коргудуп, ойладыпты. Ол оларга чемин белен алдырбас-тыр ийин. Дөмей-ле шуптузун дажыглап хөөп алып. Чаа, Олег, бис ам чоруптаалы. Диңивис чемиштиг апарган. Ол турлагжый бээр, өскээр чорувас, маңаа кыштаар. Даарта база келир бис.

Адашкылар чорупкан...

Оон эгелээш-ле Ак-Сал ирей оглунуң оглу Олегти эдерткеш, хүннүң паркче баар, диң чемгерер мындыг апарган. Диңни кайнаар-даа чорувайн, ол-ла конгулдуг терээнге кыштапкан. Ак-Сал демги диңни кижиге чоокшулавас кылдыр чаңчыктырып өөредирин бодап турган. Ол дугайын Олег айтырарга, Ак-Сал мынча дээн:

— Ону кижиден кортпас, холдан чем ап чип турар кылдыр чаңчыктырган херээ чок. Чүге дээрге, арай хирелиг, ан-мен кээргевес, өлүрер-чидирерин, алырын бодаар кижилер ам-даа бар болдур эвеспе. Бо диңни кижиден кортпас, холдан чем ап чип турар кылдыр өөредип каар болзувусса, ол бисти-даа, өске кижилерни-даа ылгап билир эвес. Кымга-даа чем дилеп маңнап чеде бээр, а кандыг-бир багай сеткилдиг амытан ону холга туткаш, ол хевээр салбайн, алгаш чоруй баар, хоржок. Ынчангаш мону хоюган, улуска чагдавас кылдыр өөредип турар кижиде мен. Бо диң дөмей-ле кыш эртерге, тайга-тандызынче, эш-өөрүн дилеп чоруй баар болгай. Маңаа, паркка үргүлчү чурттап шыдавас. Мону кыш ажыр азырап каар бис. Час дүжүп, чылыг апаарга, диңчигеш өскөнтөрөөн черинче чана бээр. Оон өзүп-төрүп, өөрлөснир. Бистин буянныг херекти кылганывыс ол болур.

Адашкылар паркта диңни кышты өттүр чемгерип, азырап келгеннер. Сөөлүндө-сөөлүндө оозу күскүзү ышкаш, чудангы, сүспегер эвес, а улуг-шыыраа аажок, дүгү селбегер, мелдер-сарыг чүве апарган. Теректер баштарынга ол-бо уламнап, ойнап маңнап турда, ана караңнаар. Омак-хөглүү аажок, «сык-сык, хуг! сык-сык, хуг!» деп алгыргылаар-даа.

Соок кыш эртип, час дүшкен. Хар шокарлап, аландылап эрип эгелээн. Апрель ай үнүп келген. Хүн караа чылыг апарган. Бир-ле катап кырган-ачазы бир чер барганда, Олег чааскаан диңниге келген. Ол дүне чаш хар чаапкан чүведир. Ис илдең. Ынчалза-даа Олег конгулдуг терекке келгеш, диңниң изин-даа, бодун-даа тыппаан. Диңни чок болган. Олег муңгаргай апарган эеп келген.

Ак-Сал оон хевирин көргөш, эндевээн:

— Чүү болду, Олег? Дииниң бар-дыр бе?

Олег арай-ла мунгаргай харыылаан:

— Дииниң чок-тур... Бодун-даа көрбедим, изин-даа тыппадым.

— Ажырба-ас, Олег!— деп, кырган-ачазы Олегти часкарган.— Чылый берген, ынчангаш ол чааскаан чалгаарааш, бир черже эш-өөр дилеп чоруткан-дыр. Ол дөмей-ле чедип кээр. Даарта баар бис.

Даартазында адашкылар дииниң чемгерип турар черинге иелээ барганнар. Дииниң изи безин чаа чагган чаш хар кырында чок мындыг. Ак-Сал ам-на арай сести берген.

— Канчап баар дииниң боор, Олег?— деп, ол чугаалаан.— Кушка канчап алзыптар болду? Адыр, адыр. Ындыг эвес. Дөө ол артыкы арыгже эш дилеп чоруткан боор. Чазын диинер өөрлежип ойнаар чүве болбазык бе. Ынаар баргаш, ис кезип көрээли.

Парктан элээн ыракта бир ортулукка баарга, дииниң изи ында бар болган. Ол-ла дилеп кылаштажып чорааш, куу сырада сывыртажып ойнаан ийи диинни көрүп кааннар. Оларның бирээзи Ак-Салдың Олег-биле кады азырап кыштааны мелдер-сарыг диини болган. Оозун ам-на танып алганнар.

— Бистиң мелдер диинивис бо-дур, кырган-ачай!— деп, Олег өөрүп алгырган.— Бээр чедип келгени ол ышкажыл. Мен канчап баар дииниң боор дээш, дүвүрөп турдум.

— Эш-өөр дилеп чоруткан боор деп чугааладым чоп. Бистиң мелдер диинивис аскыр сырбык болган-дыр. Бо бора диинни сывыртап турганын көрбес сен бе. Час дүшкөн, ойнап эгелээннери бо-дур — дээш, Ак-Сал аажок былгыргаш, холун педиледир каккылаарга, ийи диини куу сыраның шышпык бажынче чараштары кончуг чаржып үнө бергеннер.

-- Чаа, ам болар ажырбас — деп, Ак-Сал сыра бажында сырбыктарже өөрүшкүлүг көрүп тура, чугаалаан.— Бис буянын үүлевис бүдүргөн бис. Бо диинер өөрлежип чурттап, өзүп төрүзүнер. Чараш аңчыгаштар арга-эзимин каастазыннар. Улам-на хөй болзуннар. Келир кыжын бистиң парыгывыска база катап чедип келзе, ынчан база азыраай бис аан.

— Ам болар ажырбас бе, кырган-ачай?— деп, Олег чигзинген хевирлиг айтырган.

— Ажырба-ас!— деп, Ак-Сал бүзүрелдиг харыылаан.— Оьдун оьттап, суун суглап чорзуннар, чараш аңчыгаштар. А бис чанып чоруптаалы, Олег.

*

Ондар БАВУУЖАП

КОЙГУННУҢ ЫРЫ

Дозураннаан карактыг мен,
Доора талда чемшигиг мен.
Кыйыг бажы одарлыг мен,
Кызыл көшке чунгулуг мен.

Кулактарым уштарында
Кузум кара менниг-даа мен.
Майталчыцнаан даванныг мен,
Баалыкта кокпалыг мен.

ТАЛ

Арзайтынын сыннары дег,
Алдын баштыг бедик Кавказ.
Хөрээ делгем Саян-биле
Хөөрежип келбээн-даа бол,

Ады нарзан аржаанымны
Амданнанып ханып ишкен.
Тыва чурттуг оол менээ
Тывызыксыг чараш чордун.

Хады, шиви холуй үнген
Каштан, вишня аразында
Ыглаан ышкаш талды көргөш,
Ындазында хөлзей бердим.

Чараш чуртуң сагынган дег
Сагышсырап турба даан, тал.
Салбак ногаан бүрүлериң
Салгын ошкап эргелетсин.

Айлык черден аалдап келген
Ак-көк хемнин оглу-дур мен.
Баштай частыр анай-хаакка
Байырыңны сөңнөп чедейн.

*

Борис КУУЛАР

КҮС

Кадыр дагылыг чөөн чүктен
Хаяалыг хүн харап кээрге,

Сарыг торгу аржыыл-биле
Саян сыны каастанды.

Хемчик хемнин унун дургаар
Хээндири каастап баткан
Чыжыргана улам кызып,
Шырай тыртып хүлүмзүрдү.

ХӨЛЧҮГЕЖИМ

Хөлбең шыктын ортузунда
Хөлчүгежим куруг калды.
Аңгыр, казы — өнүктери
Арлы берди, кыштан дести.

Хөлчүгештин муңгак чалгы
Хөлчок оожум бырланнажып,
Эге чааскаан калдым дээнзиг,
Эриктенин часкагылаар.

Хедерленме, хөлчүгежим,
Келир часты манап ап көр.
Чанган куштар ынчан дагын
Чараш ырын сөннөп келир.

Лидия ИРГИТ

АЛЫШҚЫЛАР ООЛДАРЫ

Аян, Хаяа, Кара-кыс —
Алышкылар оолдары.
Шывык аьдын мунупкаштын,
Шыкка чаржып ойнаар оолдар.

Кырган-ава оолдарын
Кыйгырарга, дораан кээрлер.
Айбылаарга, чажам дивес,
Ажыл-ишчи кежээ оолдар.

Чээргеннеп эккеп бээр,
Черле анаа олурбастар.
Анай дозуп халчып каарлар.
Авазын кээп өөртүр оолдар.

*

МАЛЧЫННЫ ЙӨРЭЭГЕНИ

Н о в е л л а

Монгал ашак чалгынның шанаанга шала хыйыштыр олурпакш, суурже бар чорааш боданган: «Суббота хүнүнде хуралдаар деп чүзү улус боор бо? Мен дээрге эргелеп башкарар кижилерниң бирээзи эвес-ле болгай мен. Анаа хой кадарчызы ашак. Адырам, нам хуралы болур дээн ирги бе? Чок, ындыг эвес, нам хуралын баш удур чарлаар, чугаалажыр айтырыын база дыннадыр болгай. Бир-ле чорупкан кижиде дедир ээр эвес, баргаш, көөр бооп-тур ийин».

Хойжу суурга келгеш, улуг оглунун бажыңынга доктаанган. Ашак аьдының шанаан адырар дээш, хомут баан чаала чеже шелип чорда, Очур бо магнап келген.

— Мен мен, ачай! Донган боор сен, бажыңче кир, ачай! Сени келбейн баар ирги кылдыр бодааш, шала дүвүрөп турдум, ачай. Сен бо хуралга ыяап-ла олуржур ужурлуг сен. Күжүр ачамны аарай, чедип келгениң дыка-ла эки-дир.

— Чартык улуг-хүнде хуралдаар деп чүү мындыг чүве болу бээди бо, оглум?

— Соонда, соонда, ачай, бажыңче кир!

Очур совхозта партком кежигүңү. Ашак хурал бетинде чүвениң ужурун баш удур билип алыксаан, ынчалза-даа Очур «соонда» деп каан. Ам ооң-биле чүңү-даа чугаалажып болбас. Бир сөглээн сөзүнден ойталавас төл болгай. Ашак оглунуң бажыңынче аяар базып чоруй барган.

Культура бажыңының фойезинге кижилер кирип кээп-ле турган. Үрер хөгжүм үзүктел чок чиртигейнип-ле турар. Аныктар кайын дөзөр ийик. Олар «тараа бастырып», азы биргээр чугаалаарга, ниити танцы тепкеш кирипкеннер. Кижилер шуужуп кирзе-кирзе, бүгү олуттар ээлеттинген. Кожуун даргазы, совхоз директору, партком секретары, партбюронун кежигүннери, көдээ Советтин депутаттары сцена кырынга үнүп келгеннер. Оларның аразында хой кадарчызы Монгал ашак база бар.

— Эргим эштер, бистин «Шолбан» совхозтун ажил-ишчилери! Эрткен ажил-агый чылында чоруткан ажылывыстың түннелин үндүреринге хамаарышкан бистин ниити хуралы-высты ажиттыңган деп чарлаар-дыр — дээш, партком секретары Буян боду-ла кымны-даа мурнай адыш часкай берген.

Үрер хөгжүм база катап байырымныг ойнай каапкан.

Буян база катап уламчылаан:

— Илеткел кылыры-биле совхоз директору эш Караоолга сөс бээр-дир.

Директор-даа изиг-ле илеткеп турган. Ол совхозтун ажил-ишчилеринин аразынга калбарган социалистиг чарыштын канчаар чоруп турганынга онзалап доктааган. Илеткелчи мал-даа, чер-даа ажылының шалыпчыларын адагылаан. Мал ажылының шалыпчыларын Монгал ашактан эгелээш адагылаан. А Монгал дээрге аажок чавызай берген олурган.

Элээн каш кижиг санал берген соонда, хуралды даргалаан Буян кожуун даргазы Мөнгө Начынович Начын-оолга сөс берген.

Мөнгө Начынович индирге аяар үнүп келгеш, портфелинин аксын ажыдып, оортан бир саазынны ужулгаш, онуюлавылап көргөш, чугаазын эгелээн:

— Эштер, менээ улуг харысалгалыг хүлээлге онаашкан, бирээде ындыг, ийиде, аас-кежиг таварышкан. Амдызында бистиң кажан кезээде чарылбазывыс ажил-иживистин дугайында каш сөс.

Дарга чүглө чедип келгени совхозтун ажил-ижинин дугайын эвес, бүгү районнун, харын-даа республиканың ажил-ишчилеринин мурнунда кандыг-кандыг сорулгалар туруп турарын тода болгаш допчу чугаалаан.

Мөнгө Начынович портфелин база катап ажыткаш, оортан база бир саазынны уштуп келгеш, хөрээн ажыдыр чөдүргөш:

— Дем менээ аас-кежиг таварышкан дээш, ара соксап каан мен, аа эштер. Шынап аас-кежиг таварышкан. ССРЭ-нин Дээди Советинин Президиумунун Чарлынын үзүндүзүн, азы биске хамаарышкан черин номчуур-дур мен. «Эресмаадырлыг күш-ажылы дээш шаңнадырлар болза... Тыва АССР-ден: Октябрь революциязы орден-биле Монгал Моң Күдерович!..

Үрер хөгжүм байырымныг ойнай берген, а Монгал дээрге, мырыңай стол артыңче кирер чыгы сыңны берген олурган.

— Бээр моорланар!— дээш, кожуун даргазы малчынны бодунче чалаан. Сцена кырында-даа, сандайларда олурган улус-даа шупту бут кырында. Үрер хөгжүм өкпе-чүрек кованайнып турар кылдыр база катап ойнаан.

Монгал олудунга барып чедип олургалакта-ла, оортан-моортан йөрөөл салышкыннары динмиттелген:

— Биске орден чалап чедирип келген Монгал чүс-даа харда кырывайн чурттазын!

— Үүлөзи бүтсүн!

— Чоруу чогузун!

— Эр чүвени аарай!

— Шыдаар чүвен-дир!

Хөлзээн улус биче чавырлы бергенде, хурал даргазы Монгалга сөс берген.

Монгал индирниң артынче үнмейн, анаа-ла ооң хажызынга туруп алгаш, чунар-бажыннаан кижиге ышкаш, төгүлген дерин чоткаш, чугаалаан:

— Мында мээң онза кылып каан чүвем чок. Чазактын бо хайыразы мээң бүгү эш-өөрүмнүң база чедишкени.— Мээң чедишкеним мында — дээш, ийи холунуң адыжын чонче көргүзүп сунган:— Бо ажылчын холдар турда, чүү-даа чедип алдынар!

Малчын демги олурган сандайынга кайын чедер ийик, чангыс чер чурттажы эш-өөрү ону аадып-чайгап туруп берген...

ЧОДУРААЛЫГ

Новелла

Медерелдиг-даа болза, чамдык кижилер чүвениң кедизин эвес, чүгле ол хүнүн бодаар доскут болурун чажыргаш чоор. Аал-оранывыс дег, арга-арыгны-даа, мал-маганывыс дег аң-меңни-даа хумагалавас, кээргевес, камгалавас — доң баарлыг болу бээр чорук ам-даа бар ийин. Мээң сагыш-сеткилимни кезээде өйүп чоруур чүүлдер-ле хөй...

Ол чернин адын Чодураалыг дээр. Район төвүнден анаа чедир улуг-ла дизе бүдүн чартык километр. Мээң бичии оол шаам ол кавыга эрткен болгаш, Чодураалыгның койгун чыдар черин (койгун шынап хөй турган), кымысаяк өө дег дөнүн, ында агып чыдар Мөңгүн-Булак суунуң ээтпек, саарыг бүрүзүн билир мен.

Бир-ле хүн чүве бижиир дээш, столга олурупкаш, чеже-даа боданырымга, бажымга орта чүве кирбес болду. Канчап барганым ол, аарый бергеним бо бе кылдыр бодааш, гимнастика кылып көөрүмге, даван-даяам херлип-көстүп турар, анаа болдум. Ам-на бир бодал бажымга кире хонуп келди.

— Чодураалыгже басып үнер. Куштарнын база Мөңгүн-Булактын ырызын дыңнаар. Чодураа ам чечектелип турар болгай, «ак чоорганын» эштип алган дөс чодурааның чанынга олурупсумза, мээң бо удаан мээ-медерелим хайныгып кээр.

Барбамга бичии хүнезинимни, кыдыраажымны, А. С. Пушкинниң «Руслан биле Людмилазын» суп алгаш, басып үнүптүм. Мөңгүн-Булактын арыг кыдынга чедип келгенимни көңгүс эскербээн мен. Бойдус өпейлээрге, таалап чордум ыйнаан. Канчангаш-ла көөрүмге, «ак чоорганнарын» эштип алган дөс чодурааларнын чыпшыр чанында чүкк машиназы

тур. Ынаар, арыг иштинде кижилер-даа алгыржыр. Ыяштың чажырадыр сынганы човуурлаан ышкаш дыңналыр.

— Тырт! Тырт! Шу-ут! Ол-ла!— даа дижирлер.

Ам көрген: бир дең бичии оолдар биле уруглар чечектелип турар чодурааларже шаап-халдаан турлар. Чамдыктары чоон дөс чодурааның кырынче үнгүлей берген, ону куду халайтыр баскан, өскелери адаанда туруп алган будуктарны сиккан, ана изиг-ле.

— Соксаңар!— деп алгырыпканымны, өске кижини үнү ышкаш, арыгда чаңгызындан дыңнаан мен.

— Ха-ха-ха! Хи-хи-хи!

— Кым деп кижини силер, ирей?

— Робинзон бе?

Хорадаарым дендир. «Боларны мынчаар өөредип турар чүве болза, болбаан херек-тир! Чечектелип турар үнүштү боттары чечектелип өзүп оорар кижилер хайыра чок узуткап турар чүве болза, оран-бажыңывыс дег бойдушту кымнар камгалаарыл?

«Болзун деп чугаалап турбадым бе?» диге-ле, чанымда улгады берген назылыг кижини бо тур. Демги турган машинаның чанында хевис ышкаш көк кырында аныяк херээжен кижини (бодавыже, өөреникчилернин башкызы), чүү-даа болбаан чүве ышкаш, маажымы кончуг хүлүмзүрүп олур. Оон чугааланды:

— Маңаа чыткан баян кайыл? Кончуг кулугурларны, будуктар-биле базырып каапкан. Чаа, ам болзун, будук сыгары соксазын!

Ынчаарда мээң сагыш-сеткилим дыка-ла дүвүрөөн ийик. Эрткен-барганын уттуп кааптып болбайн, ынчалза-даа чодурааны чыттыр мунуп, оон будуктарын хайыра чок сып турган оолдар биле уруглар болгаш ону херекке албайн көрүп олурган аныяк херээжен кижини караамга көзүлбүшаан чоруур ийин.

Чүве бижип, ном номчуп, Мөңгүн-Булактын ырызын дыннаар чүве кайда боор ийик, дедир район төвүнче халып киргеш, райкүүском даргазынга болгаш школаның дирекция черинге бойдус камгалалының дугайында бодалымны шыдаар шаам-биле тайылбырлап тургаш, ажыл шагы төнө бергенин аныяктарның бөмбүк шөлүндө ойнай бергенинден билген мен.

...Өске черже көже берзе-даа, өскөн, төрөөн черимни утпаан мен. Район төвүнге дыштаныр хүнде чедип келдим. Чоок өннүктерим бажыңында чок. Олар бүгү өг-бүлезин-биле кады Чодураалыгже агаарлап үнгенин ынчап чоруй биллип алдым.

Бир кижини:

— «Ленинчи орук» совхозтун маевказы бо хүн Чодураалыгда бооп турар. Бо кавының улузу шупту ында. Аңаа барыксаар болзунарза, чедирип каалы — диди.

Мени Чодураалыгга шынап-ла чедире бердилер. Ында кижичи бажы кизирт, аът бажы оргу. Мөнгүн-Булак хемни куду салгыннаарга экизин канчаар, арынга соолаш дээр, чодурааларның эмзиг чыды думчукту айдызап кээр, оларның эштип алганы «ак-чоорганнар» бүгү чонну, найыр-наадымны каастап турар магалыг!

Ол аразында кижичи ортузу чедиксей берген бир херээжен кылаштап келгеш, чугаалады:

— Чодурааны сып үрегдээн дээш ынчан уругларга хорадан силер аа? Силерниң оонар черле чөп чорду. Ам бо хүн Чодураалыгда, чараш булуңда байырлап тур бис. Бойдуска ынааңар кончуг-дур аа?

Мөгеш кылынгаш:

— Бойдус — бистин өөвүс, байлаавыс ийин! — дидим.

Мынчага дээр адын-сывын билип албааным ол херээжен кижичи база мөгеш кылынгаш, меңээ каттышкан.

*

Ондар ЧАН-ООЛ

ОЛАР ЧОКТА, ЧУРТТАЛГА ЧОК

ХҮН

Ак-көк дээрниң хаязында
Ачылыг хүн бакылап кээр —
Арга-эзим, хоорай-суурда
Амыдырал дойлу-ла бээр.

Амы-тынның хини тудуш,
Авыралдыг чырык хүнүм.
Агаар, сугда чылыы тудуш,
Арлып читпес, мөңгө хүнүм.

Хүннүн чырыы — ие караа.
Хүннүн чылыы — ие чүрээ.
Хүнүм чокта — дүмбей, мунгаш,
Хүнүм чокта — доңат-доштуг.

СУГ

Суг чокта — амыдырал чок.
Суг чокта — тараа, мал чок.
Хайым иштиг хоорайлар чок.
Кара-ногаан эзимнер чок.

Авыралдыг суг чок болза,
Айлаң-кужум ырлаваस्ताар.
Аңым, малым көзүлбестээр.
Амызы чок өртемчей боор.

Мөөп, шурап чалгып чыдар
Сугну сагын — чуртталга-дыр:
Мөңгө-дириг делегейниң
Судал-ханы, дамыры-дыр.

Хорагай дег каас черим
Хоорулбас суксуну-дур,
Өзүп мандаан өргүн чоннун
Өртээ турбас аржааны-дыр.

ЧЕР

Черим дээр мен,
Чер-ле көвей:
Өөрөнгөн чер,
Өскөн черим.

Тараам шөлү,
Ногаам чери.
Тайга, танды,
Ногаан шынаам.

Ынчалза-даа
Ынча черлер
Санап, адап
Сагынмаайн.

Ырлап ханмас
Ынак черим —
Бөгүнгү бо
Бөмбүрзээм ол.

Черим чокта,
Чемижим чок.
Чемиш туржук,
Чуртталга чок.

Черим — ием.
Хүнүм — адам.
Чемижим — суг,
Хөрзүн, агаар.

УЛУГ НАЗЫН

Кадыг нарын чуртталганың
Кандызын-даа көрүп эрткен,
Хавак хээлээн кыдырыктар
Хамык бодал херечилээн.

Арттың, сынның меңгизи дег,
Авам бажы аккыр-дүктээн.
Чеден харлаан хирезинде,
Черле кылбас ажылы чок.

Кыраанынга чалынмастаан,
Кылыр ажыл бырашпастаан.
Ажыл-ла дээш үргүлчү-ле
Ажы-төлүн олуртпастаан.

Чаартыңган хоойлу-дүрүм,
Чазак, намның ачызында
Кырыырын-даа авам уткан,
Кылыр иштен салдыкпастаан.

Уруг-дарыы боданынар,
Улуг назы назылаңар.
Аванарны баштай кырааш,
Алдын диштер кадаванар.

Куулар ЭКЕР-ООЛ

ААЗААН МЕН

Часкаар кыжын. Белдирниң Улуг-Өдекке ийи өг бис. Шаам-биле ада-иемниң ажылынга дуза кадыптар апарган мен. Ынчалза-даа школага өөрөнмейн турдум.

«Кежээзи шору, дузазын көргүзе берди, бичин кижин оон артык боор бе?» деп, авам мени эргеледип, дөңгүр бажымны суйбагылаар чүве. Барбага харлаар, даштыыртан чарган ыяш өгже киирер, бызааларны одарже сүрер, хураганнар тудар, шаам-биле дырбанайнып-ла турар мен.

— Инээң кажазын аштап каавыт, оглум, бичин-даа борбак тогланчы арттырбас сен, оон башка өдээ доңа бээр, кежээ кижин, дүрген чүгүр, оглум — дээш, авам эрги тараа деспизин тутсуп берди.

Ол черле мээң кылып-ла турганым, билир ажылым. Мактадып турар болгаш, амыраарым аажок. Деспимни колдуктапкаш, өдекти куду алзы эрезим хөлчок сыгырып базыптым. Кады өөвүс Сергек ирейниң кажаазы бистиң-биле тудуш.

Баштай инек өдээн ачамның чазап кааны улуг хүүрээ-биле камны кончуг узуп, деспини долдургаш, эжик аксында улуг саваже уруп тур мен. Ынчап тургаш, бажым «мелегей-ленип», канчап соора ажылдай бержик мен аан, эриг инек «патпаан» деспини долдур ургаш, Сергек ирейнин кажаазынга аппарып төп тур мен. Ирей мени көрүп-ле каан боор.

— Ой, оол! Бо канчап турарың ол?— деп, шывык тудуп алган, идиин кактап базып ор.

Корга хона бергеш, деспимни октапкаш, өдекти куду алзы шимеш дидим. Удаткан чок авам мени кыйгыра берди. Авам уругларын эттевес кижини болгай. Билиндир чагып, сургаар. Таарымча чок үүлгедиг кылган болгаш, багайтыр калгып келдим.

— Канчаарың ол, күжүр оглукум, иренниң кажаазыңче инек өдээ аппарып төп турдуң бе? Кырган улустарга дузалаар ышкажык. Опчок болбас, томааның болур, оглум. Ийи кажааны тазартыр аштап каавыт, иренге буруунду барып билин — диди.

Амырап, сеткилим ажый хона бергеш, кажааларны хензиг када аштап кааптым.

— Буруулуг-ла болдум, кырган-ачай, кажааларывысты катай аштап кагдым — деп, иремге шагжоок чугааладым.

— Эр хей, буруузун миннир, ындыг кижини эки кижини болур. Моон соңгаар черле ынчанмайын чор, оол!— диди.

Иремниң кылыгы часты берген, мендиге көрүп каап, хүлүмзүрүп тур.

— Ам черле ынчанмас мен, кырган-ачай — деп аазадым.

Оон соонда бичии-ле эпчок чүве кылырындан дидинместей берген мен. Мээң азаашкыным анаа, халас эрте бербээн.

БАГЛАП-СААР

Баглап-Саар — сарлык ышкаш инек. Дошкун. Кыжын безин чудапас, хар улгады бээрге, кадыр мээстерже үне бээр. Ол сүүр мыйыстарлыг, улуг шырак инек. Авам инээн саарда, мыйызындан чеп-биле ылдыртып каарга, пат өөрөнгөн, баг тыртпас. Ынчангаш Баглап-Саар деп ат оон тыгылган.

Баглап-Саар бир-ле кежээ улус удууже чедир келбээн. Дүне када ону кайнаар дилээр боор, ынчалдыр хонган, а даң бажында Баглап-Саар ак-шаң хыраа апарган, бажын чайып каап, бо кылаштап келди.

— Ой, инээвистиң халбаны ханныг, канчап барганы ол?!— деп, угбам алгыра берди. Көөрүвүске, халбанының узун дүктери, мыйызының бажы ханныг болду.

— Хөөкүй инээмни чүү чүве ызырып турган чоор?— дээш, авам деспиге тараа дүгү уруп берди.

— Орта эвес-тир, изин истеп көрейн — дээш, ачам боозун чүктээш, базыпкан.

Баглап-Саарны чылыг суг-биле суггаргаш, сиген каап бердивис. Ол өйде ачамның боозу эткен соонда, удаваанда улуг көк бөрүнү чүктөп алган бо келди.

Инээвис чанып орда, бөрү дозуп келгеш, мырыңай ат кылып каар часкан болган. Баглап-Саар кыйыгда улуг дытка белин үстүрүп алгаш, даңны атсы демисешкен. Кажан бөрү олче халый бээрге, араатанның хөрөөн Баглап-Саар ийи мыйызы-биле өттүр үскен. Бөрүнүң ханы төктүп, кээп дүжүп, өлүп чадап чыдырда, ачам ону боолап кааны ол.

АВАМ ЧАГЫЫ

Бо таварылга бичимде болган чүве. Ол күзүн аалывыс-биле кады элээн хөй өглер турган. Өгден үнүп келиримге, хой кажазының чанында кады ойнаар оолдарым хаак аът мунуп алган турлар.

— Бээр кел, кажая кырлаар бис!— деп бирээзи алгырды.

— Кажаяны долгандыр андарылбайн кырлаан кижии эзулуг «цирк» болур — деп мындыглар.

Өөрүм кажаяны кырлап, холдарын куш чалгыны дег далбайтып алган, бир-бир чартыынче тендирип, аскаңгырлап тургаштын кээп дүштүлөр.

Ам мээң ээлчээм. Чымчак идиктин улдунун чөвүрээлиг шетке дүрбүштүрүп, солуштур базып, сөөлгү курга чедип келдим. Бир чайлыш дээш, орталандыр базып шыдавадым. Андарлып бар чыткаш, кажаяның өргенинден соора туттундум. Өргенин ужу чадыр-биле додарлап каан анай кежи чучаамның колдуундан өде берген. Кезек халаңайнып, ылдыртынып турумда, тонум чени өргенде үстүп калды.

— Аваң сени ат кылыр, кымга-даа көргүспе!— дишти-лер.

Үстүп калган ченимни холумга эптей суп алдым. Демир суугуну изидир одап каан, чылыг өгнүң чүкк баарыңга

тонумну көргүспес деп бодап чыткаш, удуп каап-тыр мен. Оттуп келиримге, авам чанымда олур. Ол менче көрүп олуро чугаалады:

— Кажаа кырлава, бедик чер үнмейн чор, оглум. Кон-чуг чоор, кыры, чодазын сыхса канчаарыл. Чучааң даарап кагдым, кедип ал!

Авам мени аттынмайн сургаарга, амыраанымдан «чет-тирдим, авай» дей кааптым. Ол хүнден эгелээш, авамның даарап берген хевин аажок камнап кедер апарган мен.

Зоя НАМЗЫРАЙ

БИЧИИ ООЛ

Хиндинде хир чок ак-көк дээрнин куспаанга чоргаар эжинген часкы хүн бодунуң херелдерин харам чокка черже саарып турду. Шак ол чылыг, чырык хүнге эргеленген ыяш-тарның куу будуктары шымырарты мочургаланы берген база-ла шөлээн чайгангылап турдулар.

Оруктуң өске талазында чокпак терек бажында дисти-ништир хонуп алган кушкаштар часкы шагның эргип кел-генинге өөрээнин илередип, мурнун былаажып чаржалажы-чаржалажы «хуралдаан» ордулар.

Частың чылыг хүнү! Аңаа кым өөрбес боор! Бүгү-ле бойдус аңаа байыр чедирип, өөрүшкүлүг уткаанзыг. Хүннүң чылыг шонуу чедип алган бичии оглумнуң бопугур арнынга дээп кээрге, чаштың чаптанчыг чаражын канчаар ону.

Ленин шөлүнүң баары-биле чоруп ора, оглум мени мур-най халып чоруткаш, тура дүшкеш:

— Экии!— деп мендилешти.— Бо Ленин-дир, авай. Мен ону таныыр мен. Ленин кырган-ачай дугайында садикке башкывыс ном номчуп, ооң чуруктарын биске көргүзүп турган.

Оон оглум шөлде чыткан ногаан шиви будуун тураскаал-дың баарыга камны сүргей салып кагды. Бичии оглум-нун Ильичиге чоргааралдыг ханы ынак хүндүткелин, чаш-тың сеткилиниң шаа-биле илереткенинге өөрүп чордум.

Ильичиниң хүлүмзүрүү-биле часкы хүннүң чырык херел-дери бичии оолдун ие-черинге кызыгаар чок чаш ынакшылын, авазынга алызындан бердингенин чаптап, эргеледип турган ышкаш сагындырды.

Хенертен кырывыс-биле самолет кылайтып эрти. Ону көрүп кааш оглум, аңаа ыяап-ла сыр маң-биле чедер дээн

ышкаш күзелиниң бүгү күжүн чыггаш маңнапты. Ол шөлдүн өске ужунга баргаш: «Ава-ай!»— деп кыйгырды.

Чер кырында бичии чаштарга эн-не эргим чүве тайбын, аяс ак-көк дээр, чаш назын, мөңгө час. Оларның аас-кежиктиг келир үезин чаалап берген Ильич биле хүннүн чырык херелдери кажан-даа чарылбас-тыр деп бодал бичии оглумну чассыткан сеткилимге төрүттүндү.

Сат БИЧЕ-ООЛ

КЕЗЕМЧЕ

Чечен чугаа

Шолбан бир кежээ ачазы-биле шыдыраалап орган. Иван Комбуевич мерзезин барып-барып солагай холу-биле алгаш, оглунуң ноянынын баарын орта шак кылдыр каккаш: «Ша!» дээш алгыра каапкан соонда, улуг-эргээн үрүп-чайын силгип эгелээн.

— Аа, уё, улуг-эргээм! Та кажан-чежен эттинер салаа быйнаан бо!— дээш кадыры кири берген улуг-эргээн оң холу-биле камны кончуг шөө тырткылаан.

— Дагыр-эргээм кончуг деп мактаныр ышкажын кай, канчап барды, ачазы — дивишаан, Шолбанның авазы кукнядан каттырып үнүп келген. Шолбанның каткызы база ындындан сыстып орза-даа туттунуп, ачазыга ындыг дүрген уттуруп алганынга хараадап орган.

— Оода сен мени шоотпайн көрөм, авазы, моон сонгаар ынчанмас мен деп сөзүм бердим чоп. Бо оглувус база дыннап ор!..

Ачазы улуг-эргээн канчаар кадырып алганын Шолбан билер-ле болгай. Ол таварылганы көргөн кижиниң каткызы келбес аргажок.

Сөөлгү үеде Иван Комбуевич ажыл соонда болганчок-ла «дыңзыг» келгилээр апарган. Баштай авазы «че харын, шоолуг арага ижер эвес бо» деп бодааны ол боор, ыт чок эрттирип турган. Иван Комбуевич, хоорайның хүндүлел самбыразында чуруун азып каан турар мурнакчы ажылчын, үлегер-чижектиг эки ада деп школаның ада-ие хуралынга мактадып турар. Иван Комбуевич ажыл соонда «эш-өөрүм-биле аптым» дээр чоруу көвүдөп, чамдыкта Шолбанның көңгүс танывазы улус-биле кады бажыңга келгилээр апарган.

— Соксап көрөм, ачазы — деп, авазы каш-даа чугаалаан.

— Ажырбас, авазы. Мен кажан-даа борбак бажым оскун-

мас мен. Бо борбак баш караңайнып чорза-ла, тоовас силер — деп хары дыңналыр.

Чоокта чаа, Иван Комбуевич кежээликтей элээн халан эзирик бир эштиг чедип келген. Олар чаңгыс шил даштыкы арагалыг болганнар.

— Виноградтан кылган кургаг арага-дыр ийин, авазы, сен база бир-ийн дашкадан четтириптер сен бе? Изиг хүнүг оранның эм кадындан кылган буянныг суксун-дур — суг дигилээрге, авазы дөмей-ле ынаар эвес. Иван Комбуевич ол суксунга хөлчөк сундулуг апарган. Ооң чекпелиг аксын безин аажок оптуг арга-биле ажыдып өөренип алган. Шилди стол кырынга тургускаш, солагай холунун улуг-эргээн ыргайткаш, шилдиң аксын так бөөшкүннөп каан чекпе кырынга салгаш, оң холун чудуруктангаш «дирт» кылдыр үстүрүптер. Шил аксының чекпези «шойт» дээш арага кырынга салдай бээр. «Араганың үстүңгө чам үнер» деп, улустуң мерген чугаазының утказын бодаар болза, бо удаада арага кырында чекпе эвес, а Иван Комбуевич боду салдап турарын ол кайын эскерер. А харын менээргенип:

— Чудурук эвес, а мээң мастерскаямда кувалда маска-дыр ийин бо!— дээш, Иван Комбуевич оозун топтап көргүлээр.

Шолбан база-ла адазының күш-ажылчы холдарын хүндүлээр, ооң дарганнаар черге хөрүктөн ужулгаш, дөжү кырынга салып алган демири маска-биле каш улдаан соонда удаткан чок кандыг-бир ажыктыг эт, азы машина-техниканың кандыг-бир бөдүүн кезээ болу бээрге магадаар. Шынап-ла кайгамчыктыг уран-шевер холдар! Ол хирезинде Шолбан ачазы ындыг холдары-биле шил аксын «кувалдалай» бээрге, хая көрнү берген.

Ол удаада база ындыг болган. Иван Комбуевичиниң кады келген эжи стол кырынга кургаг арагалыг шилин тургузуп каан. Аъш-чемни Иван Комбуевич боду-ла буу-хаа салгылааш, чаңчыккан аайы-биле шил бажында кылагар каъттангыны ап октапкаш, чекпе кырынга солагай холунун дагыр-эргээн салгаш, чудуруу-биле дирт-ле кылган. «Шойт!» дээн соонда, Иван Комбуевичиниң алгы-ла эвес алгызы үнгөн. Бажында улус дооза аңгадай берген. Та кандыг кончуг күш-биле үстүрүпкени ол, Иван Комбуевичиниң чайып турган улуг-эргэениң бажында арага шилиниң мойнундан хай бооп оорлу берген бажы чүсүк дег кедирилгеш кылаңайнып турган. Салааның дөзүндөн хан дамдылап турган. Шолбанның авазы аажок девидээн. Аржыыл-биле улуг-эргекте билзектелген шил аксын чөргээш ушта соп алган. Хайбачыт чаңгыс аай келбес джир болгай. Иван Комбуевичиниң улуг-эргээ кадырлы берген болган.

...Ол кежээден эгелээш, Иван Комбуевич боданып, ажылындан хөглүг-омаа кончуг келгеш, эде кеттинип, чемненгеш, солун-сеткүүл номчуп, оглу-биле шыдыраалап турар апарган. Бо кежээ билбейн, ам-даа этгинмээн дагыр-эргээ-биле Шолбанның ноянын чаңчыккан аайы-биле чаа шалааш алгырып орбас ийикпе.

Василий МОНГУШ

КҮҮСЕДИП ШЫДААН

Класс ишти шып-ла шыпшың. Алгебраның бодалгазы өөреникчилерниң кичээнгейин хаара тудупкан. Бодунуң күжүңге ынаныр кижилер боттары бодап үндүрүп эккээрин оралдажып, чай-чапсар чок бижиттинип кирипкен. Бодунга арай идегевес улус кожазындан дүжүрүп шеле кааптарынын аргазын хайдынып, моюннарын узадып каап, карактарын амыр-соксаал чокка борбаннадыр көрүп, хөлчок боданган бооп олурган. Савый-оолду башкы самбырага тургузуп эк-келгеш, база ол-ла бодалганы бодадып каан.

Башкы журналын ажып, бирде классты эргий көрүп, бирде Савый-оолдуң канчаар бодап турарын хайгаарап каап, ыт чок олурган.

Савый-оол шуут анаа турбазы-биле деннелгелерни тургузуп, оларын дедир балааш, катап база бижип, холунда тудуп турган номунуң сөөлүндө харыыларны бүдүү көрүп, канчаар бодапса «2х» үнүп келирин тыварын оралдажып турган.

Класстың шыырак дээн математиги Адар-оол канчалчык ирги дээш, Савый-оол олче каш катап көргөн. Оозу бажын безин көдүрбес, думчуунуң бажы бызыраартыр дериде берген буу-хаа шелген олурган. Оозун бодаарга боду чадажып олурар хире. Оон башка эжи Савый-оолче сымыранырын оралдажы бээр-ле кижини болгай.

Савый-оол берге бодалгага таваржып келген-дир мен деп чүвени билип каан. Чыда өлүр чылан эвес деп бодал башка кирип келген. Ол өттүрүп каан союндакты далаш-биле ап алгаш, самбыраны үстүнден куду адаанга үндүр аштап каап-каш, база катап далаш-биле бижип-ле эгелээн.

Башкызы Сүрүң Биче-оолович элдепсинген аянын көргөш, чүве ыттаваан. Савый-оол бажына кирген деннелгелерни бижип-бижип, чамдыктарын «соккулаштырып» каггылап-каш, адак соонда самбыраның оң талакы адаккы азыннга деннел демдээн салгаш, «2х» деп бижип каш, улуг тынган.

— Доозуптуң бе?— деп, Сүрүң Биче-оолович айтырган.

— Харыызы үнүп келген-дир, башкы!— деп, класстан бир кижиге харыылаан.

— Каям, хынап көрөөлөм — дээш, башкы кылаштап чедип келген.

— Савый-оол! Бо шинчин-биле чоруур болзунза, колхоз хоюнуң кадарчызы болур сен!

— Көк-кысты дүүн география башкызы колхозтун саанчызы болур сен деп турган, башкы!— дээн үн артыкы партадан дынналган.

— Шимээн! Шимээн! Савый-оол, барып олуруп ал! Ийи!

Савый-оол самбыраны кылайтыр аштап каапкаш, оожум барып олуруп алган. «Бистиң чуртувуста ажыл бүрүзү хүндүткелдиг болгай, башкы!» деп чугаалаксап олурза-даа чүве ыттаваан.

Школачы чылдар соонда чыдып калган. Амыдырал бодунуң агымын соксадыр эвес — арттарын ажып, хемнерин кечип, шаптараазыннарга тура дүшпейн чоруп олурган.

Күстүн сөөлгү чаъстарының бирээзи кезек када куда каапкаш, чап-чаа аязы берген. Хадыңнар, чаъс суунга чүп каапкан бүрүлерин салгынга кургадыр дээш, будуктарын соксаал чокка чайып турган. Кара-Сугга күзеп чыткан Савый-оолдарның аалынга мотоцикл мунган кижиге халдып келген. Аалчы бажында бөргүн, карааның шилин уштуп кааптарга, Савый-оол танып каапкан: шаандакы чаңгыс классчызы, ам совхоз школазының директору Адар-оол болган.

Сарыг шайны аартап олура, Адар-оол хөөрөп олурган:

— Ча, эжим, совхозтун сураглыг дээн малчыны сени сурап чорааш, келгеним бо. Даарта башкывыс чораан Сүрүн Биче-ооловичини пенсияже үдээр деп бардывыс. Ат-алдар, арын-нүүр деп чүве бар болгай. Анаа-ла куруг аас-биле үдеп каарга, эпчок ыйнаан, бир шыырак ирттен дөгөргөш, изиг-ханнатса эки ыйнаан деп бодал бар. Сенден ындыг өзөптөр хире чүве тыптыр ирги бе дээш чор мен.

— Мээн бажым сериин турда, чечек бажы хадып турда дөтпө, хураган ышкаш чүве чайлыг ыйнаан бо, эжим. Кажан, каяа болурун таптыг чугаалап бер, чедире бээр мен.

Савый-оол азаан сөзүн ээлээн: даартазында бодунун калчан ак иртин «Москвичизиниң» багажнинге эккелгөш, Адар-оолга диригге хүлээтип берген.

Совхоз клувунга улус шыгырт олурупкан. Суурнуң хоочун башкызы Сүрүн Биче-ооловичиге адрестээн чылыг сөстөр куттулуп, белектерни улаштыр тутсуп турганнар. Адак сөөлүндө школа директору Адар-оол Мижитович туруп келгөш:

— Ам чүве чугаалаксап турар кижн бар бе?— деп ай-тырган.

— Менээ каш сөстен берип көрүнерем!— деп, чугаалап чоруй, Савый-оол индирже үнүп келген.

— Эргим Сүрүң Биче-оолович! Бүдүрүп келген чаагай үүлөнөрнн четче сөглөп шыдаптар чечен сөстөр тыппас-тыр мен. Силер чүгле бөгүнгү амыдыралды эвес, а даартагы келир үени база баш удур көрүп билир чораан силер. Мен силерниң чугаалаанынар ёзугаар малчын болу бердим, башкы. Ынчангаш силерниң идегелинерни күүседип шыдааным ол-дур. Ону моон сонгаар-даа күүседир дээш бар-ла күжүм-биле кызып ажилдаар апаар мен. Мээң хөрээмни чазактын шанналы каастап чоруур, мээң адымны солун-сеткүүлге мактап бижип турар, мурнакчы дээш ээлчег чокка чник машинаны база берген — садып алдым. Бо бүгүдеде силерниң үлүг-хуунар улуу-биле бар дээрзин база катап бадыткап көрейн, башкым.

Бистиң өг-бүлөвистиң өмүнээзинден силерге белек кылдыр кадайымның даарааны торгу додарлыг ак хураган кежи тонну тударын чөпшээрөп көрүнер, Сүрүң Биче-оолович. Бо тон силерни частың когурумундан, күстүң кара-дондаандан, кыштың соогундан чылыглап чоруур болзун. Ам-даа үр чылдарда кадык чаагай чурттап, чаагай үүлени бүдүржүрүнге идепкейлиг киржиринерни күзөп каайн.

Мурнунда анаа олуруп турган Сүрүң Биче-ооловичиниң карактарындан чаш сыстып келген. Сураглыг башкы биле сураглыг малчын сцена кырынга элээн үр куспактажып алган ыт чок турганнар. Залда адыш часкаашкынындан сонга шилдери божанайнып турган ышкаш сагындырган.

Хурал сөөлүндө шайлалга болган. Улустарның аксы изип, чугаа-сооду кидин үнүп кээп турар өйде Савый-оол Сүрүң Биче-ооловичиниң чанынга олуруп алгаш, хөөрежиң олурда, демгизи айтырган:

— Мээң сени кончуп, багай демдек салып турганымны сагынмас-тыр сен бе?

— Эки чүвени сактып ап чоруур болза, эзирден бедип үне берип болур, багай чүве бодап чоруур болза, баалык-даа ажып чадай бээр деп, ачам чагып чораан чүве, башкы. Мен ону сагып чоруур кижн мен... Өөренирин ам-даа кагбаан мен — көдээ ажыл-агый техникумунда бот-өөредилге-биле өөренип турар мен.

Сүрүң Биче-ооловичиниң карактарынга өөрүшкүнүң карак чажы база катап кыланайнып келген.

КҮДЭЭЗИНИҢ КҮЖҮН КӨӨР

Хып дээн чалыы чылдар чарыш аьды ышкаш каранайнып эрте берген. Район төвүндө ортумак школаны дооскаш, суурумга чанып кээримге, менээ эки сүмө кадыксаан кижилер эвээш эвес турган: оларның хөй кезии-ле менээ аттес-тадың холда-дыр, назының аныяк-тыр, өг-бүлө тударынче далашпайн, эртем-сургуулдуң эчизинге чедип алзыңза эки дижир турган. Эки сүмени эдерер апаар, эртем чедип алырын бодум база күзөп чораан мен. Ооң соонда дипломну холга алыр дээш беш чыл иштинде канчаар өөренип чораанымны коптарар болза чугаа узай бээр.

Тускай эртемни чедип алгаш, база катап өскөн төрөөн суурумга чанып келген мен. Менээ эки сүмө кадыксаар кижилер мурнундаазындан-даа хөй апарган болган.

— Агрономнун дипломун алганың магалыг-дыр, аалоранында чанып келгениң эки-дир. Өг-бүлө тудары кай баарыл, далашпа, баштай балдыр дынзып ал — дижир турган. Эки сүмени эдерер апаар: шынап-ла студент чораан эрде чүү шоолуг эт-сөп турар боор.

Кезек үе эрткенде шору апарган мен.

— Кошкул барда куда дүжүрери кай баар. Баштай таптыг бажың-балгаттан ап ал — деп сүмө катканнар.

Совхозка квартира айтырыы ындыг амыр эвес-даа болза, дирекция, ажылчын комитеди мээң дилээмни кончуг эвилен көрүп, чаа туткан бажындан квартираны берип каан. Чазын соңга дужунга каш янзы ыяштарны тарып олуртуп алган мен. Агроном кижии огород чок канчап олурар дээш чанымда участокка картошка баштады элээн ногаа аймаан база тарып алган мен.

Бо бүгүнү көргөн улус мени мактап, ажылгыры кедергей эр-дир дижип, база-ла сүмө кадарын утпайн турганнар:

— Бажың-даа эки-дир, огород-даа кайгамчык-тыр. От орну ышкаш чер халас чыттырбас кижии-дир сен. Шын-дыр харын, ол болбазыкпе, огородун чашпанга алзып чиртипкен улуска үлегер көргүзүп турар кижии-дир сен. Ынчап тура машинадан садып ал. Адаларывыс доруг-доруг, шилги-шилги аъттар мунуп чораан болза, ам бөгүн оолдары «демир аъттарны» мунар апарган магалыг үе ышкажыл — деп эки сүмени берип турганнар.

«Ам бот тургаш садып албас болзунза, өгленип алырыңга кадайың холунга акша тудуспайн баар, сен чүгле акшаны ажылдааш аңаа чедирип эккеп бээр хилинчээң-не ол, оон ыңай кайнаар барганын билбес-даа сен» деп, хөйнү көргөн эштерим сымыранып чораан.

Муң деп санны адаарга белен, бижиирге кыска, чүгле үш

борбак үжүк кирер. А ол хире акшаны чыып алырында эвээш эвес үе херек. А «Москвич» өртээ чаңгыс муң эвес-ле болгай.

Күзээнин чедер, сураанын тывар дээри шын. Ак-көк «Москвич» мээң херимим иштинге кирип кээп турар үеде назы-харым дөгүп чоруй барган. Шаанда менче кыянайндыр көрүп чораан кыстар ам безин кылчаш дивес апарган. Ынчалза-даа кижиниң хуу-салымы деп чүве турар-ла болгай. Мен ону дилеп тывар апаар мен деп бүзүрөп чордум.

— Болган болбаан кижини кадай кылып канчаар сен! Төлөптинн шилип тургаш, алыр-ла болгай — деп, совхозтуң бухгалтери Кара-кыс угбай сүмелеп турган.— Мээң сүмем эдерип чорзунза, чазыг кылбас сен, Болат — дээн. Эки сүмени эдерер апаар. Шынап-ла душкан-на кижибиле туттунчу бээрге, оон кайын өөделиг чүве үнер боор. Амырактын арнын көөр, аажы-чаңын хандыр билир, дөргүл-төрелдерибиле аралажып, таныжар болгай.

Хоомай кижини совхозтуң бухгалтерин болуп шыдавас болдур эвеспе. Ынчангаш Кара-кыс угбайның чагыын дыңнаары кончуг чугула деп чоорту бүзүрөй берген мен. Библиотекарь Сендажы — онза кыс. Анаа саналдан кирип көрөйн бе деп Кара-кыс угбамдан айтырган мен. Ол бичин бодангаш:

— Түрөй бээр сен. Адазы арагачы чүве болбазыкпе. Хүннүн-не сенээ келгеш «хүреген-оол, кылаң-карадан саткаш кут!» деп туруп бээри чугаажок. Ооң орнунга чааскаан чорзунза сагыш амыр — дээн.

Ясли-садта кижизидикчи Херелмаа база бистин суурнун чок дээн кыстарының бирээзи. Ооң дугайында бухгалтерге ажыт-чажыт чокка чугаалаарымга, ол менче чип-чиге көргөш, сымыраны аарак мынча дээн:

— Онзанын онза кыс, маргышпас мен. Ындыг-даа болза харамы кончуг улус болгай. Мен ооң ада-иезиниң ызыгуурун шупту беш салаам дег билир-дир мен ийин, Болат. Кадайың харам боорга эш-өөрүң бажынынга кирбес апаардыр ийин. Оон багай чүве канчал турар боор.

Угаанныг кижиниң сүмезинге каттышпаска кайын болур дээш ооң соонда Херелмааның дугайында сөс этпээн мен.

Бо чугаа сөөлүндө удаваанда Кара-кыс угбай бир-ле кезе мээң бажынымга келгеш, дужаал номчаан чүве ышкаш тура дүшпейн дыдырады-ла берген:

— Болат, бистин магазинивисте Долаана дээр чаа садыгжы уруг келди. Онза кыс, оон артык уруг тыппас-даа сен. Дораан өглөп каалы!

Эки сүмени эдерер кижини болгай мен. Долаана-биле өглөп алган бис. Куда сөөлүндө Кара-кыс угбай келгеш, «күдээзиниң күжүн көөр, хүрен-дайның маңын көөр» дээр

болгай, мени машинаң-биле ынаар-мынаар чедир, ону-мону эккеп бер» деп дужаагаш туруп берген. Бо кандаай чүве апарды деп Долаанадан айтырарымга, кадайым тургаш:

— Кара-кыс дээрге мээң даай-авам ышкажыл, сээң кончуг чиңгине кат-иең кижидир, ооң айбызын күүсетпейн, чүнү кылыр сен — дээн.

Оон бээр-ле бухгалтерниң айбызын, даалгазын күүседирн мээң бир кол ажылым апарган.

СЕПТЕЛГЕ

Керттик-оол суг өннүг телевизор садып алган. Улуг өрээлдин азыынга каш чыл иштинде улуг, биче кижилерни хомудатпайн бараан болуп келген эрги «Изумрудту» «кешкенде хеме херек чок, көшкенде теве херек чок», дээн ышкаш коридорга аппарып тургузуп кааш, ооң орнунга «Радуганы» эккеп салыпкан. Өг-бүлениң бүгү кежигүннери чаа садып алган этти соңуургап, аштап, суйбап, чодуп, ооң көргүзерин магадап хөөрөшкен турган.

Экраны чырываस्ताан, ээлеринге шала аартыктады берген «Изумруд» коридорда биеэ хевээр туруп-ла турган. Баштай ооң дугайын безин чугаалашпаан-даа: аксынга аыш-чем тутсун дээр эвес, ынаар турар-ла ыйнаан кылдыр бодааннар. Ынчалза-даа удаваанда коридорлап эртер-дүжеринге ол шаптыктыг болу берген — ооң бир азыынга Керттик-оолдуң кадайы Татьяна Себековна капрон угуу база ора тыртып алган. Садар бе дээрге бир ындыг, үндүр октаптар бе дээрге бүдүглүг эт база хараалыг.

Кулаа дыңнангыр Татьяна Себековна бир кежээ чаа мездээ эккелген:

— Кырган-ачаң сугнуң чурттап олулар суурунда телевизорну көрүп эгелей берген дидир. «Изумрудту» оларга белек кылдыр бериптер-дир, Керттик...

Керттик-оол амырай берген: бирээде, кырганнарны өөртүр, ийиде, орук моондаандан чарлып алыр арга бар апарган, үште, телевизор чедирип чорааш, төрүттүнген суурун, дөргүл-төрелдерин база эргип алыр. Ам артында шөлээзин чап-чаа алган үези турган.

Керттик-оолдуң кырган ада-иезинин бажыңыга телевизор ажылдай берген хүн улуг байырлал-биле дөмей болган. Дамдың ирейниң карактары чыварландыр чырып келген, кадыкыраанынче көргөш, «хуулгаазын чүве аа, хуулгаазын чүве аа!» дээш үзүк чок хүлүмзүрүп, оду өжүп калган данзазын шыыладыр соргулаан.

— Мында көргүзүп турар чүвөлери мен сенээ тайылбырлап берип олулар мен, кадай — деп, ол хөөрөөн.— Сенээ бо-

даарда, мен кандыг чүү-даа болза шаанда бистин сумунун дөрт дугаар арбанын даргалап-даа чораан кижиге болгай мен — дээш, кайгалы аажок каттыргылаан.— Дылга база таан куруг эвес болдур мен ийин.

— Кыргыз-ачамның бажы ак өшкү-даа болза баштак чанын салбас-тыр але — деп, ирейни Кертик-оол улам хөөк-турген.

— Ол шын, оглум — деп, Дамдың ирей уламчылаан.— Баштак чаным бажым-биле кады калыр. Бо чылын алдан бешче кирдим. Мынча назыда чүнү көрбеди дээр, чүнү дың-навады дээр. Тоолда кандыг ийик? Даш-Хүрөң аъттыг Танаа-Херел чеди чүзүн солаңгылыг челээшти кырлады үстүү оран-че халдып үнө бээр болгай. Ол тос чүстүг кара дуранын тудуп алгаш, чер, дээрни андара тыртып көрүп, чылдык черни айда эртип, айлык черни хүнде эртип чоруп турган ышка-жык. Буурул баштыг буруңгуларывыстың күзөп тоолдап чораан чүвези ам херек кырында болуп чогуу бергени бо ыш-кажыл.

Кертик-оол чанып чоргуже чедир телевизорну канчаар ажылдадырын, канчаар соксадырын айтып берип, бо дээрге бир улуг инек өртектиг эт-тир, билбес болгаш болган-болбаан кижилер дээп болбас деп сургап-сургап, хуулгаазы хааржакты хайгаарап карактаар талазы-биле харысалгалыг кижиге кырган-ачазын томуйлап каан. Дамдың ирей ол бүзүрөлгө кедергей өөрүп, маңаа кымның-даа холун дээспес мен деп сөзүн даңгырак дег берип олурган.

Удаваанда кырганнардан чагаа келген. Дамдың ирей телевизор белекке чоруткан дээш кени Танияга улуг өөрүп четтиргенин бижээш, оон ыңай уламчылаан: «Кижини салбайн баар сорунза дег эт боор чүве-дир, уругларым. Кыргыз-аванар бызаазын кажалап алырын уткаш, каш-даа катап эмзирип алды. Мен база суглаар суумну, чарар ыажымны бо-ла уттуп алып апардым. Ол дээш кырган-аванар менээ сагындырыг берди, мен аңаа доңгулда онаадым...»

Дараазында келген чагаага кырган-ачазы алган сагындыдырым саны дөрт чеде берди деп бижээн болган. Кажалап каан дош кырынга бичии төгерик кара чүве былаажып маннажыр оюн менээ кончуг таарышты деп ол хөөрөп шелген. «Кырган-аванарның чүрээ бош болгаш ону көрө албас кижиге болду. Ыргак баштыг ыяш-биле ужу-бажынче какчыпса канчаар дээр кижиге-дир. Ол чүү деп оюн чүвөл деп кожавыста бажынның оглундан айтырарымга, «хөөкүй» деп оюн дээр чорду...»

Кертик-оол кырган-ачазының чагааларына кыска харыларны шелип чорудуп турган. Ынчанмас болза хоржок — кырганның сеткили хомудай бээр, кырган-авазы база дүвүрей берип болур.

«...Кырган-аван-биле узун аян-чорук кылыш чордувус, Кертик — деп, Дамдын ирей дараазында бир чагаазынга би-жээн.— Изиг оранга ол четтивис, пар, арзылаң, чаан, сарбаш-кын дээш чүнү чок дээр сен. Оон соок оранга база барды-выс. Ак хайыраканнар оолдарын эдерттип алган кылаштажыл чоргулаар-дыр. Оон өске база каш-даа чурттарга бардывыс, аттарын арай уттупкан-дыр мен. Бо бүгүнү кырган-аванның хайындырып каан сарыг шайын аартап, шалада чадып каан ширтек кырынга баскактанып каапкан олургаш көрүп олу-рар боор чүве-дир. Ол аян-чорукка орук баштап чоруур оол-дуң адын Сеңгээ-Биче дээр чорду. Назы-хары сен хире, ча-раш шыыраа кончуг эр чорду. Та кандыг кадай төрөөн оглу чүве, баштыг төл турганы чугаажок.

Ам дараазында улуг-хүнде база аян-чорук баар дижир-дир. Та кайнаар каккаш чыдыптар улус бис, шыдавас дээр эвес, амыр чүве ышкажыл...»

Календарының саазынары күскү бүрүлөр дег хүннүн-не дүжүп-ле турган. Кырганның чагаазы кезек када үзүкте-ли берген. Телевизор-биле холбашкан хөөрөөн сеткил чоорту оожурган бады барганы ол ыйнаан кылдыр бодап кааннар. Кертик-оолдуң ээлчеглиг шөлээзиниң санныг хонуу төнүп калган.

Удавас Чаа чылдын шагаазы келир дей берген. Байыр-лалга баш удур белеткенир улус аш-чемин, белек-селээн таарыштырып ап турган. Шак ол душта Кертик-оолдарга почтачы чагаа эккеп берген. Часпайн чыткаш-ла кырганның Чаа чыл-биле байыр чедирип чыдарлары ол-дур деп даап би-лип кааннар. Чазып алгаш номчаан: «Халап болду, уругла-рым! Кончуг хуулгаазын чүвевис үрелип эгеледи. Үнү мүн-не анаа, көстүрү хүн келген тудум дорайтап олур, бүлүргей чү-ве апарды. Чаа чылче дүне даңны атсы ажылдааш, кедергей оюн-тоглаа көргүзөр дээр-дир. Даргаларыңдан шөлээден ди-леп алгаш, келгеш септеп берип көр, Кертик...» дээн болган.

Кертик-оол телевизор септээр мастер эвес-даа болза, ам канчаар, думчукка тулганда бызаа сугжу дижир болгай, шө-лээ дилеп алгаш, чорупкан.

Кырганның бажыңыга баргаш, эринге аяк безин дээспейн бир дугаарында телевизорну ажылдадыпкан. Оон кырган-авазыңдан чымчак союндак дилеп алгаш, экранны өрү-куду, доора дургаар чода туткулаан.

— Билир кижин дээй кааптарга дораан анаа апарды, көр-дүнөр бе!— деп, кырган-ачазы барык алгыра каапкаш, чиик адак тура халып келген.

— Чүзү ганчап барган чүве-дир, оглум?— деп, кырган нези сонуурган айтырган.

— Доозун тудуп чипкен чүве-дир!— дээш, Кертик-оол кат-тыра каапкан.— Чүге аштап ап турбаан силер?

— Сен бодун кижн чокшуладып болбас дээн болгай сен, Кертик — деп, Дамдын ирей чугаалааш, сегел салын сеткили ханып таваар суйбагылаан.

— Моон сонгаар доозунун чодуп ап турарын сенээ дагып каайн, кырган-ачай — деп, Кертик-оол чугаалаан.

— Шыдаар мен, Кертик. Эрге-дужаалым бедип олур, көрдүң бе, кадай — дээш, ирей мактанган аянын ол-бо талазынче чоргаар көргүлээн.

АЖЫКТЫГ СЕМИНАР

Кызыл-оол Кызыл хоорай кирип, семинар баар деп барган. Ол дугайында чугаа бажыңнар аразынга эстафетага чарыш ышкаш тарап чоруп турган. Кажан чорууру, аңаа каш хонары, кажан дедир чанып кээри шупту билдине берген. Кызыл-оол чоруур чокшулаан тудум ооң бажыңнын хаалгазы амыравастан: төрөлдөр, таныштар, кожалар үзүлбөс шуушкаш турупкан.

— Найысылал кирериң ол ышкажыл, эш — деп, школага кады өөренип чораан эжи Дадар-оол чугаалаан. — Мен сенээ акшадан берип каайн, бир эвес «Романтика» деп магнитофон турза садып эккел шинме. Магниттиг ленталардан база.

Кызыл-оол блокнодун карманындан оожум уштуп эккелгеш, чагыгларны чыскаай бижээн данзызынга Дадар-оолдун адын немей шелгеш, чүнү дилээнин демдегеп алган.

— Садар чүвелериң хөй бе, каям көрейн — дээш, Дадар-оол эжинин блокнодун ап алгаш, сонуургап көре берген.

«Доржунуң чагы: бичии уруг тону (32 дугаарлыг), кадайыңга кышкы сапык (38 дугаарлыг), ээжээ шиш, аргалыг болза кара өңнүг, кара чок болза хүрең база ажырбас»; «Сарыглар Колянын чагыглары: алды хылдыг гитара, аңаа курлавыр хылдар, гитарага ойнап өөренир ном, нота бижиир кыдырааштар...»; «Чылгычы Кара-оол акыйнын чагыглары: дуран, сугга кедер 44 дугаарлыг сапык, фонарь...»

Дадар-оол данзыны төнчүзүңге чедир номчувайн анаа чүгүртү көргөш, айтырган:

— Кай, бо шупту сээң күүседир чагыгларын чүве бе?

Кызыл-оол чалбак арнын долдур хүлүмзүрээш, эжинче кезе көргөш:

— Мен болбайн кым боор, Дадар! Чагыгны албаска албады дээрлер-ле болгай. Чамдыктары акшаларын берип каар-дыр, ол эки, а чамдык улус согур көпеек-даа бербейн мээң чагымын көрзүңзе, садып эккээр сен, ооң соонда санажыр бис деп каарлар.

— Эккеп бээрге санашпайн баар ийикпе?

— Ындыг чүвелер база тургулаар болгай.

Эжик ажыттыпган соонда Өшкү-Саар кырган уруунун уруун эдертип алган кирип келген. Кызыл-оолдун кажан чоруурун ылавылап айтыргаш, уламчылаан:

— Бо дунмаңга тааржыр платъеден көөр сен шиңме.

— Каш дугаарлыг платъе чүвел?

— Оозун мен каңчап билир мен, оглукум. Анаа кедер хе-ви энмежок уруг-дур ийин. Ол хирезинде Кызылдан эккелген хепти улам сонуургаар, эш-өөрүңге адыыргап көргүзүксээр боор чүве эвеспе.

Кырган карманын үжээш, оон саазында шарып каан чү-веш часпайн-даа, Кызыл-оолга берип кааш, немээн:

— Он сес акша чүве. Четпейн барза, бодун немей төлөп каар сен көрем.

Кызыл-оол семинарлап чорупкан. Совхоз төвүңге ооң де-дир чедип кээрин чаңгыс эвес кижичеттикпейн манап турган. Район төвүңден бээр улуг-хүнде кежээки автобус-биле келир боор мен деп ооң чижеглеп чугаалааны дужа берген. Кызыл-оол автобустан эң сөөлүңде үңгеш, эккелген чагыгларын оваалай салып алгаш турда, эштери келгеш, бажыңыңга чедиржиб берген.

Бажың эжиин база катап ажыттынып, хагдынып-ла турган. Чагыглары бүде берген кижилер аажок амырап турган.

Совхозтуң комсомол комитединиң секретары Шолбан-оол база манап турганнарның бирээзи. Кызыл-оол семинардан солун болгаш ажыктыг чүвелерни билип алгаш келген боор, ам ол бүгүңүң дугайың бистерге чугаалап бээр дээрзинге бү-зүрөп турган.

Понедельникте конторага ужуражы бээри билек, Шолбан-оол сагындырган:

— Кежээ, 6 шакта, семинарга чорааның дугайың бистерге чугаалаар сен.

— Ам-даа болза белен мен!— деп, Кызыл-оол чоргаар харыылаан.

— Ам чай чок. Суггатчылар бригадазы баар мен — дээш, секретарь үне халаан.

...Кызыл-оол дугурушкан шагы четкелекте-ле конторага чедип келген. Ону дыңнаар дээн улус мурнай чыгып келген болган.

— Че, эгелеп турар сен бе, Кызыл-оол — деп, Шолбан-оол чугаалаан.

— Семинар дугайыңда бе?

— Ийе.

— Семинар үш хүн болган — дээш, Кызыл-оолдун чугаа-зы үзүктели берген.— Мен баштайгы хүн барып демдегледип кааш, магазиннер кезип, чагыглар күүседип чоруп турган мен — дээш, база үзүктели берген.

— Ажыктыг семинар болду бе, ынчаш?—деп, саанчы Шивит шыжыккан хевирлиг айтырган.

— Ажыктыг болбайн канчаар — деп, Кызыл-оол дарый харыылаан.

Ол кымга чүнү садып эккелгенин чугаалар чоор бе деп бир бодаан. Ынчалза-даа хөйү кончуг боорга, соксап каан.

Очулгалар

ЕВРИПИД

МЕДЕЯ

Беш көжөгөлүс, беш көргүзүгүс, кирилделис трагедия

КИРЖИКЧИЛЕРИ:

Медея.
Ясон, Фессалиянын хааны.
Эмей, уруглар эмзирикчизи.
Ажакчы.
Коринф херэеженнер хору.
Креонт, Коринфтин хааны.
Эгей, Афинанын хааны.
Шапкынчы.
Оолдар, Медея биле Ясоннун оолдары.

Болушкун Коринфке, Медеянын бажынынын эжинге даштын бооп турар.

КИРИЛДЕ

Бажындан Медеянын уругларынын кырган эмейи үнүп келир.

Эмей

О, Чайнаан-Хая шапшылгазы Колхидаже
Чалгынныг хемени эртирипкен ужуру чүл?
Пелий сыннын шивилерин ужургаштын
Маадырларга эшкииш кылдыр тутсуп бергеш.
Маны даштыг ырак чурттан Йолкче
Фессалиянын хаанынга белек кылдыр
Аажок чараш, дыдырарып, кылаңнашкан
Алдын чүннү сөөртүп келген ажы чүү боор?
Агар дүк дээш олар ынаар чорбаан болза,
Авыралдыг агайым боор Медея кадын
Манаа чүге чедип келир турган ийик;
Аңаа күжүр, Ясонга ынакшааштын
Пелийнин эрге-чассыг уругларын
Адазынын амызынга чедер кылдыр

Мегелептер нүгүл-херек кылбас ийик.
Коринфке ажы-төлү, ашаа-биле
Хоргастанып, бөгүн түрөп чорбас ийик.
Шөлүлгеге чонга тааржып, ашаа кижээ
Чөпшүл куруяк болуп чораай (ашак, кадай
Эптиг-топтуг чурттап чоруур өг-бүлө дег
Эки чүвө делегейде бар бе, ынчаш?)
Ынчалза-даа Медеяның салым-чолу
Ындыг эвес. Ашаа ону тоовастан,
Ынак чүрээн хинчек каргыш хөмө алган.
Өөнүң ээзин, ажы-төлүн Ясон каггаш,
Өске кадай алыр мен деп бодап алган.
Хаан кызын кадайланыр кижин мен дээн —
Халап чүвө болбазыкпе — халак ыңай!
Дорамчылаткан Медеяның ыы-сызын
Доктаадыптар, шегледиптер арга чок-тур.
Буурап калган шынчы хөңнүн эгитсин деп,
Дап баарлыг сеткили чок кулугурну
Бурган-чүдээн эргизин деп каргыш салып,
Дангыраан уткан чолук-тур деп кускуннап тур.
Даңны атсы, хүннү бадыр аъш-чем чивес,
Каржы медээ сагы шөйүп келген соонда,
Кадынывыс карааның суун кевирбестээн.
Кадыг чүрээ, мага-боду шүглүп соолду.
Өрү хүнче караан көрүп өңдейбестээн,
Өөрүнүң чагыын безин дыңнавастан.
Медеявыс далай суунда чалым ышкаш,
Медерелин ышкыныпкан, ында-хаая
Аккыр мойнун аткаар каггаш, ыглагылап,
Ашаа ону дорамчылап, басты бээрге,
Албыстаанның тенек-чегей бодалында
Артык ынак кынны берген ачазының
Аалын болгаш ада-чуртун сактып келгеш,
Арай боорда оңгарылган ышкаш боор-дур.
Оскундурган ада-чурттуң үнемчезин
Очалаңы сагындырып келгени ол боор.
Оолдарын хөөкүй ие көрө албас,
Оларга оң кылыы хайныр болу берген.
Сакпай бодал башка кирип дүүреткеш,
Салдынмастай бээр ийне, дадайым ай.
Белен-селен дорамчыга базындырбас
Медеяның чаңы дошкун, кончуг болгай.
Сакпак адаа баарже шашкан чидиг хылыш
Мээң дээргим кадын агай өрээлинде
Сактырымга, кыңгырт дээн дег кынны бээр-дир.
Аныяк хаан ашаан аңаа демир-биле
Аайлап каапкаш, күжүр боду оон артык

Аар-берге хилинчек көөр болду бе мон.
Медеяның кылы дошкун: дайзынынга
Белен кайын аштырарыл. Дадайым ай.
Аа, оолдар-даа — чаржып чораан болгайлар аан,
Амыр-шөлээн чанып орлар. Авазының
Ажыг-шүжүүн кайын тоорлар. Ындыг харын,
Ажы-төлдер човулаңны билир эвес.

Ийи оол биле ажаакчы кирип келир.

А ж а а к ч ы

О, кадынның кырган кулу!
Чоп чааскаан эжикте тур сен? Бодуң маңаа
Човалаңны хеле-бүдүү шенээн дээш бе?
Оода Медея чааскаан кандыг чыдыр?

Э м е й

О, Ясоннуң оолдарының кырган эштенчизи!
Дээргилерниң човалаңын эки хөдели
Денге үлежир чүве дээн: чүрекке дээр,
Оон берге чүве турбас, салдыкпас-тыр.
Тенигиже хинчектенип түрөп калдым.
Канчангаштың ындыг бодал тыптып келчик,
Кадынымның ажыг-хинчээн дөгerezин
Дээрге, Черге сөглөп бээр дээш үнүп келдим.

А ж а а к ч ы

Ыглавышаан,
Ындыг боор аа?..

Э м е й

Кенен-дир сен, кырган ирей!
Кеде багай хилинчектиң эгези-дир,
Кезин безин эртпээн чүве эвеспе мон.

А ж а а к ч ы

Согурунну...
Дээргилерниин чугаалааш чоор.— Бодуң кичээн,
Тергиин бергээ таваржырын билбээн-дир мон.

Э м е й

Кандыг? Чүүже? Хинчектевейн сөглөп берем!..

А ж а а к ч ы

Чок-чок, анаа. Дөмей эдип турарым ол.

Э м е й

О, чажырба! Сегел салың суйбай тудуп,
Чаннып тур мен: өңнүүң кулдуң дилээ болзун,
Ону мсңээ сөглөп берем. Херек болза,
Чажырып-даа шыдаар боор мен...

А ж а а к ч ы

Дыңнап каан мен, ынчалза-даа
Дыңнаачаннап эрте бердим. Бөгүн чаа-ла
Пиренаның ыдык суунуң чоогунда,
Билир сен ыйнаан, даштар кагжып ойнаар черге
Бир-ле кижиге домактанды. Хаан болза
Оолдарын Медея-биле Коринфтен
Ойладыптар сураглыг-дыр. Ол чугаа
Огулуг бе, огу чок бе, билбес-тир мен.
Оода-ла меге болза чүгээр ийик.

Э м е й

Шынап, Ясон ынчап
Шыдаар бе ынчаш? Авазы-биле алгышса-даа,
Ажы-төлдүң адазы-дыр...

А ж а а к ч ы

Ча-чаа, чүү деп? Чаа куруяк черле эргим:
Чандырыпкан кадайын ол чүге тоорул.

Э м е й

Өршээ дадай... Бир халаптан адырылбаанда,
Өске халап таварыза, өлген-дир бис...

А ж а а к ч ы

Ону кадын дыңнаар өйү ам-даа элек.
Ол сөстөрни оваартынып чажырап сен.

Э м е й

Ачанарның кээргел чогуң! Кончуун оолдар!
Ажы-төлүң, алган куруяан ынчаар бастыр
Дерзнии-даа бол — бурган-чаяан өршээзинем —
Дээргивис бооп олар бисти чагырып чор.

А ж а а к ч ы

Өлүмнүг амытанның чаңы-ла ол. Кижиге черле
Өңнүүндөн бодунга артык ынак.

Элдеп чүве ол бе ынчаш? Кайгаар-дыр мен...
Эргелеткен амыракты каапкаш, Ясон
Өл-чаш төлүн азыраар деп бодаар сен бе?..

Э м е й

Чаныптыңар, оолдарым — бурган өршээ,
Чаагай апаар чадавас оң.— А сен, кырган,
Авазынга оолдарын чагатпайн чор.
Ажынганы, саймаарааны аажок-тур.
Кылык-килең шырайында кыптып келген,
Ажы-төлге хол дээп болур, канчап билир.
Хыктыглардан өжээн албайн хыы ханмас,
Кымны-даа бол, өлүрүп каар. Билир мен ийин.
Ха-дунма, ажы-төлү эвес болза,
Канчаар ийик, дайзыннарны хамаан бе ыңай!..

М е д е я

(көжөгө артында)

Халак ыңай!
Качыгдалым каржызын аар. О!
О, өлүм! Халак-халак! О, каржы өлүм!

Э м е й

Ол-ла болгай... Күжүр оолдар!.. Аваңар-дыр,
Ондоп-остаан аваңар-дыр, халак ыңай!
Кыпкан от дег кылыктангаш, угааны үнүп,
Кышкырып тур... Чанын орта чагдавайн,
Чаштып чоргар, чассыгларым. Көскүлөңнөп,
Аваңарны хөлзөтпөңөр...
Чаңгыс базым чоокшулаваңар, оолдарым!
Ажынганның килеңинден, чоргаар, черлик,
Аажызындан кичээниңер, дезип чоргар!..
О, дүрген, бажыңдыва дүрген киринер!..

А ж а а к ч ы биле оолдар бажың иштинче далантты сүргөй кире
бээрлер.

Ол булут дег човуурну ам
Оттуг демир-кылык дораан
Өрттедиптер... О, чүрек,
Өндүр үүлөң төнчүлүг бе,
Өөдежоктар шапкан чүрек,
Ажыг-хинчээн оожургадып,
Аргалаптар арга бар бе?

М е д е я

(көжеге артында)

О, халак! О, хинчек! О, хинчек!
Ондап-остаан човуурумну! Оолдарым!..
О, төрүдүп каан адаңар-биле катый-хаара
Төдүнерге каргыш-чатка чедер болзун!
Төрээн өөвүс оду-көзү хөмүрерзин!

Э м е й

Бажывыска хан кутту,
Бачыт кылды... Халак, о халак!
Оолдарың сени канчапканыл?
Адазының буруу херээн
Олар чүгө харыылаарыл? Оолдарыңга
Ажынганның ужуру чүл? О, чассыгларым,
Салымыңар кончуун ыңай, күжүр оолдар!
Чагыргага харамдыккан
Хааннарның кылыы кончуг,
Чаннырга-даа тоор эвес...
Қаржы чанын салбас болгай...
Бүрүлерниң аразында
Бүрү ышкаш эскертинмес,
Бүдүү чорза, дээрэ бе аап?
О хааннарның чоргаарындан
Ояк черге чурттап чорааш,
Оожум тайбың кырырым кай!..
Оваарымча — адаарга-ла
Онза чаагай дыңналыр сөс.
Чуртталганың кедизинде
Чугула-ла чаңгыс чүве —
Оваарныры ол-ла болгай!
Олча чокка, куруг черге
Хугбайырап кедерээрге,
Қустукуже байыза-даа
Қудай-теңгер килеңней бээр
Хуу-салым овучалаар.

П А Р О Д

Он беш Коринф херээженнер оң талакы парод тавартыр орхестраже үнүп кээрлер.

Х о р

Қоңчак ырак Қолхидадан келген агай
Қончуттунуп, ондап чытты, дыңнап тур мен.

Чөгөнгештин томаарываан хевээри ол бс?
Чөнүк кадай, сөглөп көрөм....
Хаалга өттүр уе-човуур дыннап кааштын.
Качыгдалдыг чоок өг-бүлени
Өстен-баардан кээргеп тур мен.

Э м е й

Өг-бүлө ам чок — буступ калган: ашаа
Хаан кызын кудалап каан,
Кадайы — ооң чүрээ балыг,
Кадын агайым хагдынгаш чыдыпкан,
Баарын чылдын, чассыдып кээр өңнүк-даа
Бажы-биле чок чүвө дийин...

М е д е я

(көжсеге артында)

О, кончуун! О, кончуун!
О, дээрниң чаңныы
Тейим деже дүжер болзун!..
О, дириг чораан херээм чүү боор! Чайыразын.
Хупуразын! Амы-тыным чиңге ужуун
Хугбай өлүм үзе шапсын — көөр кара хөңнүм чогул!..

Х о р

Строфа

Зевс бурган, О, Чер ием, чырык Хүнүм
Чектеттирген кадын агай
Уе-човуурун дыңнадың бе?
Угааның кай? Соок хөөрже
Өө тынып, чүткүп чыдар ужуруң чүл?
Өлүм боду өйлүг шагын чазар ийик бе?
Өлүйүн деп чалбараанның херээ бар бе?
Өске кадын агайланып,
Ашаан сенден чарлыр дээн-дир.
Амыдыралга ындыг чүвө
Ажок хөй таваржы бээр,
Хилинчектин бужар балыын
Килең-биле кедереткеш, чоор сен аан?
Чер, Дээр оглу Зевс бурган
Сээң шынныын бадыткап бээр;
Кагган ашааң адап-сурап,
Карааның суун ишкеш чоорул, кадын агай...

М е д е я

(көжеге артында)

Дээди Кронид... Фемида-дариги!
Дендii хинчээм оваарыңар, о, бурганнар!
Каргыштыг бак ашаам-биле
Ханныг чыгаан, даңгырак солчуп,
Каттышканым шынныг ийик, хупурай бер!
О оларны ам көрүп көрзе —
Ооң бодун, душтуун база — ийи секти
Ордунуң бузундузу хөөп каар ийик!
Дорамчылал, хамык чүве оларлардан
Дойлуп үнген... О, бурган... О, күжүр ачай,
О, төрээп хоорайым, силерлерден чүдек-бужар
Ойлук чокка ойлап үндүм, аравысты
Оол дуңмам ханныг сегги дуглай берген!

Э м е й

Чөптүг эрге даригизы — Фемиданы,
Чыгаан-даңгырак бурганы боор Зевсти
Чөгенмейн, ыы-сыылыг адап-сурап,
Шыдашпайн кускуннап тур, дыннаңардан.
Чүден кончуг өжээн негеп, үүлгеткеш
Чүрээ намдап, хыы ханып оожургаар боор!

Х о р

Антистрофа

Чүге биске көстүп келбес агай боорул?
Чүрек доннур үнүвүстү
Чүге топтап дыңнапас чоор?
Сагыжында кара чалбыыш —
Сарыылы чок килең-кылыын
Чаагай сөзүм,
Чассыг чаңым
Часкарып кээр чадапас боор.
Күзел долган ынакшылым
Күжүр чүрээ эндевезин...

(Э м е й г е)

Ордузунче киргеш келем.
Борта дораан кадын агай
Моорлап келзин... Саадава де.
Божуу-ла че!
Онза айыыл, кара халап ам дораан
Ордуга болур чыгыы апарып-тыр...

Қилең болгаш өжээн кончуг,
Хинчектигнин кылы кончуг.

Э м е й

Кирип болур, белең мен ийин... Ынчалза-даа
Хирээннээн кадынны агайлаар шаам бар бе?
Барып көрейн, болза болзун, хамаан бе ай..
Баарыңга багай кулу чедип келгеш,
Бакка-сокка бижиренип, бараалгаарга
Төрүп чадаан кыс пар дег араатанзып,
Дошкун-ширийн көрнүп келзе, канчаайн ай..
Дөргө саадап шайлап оргаш, кижик-чолдуг
Төрелдерин тааладыр аялганы,
Чок-ла болза, дагылганың найбыралда
Чолуктарны ыдыктаарда аян тудуп,
Дойга ырлаар йөрээл-ырны чогаадырда
Доскут угаан улуг дыка шаптыктавас,
Уран ырга херек чок деп сөглөпсимзе,
Уун часпаан болур боор мен, оо өршээ..
Ынчалза-даа үе-дүптен мынчага дээр
Өжээн долган мунгаралдың,
Өлүм төрүүр мунгаралдың,
Хааннарның күрүнезин
Хатта ыяш дег божаңнаткан
Коргунчуг бак мунгаралдың
Когурумнуг аялгазын
Хола хылдыг лирага
Кыңгырткайнып кээр кылдыр
Кым-даа бодап, чогаатпаан-дыр!..
Эңмек-балыын ыры-биле
Эмнээр болза, кижилерге ажыктыг-дыр:
Дойга ырның херээ чүү боор:
Долдур салган аъш-чемни
Тоттур чооглаан кижилерге
Хөгжүмчүнүн аялгазы
Хөңүн өөртүп таалатпас боор.

(Бажыңче кире бээр).

Х о р

Эпод

Уяранчыг ооң ыы-сыызы,
Узун-узун човууртаары,
Кээргенчиг дыңналып тур.
Хейтээн ашаан каргап-иргеп,
Чыккылады чаңчаны-дыр,

Чыгаан бурганы Фемиданы
Қолхиданың түрэн кызы
Кончуу сүргей кыйгырып тур.
Чалгырларлыг далай кежир
Чараш кыска чаглак болбас
Элладаның эриинче ону
Эккел чыткан херээ чүү боор?

БИРГИ ЭПИСОДИЙ

Ортаақы эжиктен Медея кирип келир.

Медея

О, Коринф кысгары, силерге мен
Кочуладып, чеме-хала дыңнапас дээш
Үнүп келдим. Бажыңыга олуруксаар,
Үймээзинниг кудумчуга көскүлөнөп,
Дашкаар үнүп кылаштаксапас, азы
Даштыкыже чурттар кезип чоруксаар дээш,
Колчук, чоргаар дирткен кижиге көвөй болгай.
Шимээн-даашка хөөн чок боорга, доп-ла дораан
Шагзе-язы бак хей деп, азы чүве тоовас
Сиилең деп чектээр болгай. Хамык ужур,
Хөйге көстүп чоруурунда чүве ышкаш —
Хөөкүй кем чок, кымга-даа бак кылынмаан бол,
Хөңнүн билбейн чемелексээр туралыг бис.
Хары кижиге улам ээлдек дыңнангыр боор,
Харын ынчаш турамыкка туравыс чок,—
Иштин-хөңнүн илередип хөөрөшпейн,
Идээргексээр — ынчангаштын хөңнүвүс чок...
Дыка мени чектевенер, күжүр кыстар,
Дыңнап көрбээн бужар хинчек хөме базып,
Хеп-хенертен хайга кирген кижиге дир мен.
Тынар безин харыым чогул — өлүксээм кээр!
Кежик-чолум, бар-ла чүвем чүгле чаңгыс —
Тыным болган ашаам чорду; шак ол ашаам
Кедергей бак, чүдөн дора чолук бооп тур.
Тыныг болгаш угаанныг-ла амытанда
Кадайлар эң кээргенчиге дир. Өгленирде
Каш дакпыр өртек төлээр! А садып аарга —
Кулуң болбас, а сээң кожайың боор;
Кударанчыын, хилинчектин канчаар ону.
Хамык ужур — шилиттинмес, баш муңгаш:
Қара сагыш барын, чогуң кайың көөрүл?
А каапкаш баарга,— сени бактап, бужартадыр,
Ашааңны сен сывырыптар эрге чок сен,

Кандыг кижээ кожа чыдар салым-хуузун
Хары хоойлу, өске чанчыл сагаан черге
Кадай кижиге баргаштын-даа билбес чүве.
Ашаа чөпшүл оожум-топтуг кадайларга
Адааргавас аргавыс чок ужуру ол.
Оду-көзү отчуваска чүрөөн ашаа
Өске хейниң ынаан сүрүп, чартыктырар.
Өннүктери, чажыттары бисти шоодар,
Оларларже хөлүйтү көөр, чаржынар бис.
Ашактары чыда туткаш чаалажыр деп,
Ашаа — кадайынга хана-тыр деп домак бар-ла.
Нүгүл-дүр оң! Чангыс катап божуурундан
Үш-даа катап, мези туткаш чаалажыр мен...
Кадайларның дөгөрезин ынча дидим...
Харын мени силер-биле деңнеп боор бе?
Хоорай, бажың, өөрүшкүнер силерни-дир...
Чектеттирзе — өннүү келгеш аргалап каар.
А мен хары черде кара чааскаан шөлүттүрген,
Черлик чоннуң төлү-дүр мен; бо-ла чоокта
Акы-дуңмам, авам-ачам — кым-даа чок-тур...
Шуургангыда өртөөлгө кээр, хеме ышкаш
Чанынга баар эштиг болза. Ынчалза-даа
Шуптунардан дилээм чангыс. Чудум базып,
Чарбыктыг бак ашаамдан мен өжөөн негеп,
Чажыын чандыр чаңнапсымза — болушпаңар.
Кол-ла чүве, ыгыташпаңар. Кадайларны
Кортук дижир, демир мези бараанындан,
Демиселдин диньмидинден сестир дижир.
Ынчалза-даа өг-бүлээ өжүккенде
Ындыг кончуг, ханга пөкпөс чүректерни
Делегейден дилезе-даа тыппас силер.

Х о р

Ыгытавас мен, Медея. Качыгдалдын
Ылап шынныын, дилээң чөптүүн
Кайгавас мен. Ойт, дөө ол Креонт,
Хаанывыс моорлап ор — чедип келгеш,
Кандыг-бир, чаа шийтпир чарлаар дээн бе?

Камгалалдың шагдааларыңга үдеттирген Креонт кирип келир.

К р е о н т

Ашаанга аар килең чүрөөн долган
Арны хөлүгүр Медея, сээң-биле
Алыс чугаам мындыг-дыр: дол-дораан
Оолдарыңны илдирзин эдерткеш,

Оран-чуртум кызыгаарындан үнүп чор...
А дужаалды көрүп турумда күүсет,
Моортан сени үндүр октатпаанда,
Бодумнун өргээмче чанмас мен, билднң бе?

М е д е я

Өлдүм! Ай! Ай! Салымым багын! Өжээтен
Өл хендириң салыпкан, чалгаан далайдан
Эрикче үндүр тыртып, тын алыр кижичогул...
Эмеген чаш ажы-төлүм-биле бисти
Өскээр хөөгдөөн ужуруң чүл, айтырып болур бе?

К р е о н т

О, куруяк, ында бичии-даа чажыт чок:
Овуузуннуг чаңың-биле, мээң уруумга
Онча санчок хай халдадырыңдан сезиндим.
Бир талазыңда, кажар-дыр сен, илби-шиди
Билириң-даа кончуг болгай, ооң кадыңда
Ашак чок калгаш, мунгарап тенгерээң...
А мени, душтук биле амыракты кончуп,
Алгырып-кыжанып турган деп дыңнадым.
Ал-бодувус бүдүн турда, ынчангаш
Айың тывар дээним ол-дур. Сөөлүңдө кээп,
Канчаарым ол, чымчактапкан-дыр мен деп
Халактаарымның орнунга, Медея мени
Каргап-бактап чорза дээр ыйнаан.

М е д е я

Хупурай бер!

О, хаан, айыылдыг деп алдаржааным
Каш удаа меңээ хора чедирбээн дээр —
Хайлыг бактың алыс дөзү ында чүвө.
Сарыылдыглар уруг-дарыың санга, тенек,
Сакпай чаңга өөрөтпөс. Чону көргөш,
Чалгаалар деп оларны хей кочулавас...
Оон ыңай? Кижилерниң хөңнү калыр
Онза чаң чок ажы-төлдү чүү деп шоодар,
Мугулайны угаан кирип, чаа чүвээ
Бакка-сокка өөредип кааш, бодуң кичээн:
Мугулайлар эртемниг деп мактаар туржук
Мангысталчак амытан дээш чектээр болгай.
Билиргектер хоорайыңга хүндүткелдиг,
Бичии-ле оон угаанныг деп санатсыңза,
Улус сени айыылдыг дээр. Ындыг хоптуң
Уржуун бодум көрүп чордум. Медеяның
Угааны шыырак, — көөр хөөн чок ужуру ол.

Кезик-чамдыы шыжыгарлар, өскелери
Хедер боорга, сен ышкаш, айыылзынар.
Хозуп каапкан кадай-дыр мен, хааннарның
Коргуп-сүртээр кижизи ол бе? Пиш-далдырт!!!
Хорадааштың сеңээ чүү деп кыжаныр мен?
Күдээ кылып, урууң өглөп алыр-дыр сен,
Күзээниң ам бүткени ол; сени эвес,
Ашаамны мен, көөр кара хөөн чок мен.
Алыс бодалдыг кудалаан сен, а уруунга
Адааргаар-даа эвейп-дир мен. Өглениңер.
Амыдырал чаагайыңга амыраңар.
Чүгле мени Коринфтен шөлүвенер;
Чүдөк чудум ыттавайың чурттап чорууйың.

Креонт

Ырың чаагай магалыг бол, кара бодал
Ындынналып, дыңналыр-дыр; улай дыңнааш,
Улам сеңээ шынзыкпастай бээр-дир мен...
Изиг-дүрген кижилерден кичээнгештиң,
Ишти кара, сен дег кажар кулугурнуң
Уразыңга алзы кааптар болбазыкпа.
Маңаа дыка шуугап кааптың, ам чору, че.
Бак дайзың бирээзинге болчуксаан бол,
Байбаң аксың дуза болбайың барды ышкаш.

Медея

(Креонтының дискээнден халбактаныпкаш)

О, сөгедектеп сөгүрүүйң — бисти черле
Өске черже шөлүвейиң көрүңерем.
Өгленгеннер адын-даа бол, бодаңарам!

Креонт

Хей черге дөмей эдил, шуугава.

Медея

О, кээргеп көр!.. Дилээмни оода оваарып көр!

Креонт

Медеядан меңээ өг-бүлөм чоок ийиң.

Медея

О, төрээиң черим! Чүрээмге сен чайнап келдиң!..

Креонт

Өскөн черге мен база ынак мен — өг-бүлөм оон артык.

М е д е я

Кочунарның кончуун, самырааннар!

К р е о н т

Кочулаарда өйүн бодап кыжырыр бис.

М е д е я

Буруулугну канчаар болдум, бурган өршээ!

К р е о н т

Будулдурба, болзун бе че? Бодуң моон ыра!
Бузут чугааң шегле дидим, бисти хоста...

М е д е я

Бисти хоста?! Кымны, чүдөң?
Бисти харын хинчек-бактан хоставыт, хаан...

К р е о н т

Дараңгайлап эттээринден сезиндиң бе?..

М е д е я

О, чок, о, чок-чок, таарыштырып, болгааңарам!

К р е о н т

Айбыл оюнчук деп бодадың бе?

М е д е я

Ах, ону бодааш, дилег кылбадым, хайырааты.

К р е о н т

Будумну сал... Ол эвезе, чүү херек кижн сен?

М е д е я

Чангыс хонук хуусаадан бер: чогуң кайнаар
Чоруурумну билбес-тир мен, а оолдарымга
Чаглакты кым тып бээр ийик. Ону кылыр
Ясон чай чок. О, хаан, кээргеп көр, ажы-төлдү
Чассыдып-даа чораан-дыр сен, кадай кижн
Чаш төл дээнде кандыг ийик, билир-дир сен.
Дүүрөөн бот — чоруй баар мен... Оолдарымнын
Түрөөн бодааш, бажым ыжыдыр ыглап турдум, Креонт.

К р е о н т

Хедер-дерзии төрүвээн мен, чеже катап
Кээргээчелим, бажымга суг кутпады дээр!
Чөпшээредим, ындыг-дыр че. Биле тура
Чөп чок черге ам база чымчактандым.
Ынчалза-даа, билип аар сен, даарта
Ажы-төлүн, бодун маңаа турар болза,
Ыт чокка өлүрер мен. Сөзүм чаңгыс —
Лашкындым... Эртеңге дээр мөгейдим...

(Таңныыл шагдаалары-биле кады чоруй баар).

К о р и ф е й

О, салымынның кончуун!
Халапка немей халап улашты, о, агай!
Кайнаар баар сен? Хоргасталды кымдан,
Кайыын дилээр сен ам? Ындыг бажың,
Ындыг оран кайда чувел, Медея?
Дүп чок далай ышкаш хилинчекче
Дүржок хаан сени шывадапты.

М е д е я

О, өршээ! Дээрниң караңгызын... Ынчалза-даа
Ол-ла бүгү ам-даа төнмээн! Ынанмаңар:
Аас-кежиктиг аныяктар бакка кирер,
А кудалары мунганыр хүн черле келир...
Чаагай амданныг оо-хоранны анаа халас
Сорган бе ол? Бо медизин билгени ол-дур...
Чаңгыс сөзүм, харбаш дээрим ажыын бодааш,
Сорлуг агар холгаарлап аар арга харааш,
Овуузуннап меңээ ынакшаан-дыр, бүзүренер...
О, согурну!.. Ялалааным биле тура,
Бүдүн хүннү хайырлады... Ам болзун...
Бүдүү чугаа соксап кагзын, хөделили.
Хөңнүм калган... адазын, уруун ашаа-биле
Хөөрдүвө чаларадыр... аргалар-ла
Көвей болгай. Кандыын шилип алырымны
Амдыызында бодум безин билбес-тир мен:
Душтук саадаан ордуну өрттедир бе,
Азы чүл аан, орнун орта кедеп чыткаш,
Чидиг мезим баарынче өрүптейн бе?...
Чигзинги дег кара чангыс айыыл бар-дыр.
Дуюкаалап чоруп оргаш, азы мырай
Харбаш кынныр кайзы тургаш, элекке-ле
Туттуруп боор, ынчап барза, дүржоктарга
Хайыра чок шаажыладыр... Чок, шагдан тура,

Тулган арга бар-ла болгай, ажыглаар-дыр.
Хоран-биле сойлуктарны ужурлаар-дыр...
Хоомай эвес шиитпир ол боор...
Өлүрүп кагдым... Ооң соонда чүү боорул?
Хоргадаанны бажыңыга кирип алып
Өнүүм кайдал, камгаланып, ооргаланыр
Хоорай кайдал? Чок-ла болгай... Дөзүп-ле көр...
Болушку дег ындыг шивээ тыпты берзе,
Бо-ла дораан куурумчуну бүдүү баргаш,
Бооп каар мен. Чок-ла болза, чааскаан арткаш,
Аас-кежии менден чайлап тудай берзе,
Ажыы-биле демисежип кириптер мен.
Өлүмден-даа чалданмас мен, селемени
Өрү туткаш, өлүрер дээш базыптар мен.
Өөм ыдыы — Ай бурган — Гекадага,
Өндүр дагаан тыным ужуу сагызыңга
Чүү-даа кижии, Медеяны хинчектеп кааш,
Сүнезини дыштыг чорбас, мага ханмас,
Чүрек-хөрээ таалавас деп дангыраглаайн!
Дойга олар донгая дүшсүн, дора өлзүн,
А кудалары хилинчектиг караам чажын
Арага дег дозуп ишсин, бужарзынзын...
Дораан хөдел, Медея! Уран аргаң
Доозазын ажыглавыт; базым санын
Кончуг топта, дөгөрезин боданып ал!..
Коргунчуг дээш сүрээдеве! **О, чүрээм,**
Сүр күжүң көргүзөр сен. Чүү деп чоор бо, о,
Чүге мынчап барганым ол! Хүн бурганы —
Гелий оглу Ээттиң уруу Медеяны,
Ясон-биле өгленишкен салымы дээш,
Кедергей бак, кажар Сизиф салгалыңга
Ялым чокка үсперледип каарың ол бе?
Кымга ону сөглээрил ол? Чаагай үүле
Кылыр дээнде — салдыныптар, а бакка кирип,
Кылыктангаш бачыт-яла үүлгедирде
Кымдан мерген меннип үнер чаянныг бис...

(Уланчылыг)

*

Театр болгаш музыка

Куулар ЧЕРЛИК-ООЛ

ЧАА АГЫМЧЕ!

Тыва театр амыдыралында чаа болуушкун — шукинчилерниң ойнаан шиилериниң дугайында чугаалаар чамдык черлерде соогалак, чамдык черлерде ам-даа хып чоруп турар:

«Аныяк артистерниң чараштарын!..» (1).

«Ойнаары онза-дыр! Чугаазы арай!..» (2).

«Хевиниң онзазын!..» (3)

«Артист боорга, магаалыг-даа чүве эвесне!..» (4)

Үстүнде чугааларда хөй янзы уткалар бар: магадаашкын (1), чеме (2), хевир уткага арай дүүшпейн турар (3), адааргал азы чоргаарал, азы актернуң дугуй кырынга эртер берге амыдыралын билбези (4).

«Мурнай үнген кулакты соннай үнген мыйыс эртер» — бо үлегер чугааның утказын уран чүүлге база хамаарыштырып болур. 1968 чылда Ленинградка театр, музыка болгаш кинематография институтунуң доозукчуларының ойнааны «Тартюф» (Мольер) деп шиизин көргөш, ынчангы көрүкчү мээң сагыжымга элеп турнуккан (меңээ хамаарыштыр) театр амыдыралынга чаа агым шоругайны берген ышкаш болган. Лյондуп Солун-оолдун кол рольда ынчангы шимчээшкин бүрүзү мээң сагыжымда ам-даа дириг хевээр. Холдуң чаңгыс чаңгаан азы карактын кылчаш дээри ханы социал утканы илередип турган ышкаш болган. «Келир үеде улуг рольдарны манап болгу дег онза салым-чаяанныг актер-дур бо, уран чүүл-биле чурттап деп чүве бо-ла-дыр!» деп ынчан магадаан мен. Ооң сөөлүндө ол тыва сценага элээн солун омур-хевирлерни тургускулады. Бүдүүзүндө догааштырыым бүдүп-ле тур ышкаш... Ынчалза-даа ооң чамдык оюннары мээң бөгүнгү негелдемни чедир «тоттурбас» апар чыдар.

Чүге ындыгыл? Актер чедир дилемейн турар бе? Азы мээң хууда көрүкчү негелдем улгатканы ол бе? Чок болза ол бар турган аргамержилиниң «үүжезин» чедир ажыглапкы дег ролюнга (шинге) таварышпайн турар бе?

Үстүнде тургустунган айтырыг санында шының кезик-чамдыг бар дээрзи чугаажок. Чогаадыкчы бодал кара баш көгерери-биле кады кырый бербес, харын улам өзөр дээрзияге бүзүрээр мен. Максим Мун-

зук, Хүргүлөк Конгар, Александр Тавакай, Ольга Ензак суглар ам-даа сценада чаа-чаа чедишкиннерлиг ойнап турарлар. Харын-даа оларнын чамдыктары кинога ойнаш, талантызынын кызыгаары улам делгемчип бар чыдар.

Хып дээн чалымы, тыва театрнын хеймеректери — шукинчилернин (бөгүн көзүлбезе-даа) чамдык сылдысчыгаштары бөгүнгү көрүкчүлөргө чамдызынын сеткил-сагыжынга кылаш кынганы чадавас... Олар шынап-ла дөскөл чок чалымы сорук-биле ойнаар чордулар. Оларнын репертуарындан «Терезин шляпаны» (Э. Лябиш), «Кара сагыш болгаш ханы ынакшылды» (Ф. Шиллер) көрдүм.

Александр Салчакта үн-даа, мага-сын-даа, кол-ла чүве — актержу «хуулушкун»-даа бар-дыр. «Хуулушкун» бар болганда, актержу таланттары ол.

Көрүкчүлөр Виктор Наксылды онза сонуургап турар. Комиктер хөвөр боор чүве болгай. Нити ансамбльге ооң тускай чинге, арыг, бедик үнү бирде ылгалып-даа, бирде тускай өңнөргө кирип, шевер гармонияны тургузуп турар. Ол бодун долгандыр рольдарны чидиглендирип, дунзаалап, харылзаштырып, чиге чаягаар хөделир шимчээшкиннери-биле тускай аажы-чанны, мөзүнү билдилегичуруй каап турар болду. Ол «аас-кежиктиг» рольдарынга таваржыр болза, база талыяр-ла боор...

Валентина Куулар база Наксылдын аяны ышкаш ойнап турар болгу дег. Ооң чугаазы чарт, улусчу. Шимчээшкиннери бөдүүн, тывызык. Арны-биле аажы-чанны көргүзөрдө, аңаа күженишкин негеттинмес. (Мен артисттерни чангыс талалай өстүрөргө сүмелевейн турар мен.) Олар эзулуг трагиктер боору база магат чок. Кол-ла чүве актержу салым-чаяянын демдектери оларда бар-дыр.

Мария Сандакта янзы-бүрү мөзүлөргө чурултарынын аргалары база-ла шыгжаттынган. Чылгычы Ондар — мөзү-шынарнын психологиязынче сиңип болгу дег, шимчээшкиннери камныг, иштики хайныышкынныг актер. Хөй тывызыктап-даа канчаар, ээремде энип турар балыктар чемишти апканда, ам илдең апаар болгай — шортан бе, бел бе, ала-буга азы кадыргы бе?

...Нитилелди башкарып турар эргеткеннерин багай салдарындан нитилелдин боктары тыптыр. Ханы ынакшылга моондак болур дээш, кара сагыш бодунун кузумунга борашкан. Кижинин мөзү-шынарын социал тургузуг хевирлеп турар деп улуг драматург Ф. Шиллерин ханы, мөңгө бодалдарын аныяк артисттер сценага элээн чогадыкчы дамчытканнар.

Мөзү талазы-биле сандараашкынга удур килеңни Клавдия Тас (Луиза), Александр Ондар (Фердинанд) бот-боттары деткижип, тода илереткеннер. Идегетчээн эргеткеннер — президент фон Вальтерни — А. Салчак, Вурмну — А. Ооржак суглар көрүкчүлөргө «өжээни» хайныгып кээр денелге чедир дыңзыдыр тудуп шыдааннар. Кузум бодалдыг сүлчээчилерин холунда чепсек болуп кирген кортук, чашпаа гофмаршал фон Калбты Виктор Наксыл актержу тывынгыры-биле дириг омур-хевир кылдыр сценага дамчыткан.

«Кара сагыш болгаш ханы ынакшыл» деп шииинч киржикчилери.

Аныяк артистерниң чогаадыкчы чедишкенинге оларның башкылары доцент Татьяна Кирилловна Коптеваның, Татьяна Леонтьевна Асейкина-нын, ССРЭ-ниң Күрүне шанналының лауреады, РСФСР-ниң улустуң артизи Лариса Алексеевна Пашкованың кириген үлүү маргыш чок улуг. Олар он беш чыл бурунгаар Тывага келгеш, хөй аныяктарның аразындан конкурска, суг дүвүнде сайда чараш дашты шилип алыры дег, актер болгу дег салым-чаяанныг оолдар, кыстарны шилип алгаш, оларга билиг-мергежилин харам чокка бергеннер.

Щукинчилер сценага боттарын хостуг, шөлээн туттунуп билир-дирлер. Хензиг чеме — изиг-түлүк ойнап тургаш, көрүкчүлөр-биле харылзаа тудуп шыдавайн турар. Лабораторияга өөрөнгөн темпизи-биле пауза кылырда, залче кичээнгей салбайн баар. Оларның чамдыктарының чугаазы чарт эвес. Тыва орфоэпияны, дикцияны шингээдири олардан негеттиниң турар. Француз кижини тывалап өөредири эвес, тыва кижини бодунуң төрээн дылынга арыг чугаалаарыга өөредирде улуг бергедээр чүү деп.

Актержу уран-мергежил амыдыралда дириг маадырларны эскерип хайгаараарындан, улуг чуртувустуң байлак театр амыдыралында сураглыг мастерлерден дуржулганы өөренип, теорияны улам хандыр кастынып дилениринден чоорту байбыр дээрзи билдингир. Ынчангаш бедик уран культуралыг көрүкчүлериң өмүнээзинден олардан шыңгыы негелде кылырвыс база арай элек. Бирээде, оларның тыва сценага ижигеринге кезек үе херек. Ийиде, бөгүнгү тыва амыдыралывыста көргүскен шиилерге олар ам-даа ойнаваан болгай.

«Ынакшааннарның амы-тынынга четтингени» деп шииден көргүзүг.

Тыва сценаның хоочун мастерлериниң деннелинче үеринге оларга тааржыр шыырак шии негеттиниң турар. Эки шии-биле актерларның деңнелин көдүрери доң чугула. Режиссер чеже-даа шыырак болза, кошкак чогаалдан «алдын үрезинни» үндүр тарып шыдавас. Бо бодал тыва театрга кол хамааржыр.

Театр — калбак массага эң-не чоок уран чүүлдүн чугула адыры. Ону актернуң салым-чаяанын шылгаар улуг артка деннеп болур. Улуг артың эдээнде шукинчилер келген-дир. Уран хевирлиг уттундурбас рольдарны силерден төрөөн чоңунар манап турар.

✱

Витольд САПЕЛЬЦЕВ

МУЗЫКА БАЙЫРЛАЛЫНДА

Тыва хөгжүмчүлерниң чогаадыкчы эвилелин тургузары дээрге — Тыва республиканың Композиторларының эвилели-дир. Ол 1978 чылдын июнь айда болган музыка байырлалы-биле болгаш бо чылдың февральда болган Композиторлар эвилелиниң бирги Пленуму-биле демдеглеттинген.

Бо байырлалдар ооң хөй санныг киржикчилериниң болгаш көрүкчүлери-
ниң сагыш-сеткилинге кезээде артып калыр. Ооң-биле кады бо байыр-
лалдар чүгле төөгүге демдеглеттинип арткан эвес, харын чогаадкчы
сорукту көдүрүп, бистиң шуптувусту хаара туткан. Бо болушкуннар
тыва музыка культуразының чаа үе-чадазының эгези болган.

БАЙЫРЛАЛДЫҢ СЕС ХУНУ

1978 чылдың чайынында тыва көрүкчүлериң мурнунга сураглыг
композиторлар: Ян Френкель, Людмила Лядова, Бау Ямпиров, Леонид
Израйлевич, Владислав Казенин, Жигжит Батуев, Ширвани Чалаев олар
боттарының кайгамчык чогаалдарын бир дугаарда таныштырган. Тыва-
ның чайгы изиг хүннеринде олар биске боттарының композиторжу
болгаш күүседикчи чогаалдарын бараалгаткан. Аалчыларның чогаалдарын
күүседиринге Москвадан, Донда-Ростовтан, Бурятиядан талантылыг ыраа-
жылар болгаш хөгжүмчүлөр киришкеннер.

Ол байырлалга бистиң республикавыс үр болгаш кончуг хынамчалыг
белеткенип келген. Чеди хонук гастрольдун планын чогаадып, бадылаан
турган. Бо сураглыг композиторларның музыка чогаалдарын аргалыг-ла
болза хөй-ле көрүкчүлөргө таныштырары, келген аалчыларга Тываның
эң-не эки черлерин көргүзери чугула болгай. Ынчангаш сагыш, кичээн-
гей салыр ажил-ла хөй турган.

Июнь он сесте Москвадан Л. И. Израйлевич ужуп келген. ССРЭ-
ниң Композиторлар эвилели чаа чогаадкчы эвилелди — Советтиг Тыва-
ның Композиторлар Эвилелин тургузар дугайында шиитпирни хүлээп
алган деп ол дыңнаткан. Бо медээ бистиң шуптувусту сорук кирип,
өөрүшкү күжүвүстү хайындырган.

УЖУРАЖЫЛГА, ТАНЫЖЫЛГА

Июнь 22-де эртенден эгелээш биске аажок дүвүренчиг турган. Аал-
чыларны болур-чогууру-биле уткуп, хүлээп алыр, гостиницага тургузар,
аъшкарып-чемгерер, сагыш човаар чүве-ле хөй турган. «Тувинская правда»
солунга аалчыларның интервьюзун бижири, чурукка тырттырары мээң
хүлээлгем болуп турган. Келген композиторлар-биле болгаш артистер-биле
бир дугаар ужуражып, таныжып турарывыс бо.

Даңны атсы ужудуп келген-даа болза, артистерниң могап-шылааны эскертинмес, композиторларның болгаш артистерниң ээлдек-эвилени, чазык-чаагайы, культурлуу бисти чайгаар хаара туда берген.

БИРГИ ХҮН

Культура министерствозунга эгелээн. РСФСР-ниң Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң секретариадының үнүүшкүнүг хуралын В. И. Казенин ажыткаш, Тывага Композиторлар эвилелин тургузар дугайында ССРЭ-ниң Композиторлар эвилелиниң баштаар чериниң хүлээп алган шийтпирин ол орта албан ёзуу-биле дыңнаткан. Аңаа М. С. Хомушку, А. Б. Чыргал-оол, К. С. Шойгу суглар тыва улустуң музыка культуразын хөгжүдөр дээш бистиң акы-дуңма хөй национал улустарлыг улуг чаагай Төрээн чуртувустуң, Коммунистиг партияның, Совет чазактын доктаамал сагыш салышыкыны дээш өөрүп четтиргенин илередип чүве чугаалааннар.

Дараазында СЭКП обкомунга партия обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Сөвединиң база Сайыттар Чөвүлелиниң удуртукчулары-биле аалчыларның болгаш тыва композиторларның ужуражышыкыны болган.

СЭКП ТК-ның кижигүнүгө кандидат, СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары Г. Ч. Шишин республиканың хөгжүлдезиниң, Тываның экономика болгаш культура амыдыралында кайгамчык чаагай өскерилгелерниң дугайын ужуражышыкынын киржикчилеринге таныштырган.

Бистиң аалчыларывыс совет музыканың байырлалының организаакчыларынга чылы-биле уткуп хүлээп алганывыс дээш база республиканың ажылчы чоннарынга боттарының музыка чогаалдарын таныштырар аргаларны бергени дээш чүректиң ханызындан өөрүп четтиргенин илереткеннер.

Ооң соонда аалчыларны «Заря» деп теплоходка олуртуп алгаш, өрү хапкан бис. Ол аян-чорукту аалчылар онза сонуургааш барган.

Тываның чараш чаагай бойдузу, салгын-сырыны-биле чаагай чыдын айызап турар карак четпес хову, шөлдери, дүдүскектиг даглары, чиңгир ногаан арга-арыглары, ылаңгыя сураглыг өргүн чараш Каа-Хем, Көк-Тейниң янзы-бүрү дүрзүлүг даглары бистиң аалчыларывыска кезээ-мөңгөде утгундурбазы-биле артып калган. Бистиң аалчыларывыс хөй кижилерлиг хөлзенчиг шимээн-дааштыг улуг хоорайлардан моорлап келген болгаш, бо шөлээн черге ылап дыштанганнар. Тываның чараш чаагай бойдузунга чүректеринден ынакшаан-даа.

Кайгамчык Каа-Хемниң кыдынга биче када саадап, дыштанганнар. Ыя кадында өөрүшкү хөглелди кандыг дээр! Эң ылаңгыя композитор-ыраажы Людмила Лядова онза өөрүп-хөглөп турган — балыктаарынга кончуг-даа ынак кижиги болду: сыырткыыжын туткаш, хемче халып кирген соонда, ийи кадыгыны бо ушта шелип эккелген.

— Ура-а! — джип, улус магадап, байыр чедирип алгыржып турган.

Оон эеп келгеш, аалчылар чөмненип, биче када дыштанганынын соонда, Ленинчи комсомолдун 60 чылынга база аныяктарның болгаш

студентилерниң XI Бүгү делегей фестивалына тураскааткан республиканың «Найрал» аттыг аныяктар фестивалының киржикчилери-биле кады аалчы композиторлар В. И. Ленинниң тураскаалына чечектер салганнар.

Советтиг Тываның 5 чылы аттыг стадионунга болган концертке автоном республикалардан келген төлээлер-биле кады бистиң аалчылары-выс артистер солун күүселделерни чонга бараалгаткан.

ИЙИГИ ХҮН

Юрий Гагарин аттыг пионер лагеринге бистиң аалчыларывыс — композиторларны болгаш артистерни чечектер туткулаан пионерлер байырлады-биле уткуп алган. Кайгамчык чаагай кааң хүн. Долгандыр — чингир ногаан чечек-бүрү, ыяш-үнүш. Мындыг чараш лагерде пионерлер байырлалдыг шугум чыскаалына аалчыларын уткуп алган.

Композиторлар болгаш артистер ийи кезек болуп алгаш, ол хүн ийи черге — пионерлер-биле болгаш медицина ажылдакчылары-биле ужуражышкын эрттирген.

Пионерлер аалчыларына боттарының кыскажак болза-даа, солун концертин бараалгаткан. Аалчылар ону кончуг сонуургап хүлээп алган. Концертке тыва улустуң ырлары, композитор Алексей Чыргал-оолдуң болгаш өске-даа тыва композиторларның ырлары чаңгыланып турган. Ол концерт аалчыларга улам солун бооп турган. Пионерлер-даа, аалчылар-даа лак улустуң ыры онза сонуургап дыннаан. Лак дээрге Дагестанның бир аймак улузу-дур. Ону композитор Ширвани Чалаев ойнап күүсеткен. Ленинградтың опера болгаш балет театрының ыраажызы Нина Григоренконун ырлаары бир кончуг солун болган.

Байырлалдың чогуң ажыдышкыны кежээкиниң 7 шакта республиканың хөгжүм-шии театрына болган. Музыка байырлалы аалчыларны чонга таныштырары-биле аалчыларның-даа, байырлалдың ээлериниң-даа байыр чедирген сөстери-биле эгелээн. Оң соонда байырлалдыг концерт болган. Концерт күүседикчилери-биле-даа, хевири-биле-даа, шак үези-биле-даа онзагай болуп эрткен.

Бир дугаарында телевидение болгаш радио Комитединиң симфоник-тиг оркестри тыва композиторларның чогаалдарын ойнаан. Оң соонда бистиң дыңнакчыларывыска көңүс чаа кылдыр дыңналыр аалчыларның күүселделери эгелээн. Композитор бүрүзү боттарының ырларының күүседикчилерин кады эдертип келгеннер.

Баштай Л. Израйлевичиниң улустуң аялгаларына таарыштырган чогаалдарын талантылыг скрипач Ю. Горбенко, ыраажылар В. Васильев, Н. Красная, П. Капирулин, Н. Юрченко олар кайгамчык эки күүседип турганнар. Оң соонда композитор Хүреш-оол Дамба сөс алган. Оон фортепианога бижээн чогаалдарын пианист А. Гололобов күүсеткен.

Бурят композиторлар Б. Ямпиров биле Ж. Батуевтиң элээн каш ырларын А. Архипов биле К. Миткиновтуң күүселделери дыңнакчыларга таныш болган болгаш күзелдини-биле сонуургап хүлээп ап турган.

Ш. Чалаев биле Н. Григоренконун соонда шүлүкчү Ф. Лаубе бодунуң шүлүктери-биле бисти өөрткеш, эстафетаны композитор В. Казенинге

дамчыткан. Москва артистери янзы-бүрү жанрның ырларын бараалгаткан. С. Лукашева «Вятская игрушка» деп баштак ыры, В. Хачатуров биле А. Красюк олар өлүмнүг дайын дугайында «Тураскаал» деп ырларны биске бараалгаткан.

Программаның дараазында композитор Я. Френкель рояльга олурупкаш, бодунуң «Орус шөл», «Дуруяалар» деп аялгаларын ойнавышаан, оожум ырлай бээрге, залда улус оон-биле кады ырлажы берген.

Ол улуг концертти композитор Л. Лядова ырлап төндүргөн. Ооң 12 ырларын аңгы-аңгы ыраажылар күүсеткен. Адак соонда Людмила Лядова боду ырлап бадырган. Ооң ырлаары хөглүг болгаш кайгамчык-ла чаагай болган!

Улуг болгаш солун концерт. Ону көргөн улуска кажанда-даа уттуңдурбас.

ҮШКҮ ХҮН

Эртенгиң 9 шакта «Кызыл» гостиницазындан аалчылар болгаш тыва композиторлар, ыраажылар үш бөлүк болуп алгаш, районнарже гастрольдап аъттаныпкан. Мен В. Казенин, Л. Лядова оларның бөлүүн Чаа Шагаан-Арыгже үдеп чордум. Тудугжулар, студентилерниң тудугжу отряды-биле ПМҚ-20-ниң конторазының баарында шөлге ужуражылга эгелээн. Даштыгаа канчаар-даа аажок изиг-даа турза, концерт кончуг эки эрткен. Аңаа композитор Людмила Лядова «Чаа Шагаан-Арыг» деп ыры бижиир деп азаан.

Ужуражылга соонда партияның Улуг-Хем райкомунуң бирги секретары эш К. А. Маспик-оол аалчыларга районнуң чараш чаагай бойдуштуг черлерин көргүскен. Аңаа төөгү эртемнериниң доктору А. М. Мендельштам-биле ужурашкан. Ол Азия дийтиң төвүнүң бо дийте бүгү улустарның төөгүзүңге ужур-дузазын сонуургадып чугаалаан. Кежээ районнуң Культура бажыңыңа аалчылар ийиги концертин көргүскеш, Кызылче ээпкеннер.

ДӨРТКҮ ХҮН

Тандының Элегесте Салчак Тока аттыг совхоз аалчыларны кончуг хүндүлөп, чиң шайын кудуп, чигир-боовазын салып туруп уткуп, хүлээп алган. Культура бажыңында кижжи бажы козурт, сцена кыды — эрээн шокар чечек. Маңаа болган концертти чон база-ла кончуг сонуургап хүлээп алган. Ылаңгыя В. Казениниң чогаатканы «Эзилдирикчилер ыры» А. Красюктуң ырлап күүсеткенин, Феликс Лаубениң бодунуң шүлүктерин номчаанын онзалап сонуургаан. Кежээки концерт Хову-Аксының Культура ордузунга эрткен. Көрүкчүлөр залды чык долдур саадапкан, аалчыларны диңмиреди адыш часкап чалап турган. В. Казениниң «Понедельник — аар хүн» деп ыры А. Красюк ырлаарга, көрүкчүлөр катап-катап дилеп турган. Людмила Лядованың ырлаарын залда чон бут кырынга тура адыш часкап хүлээп ап турган.

БЕШКН ХҮН

Ынчан магданыг-ла каан хүн турган. Бай-Хаакка СЭЖП-ний Ганды райкомунун секретары Н. Ф. Болотов москвачы композиторлар, артистерни хүлээп алгаш, районун хагжүүдэзин, ажил-ижин таныштыргаш, Москвадан ырлап, ойнап кээп турары дээш аалчыларга өөрүп четтиргөнийг илереткен.

Кайгамчыктыг чараш чаагай Чагытай хөлдө пионер лагерьлери — пионерлер аалчыларны чечектердиг уткуп, аятны долдур чакшаалыпкан, москвачыларга рапорттап турганнар.

Композитор В. Казенин пионерлерге харыы чугаазында мынча дээн: — Эргик уруглар, бистин улуг чаагай чуртувус, Коммунистиг партиявыс, Совет чазатавыс силерге бүгү-ле эки чүүлдерни тургузуп берип турар. Бистин совет уруглар кончуг-ла аас-кежиктиглер. Силерниң мурну-сарда аас-кежиктиң, ажил-ияттиң болгаш билиг, мергежилдин бүгү-ле орук-чолу ажык. Уран чүүте, ыры, музыкага ынакшынар!

Аалчы артистер анаа кончуг-ла сөрүк кирди, сагыш-чүректин ханызындан ырлап, ойнап турганнар. Пионерлерниң ол лагеринге өөрүшкү, хөггөлди кандыг дээр! Олар Чагытай хөлге мага хандыр эжингеннер. Оон соонда аалчылар чуурга дег ак өггө чөмөнгөенер. Тыва национал аыш-чөмни олар кончуг-ла сонуургааннар.

Бай-Хаактын Култура бажынынга кижэ дээрге сынышпайн турган. Концерттин эгелээрин көрүкчүлөр четтикпейн, адыш часкап турганнар. Ажыы-биле чугаалаарга, күүселде бүрүзүн чон шак мынчаар сонуургап хүлээп ап турганын мен кажан-даа көрбээн болдум. Күүселде бүрүзүн найыраадды-биле динмиттелдир адыш часкап, ура-а! — дижип, залды долдур кыйгыржып, чечектерни барып сөңнөп, ыраажыга байыр чедирип тургулаан.

Концерттин төнчүзүндө В. Казенин артистерниң өмүнээзинден өөрүп четтиргенин илередип чүвө чугаалаан:

— Бөгүн көрүкчүлөр бисти база-ла кайгамчык эки хүлээп ап тур. Мындыг чылыг хүлээп алышкын дээш, чечектер дээш, чазык чаагай хүлүмзүрүүшкүн дээш, чылыг сөстериңер дээш улуу-биле четтирдивис, эштер!

АЛДЫГЫ ХҮН

Бистин бөлүүвүс өске ийи бөлүк ышкаш, гастрольдан ээп келгеш дыштанып хүнзээн. Кежээкинин 5 шакта Кызыл районун «Мир» аттыг Култура бажынынга Л. Лядованы, В. Казенинни болгаш оларның артистерни көрүкчүлөр хүндүлүү-биле уткуп алганнар. Анаа база бир концерт эрткен.

Шала орайтады аалчылар шупту республиканын хөгжүм-шин театрынга улуг концерт көргүскен. Ол хүн ыначаар база-ла билдиртпейн эрткен.

ЧЕДИГИ ХҮН

Эртен музыка байырлалының бүгү киржикчилери — композиторлар, артистер шупту хөгжүм-шии театрынга чыгып келгенер. Анаа байырлалдың бүгү организацкчыларынга болгаш киржикчилеринге тураскаалдыг белектерни байырлалдыг байдалга тывыскылаан. Бо дээрге шынап-ла бачым хүн болган. Беш шакта телевидениеге дамчыдылганың белеткели эрткен. Кежээкиниң 6 шакта телевидениеге дамчыдылга болган. Чеди шакта — хөгжүм-шии театрынга база катап концерт. Телевидениеге-даа, театрда-даа концерт кончуг организацыг, бедик деңнелге эрткилээн. Уран чүүлдүң онзагай көргүзүү — ол концерттерни композиторлар-даа, артистер-даа, көрүкчүлөр кажан-даа утпас, кончуг солун — уран чүүлдүң ёзулуг байырлалы кылдыр эрттирген.

СӨӨЛГҮ СЕСКИ ХҮН

Эртен. Тыва АССР-ниң Культура министерствозунга аалчылар-биле ёзулуг ужуражылга болган. Мурнунда танышпас турган кижилер ам бот-боттарын кончуг эки билчир, чоок эжишкилер апарган чугаалажып, хөөрешкен, чылыг сөстер чүректерден ана ала-чайгаар агып турган. Чүге дээрге олар музыка байырлалының дургузунда — неделя ажыр кады ажылдап келген. Кижилер боттарының ынак херээнге — ёзулуг уран чүүлге чүгле таныжар эвес, харын төрелдежи бээр деп чүвени бо музыка байырлалы көргүскен.

Культура министерствозунуң өмүнээзинден бистин аалчыларывыска суй-белектер сөннээн. Ында Тываның сурагыг даш чонар шеверлеринин ажылдары-даа бар, сыын, иви, хүлбүс мыйыстары-даа бар. Тываның муң-муң кижилери делегейде сурагыг улуг композиторларны чооктан көрүп, чогаалдарын дыннап, ол дугайында өөрүп четтиргенинге чүректин

ханызындан сөңнээн ол суй-белектер кайын утгундурар: Советтиг Тываның кааң чаагай дээрин, изиг чайын, байлак чараш бойдузун, өргүн чаагай Улуг-Хемни сагындырып чоруур.

Ооң соонда партия обкомунга хүлээп алыышкын болган. Анаа байырлалдың киржикчилери — аалчылар композиторларга болгаш артистерге Тыва АССР-нин Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүдүг бижиктерин тывыскан. Партия обкомунуң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң ажилдакчылары-биле кады композиторлар, артистер чурукка тырттырып, ужуражылганы дооскан.

А кежээ база катап байырлажырының концерти болган. Чон залды долдур саадапкан. Сөөлгү концертке Людмила Лядованың чогаадыр мен деп азаан чаа ырлары чаңгыланып турган. А. Емельяновтуң сөзүңге бижээн «Тыва дугайында ырын» Тамара Селиманова ырлап күүсеткен. С. Козлованың сөзүңге «Чаа Шагаан-Арыг дугайында ырын» дөрт ыраажылар В. Ульянова, Т. Селиманова, Н. Маркина болгаш автор боду кватрет-биле күүсеткен. Композитор Людмила Лядова үдээн, Ниитизи-биле — түңнел концерт база-ла кайгамчыктыг солун, ёзулуг байырлал болуп, көрүкчүлөр диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле хүлээп ап, оош!— дижип, катап-катап дилеп турган.

Совет музыканың Тывага байырлалының бо сөөлгү кежээзи база-ла утгундурбас болуп арткан. СЭКП обкомунуң секретары Д. К.-Х. Ооржак чуве чугаалап, Совет Тываның ажилчы чоннарының мурнундан өөрүп четтиргенин композиторларга, артистерге илереткен.

Көрүкчүлөр туруп кээп диңмирעדир адыш часкап, композиторларны болгаш артистерни сценадан чорутпайн турган. Бо кежээни Кызылда күрүнениң «Саян» ыры болгаш таны ансамблиниң артистериниң концерти-биле аалчыларга бараалгадып ажыткан.

БАЙЫРЛАЖЫР ХҮН

Бо сес хонук иштинде совет музыканың Тывага байырлалының киржикчилери ам кончуг чоок таныштар апарган, харын-даа төрелдежи берген. Ынчангаш байырлажып тараар хүн кижини бүрүзүнүң сеткил-сагыжыңга арай аар бооп турганы чугаажок. Сес хонук. А бо аразында чеже ужуражылга эртпээн дээр! Аалчылар чонга чээрби ийи концертти көргүскен. Ону он беш муң ажыг кижини көргөн.

Байырлажып тараарының, аалчыларның чанып айттанырының мурнуу чарыында музыка байырлалының киржикчилери адрестерин алчып, бижижер, чагаалажыр, телефоннажыр болуп, чурукка тырттырып, ошкажып, чыттажып, куспактажып, салдынчып чадап турган.

Совет музыканын Тыва черге байырлалы — уран чүүлдүн ындыг улуг байырлалы мурнунда танышпас чораан язы-бүрү кижилерин харын-даа төрелдештирип доозулган. Бо утгундурбас ужуражылгалардан бистиң чүректеривиске кылкан чырык кажанда-даа өшпес. Хөй национал акыдуңма улустарның ленинчи бузулбас найыралының херели болуп чырып чоруур.

БИРГИ ПЛЕНУМ

Советтик Тывага хөгжүм-музыка талазы-биле база бир төөгүлүг ужурдузалыг болуушкун — 1979 чылдын февральдын эгезинде Тываның Композиторлар эвилели бодунун бирги пленумун эрттиргени ол. Кыштын чыккылама соогу турза-даа, бо пленумга аалчылар база моорлап келген. Москвадан РСФСР-нин Композиторлар эвилелинин баштаар чериниң секретары В. И. Казенин, Ростовтан — Л. И. Израйлевич, Бурятиядан Б. А. Батуев, Хакасиядан Г. И. Челбораков суглар ужудуп келгилээн. Тыва композиторларнын аялга чогаалдарын күүседир дээш Ростовтан делегей конкурузунуң дипломантызы А. М. Гололобов, филармониянын ыраажызы Ю. В. Горбенко, Абакандан РСФСР-ниң культуразынын алдарлыг ажылдакчызы К. Е. Сунчугашева болгаш Тыва АССР-нин алдарлыг артизи В. Чаптыков, Новосибирскиден — консерваториянын фортепиано факультединиң доозукчузу В. Ф. Охотникова суглар база чедип келген. Баштайгы тургузукчу пленумга мындыг хүндүлүг аалчылар моорлап келгени — биске кончуг-ла өөрүнчүг болган.

Моон ангы пленумга бистин республиканың хөй санныг бот-тывын гыр композиторлары, чогаалчылар, журналистер, чурукчулар эвилелдериниң төлээлекчилери болгаш культура ажылдакчылары чалаттырып келген. Үш хүн уламчылаан бо пленумну ийи ай дургузунда белеткеп келген. Пленум — бо дээрге чоруттунган ажыл дугайында отчет, моон сонгаар сорулгалар дугайында бодаалдар-ла болгай. Пленумга көргүзөр ийи концертке кирер номерлери — республиканың музыка чогаалдарындан эн шылгараңгай чүүлдерни шыңгызы-биле шилип ап турган. Пленумну эрттирер талазы-биле планга бүгү-ле органиастыг айтырыгларны чарлал, чалаалга билеттери, концерттерниң программалары дээш илеткел, саналдар, доктаалдар, пленумнун киржикчилеринге көргүзөр черлер дээш — шуптузун бирден бирээ чокка планнап, бадыладып алган. Планада тыва национал хөгжүм херекселдери-биле, Кызылдын уран чүүл училищезинин тыва национал хөгжүм оркестри-биле (удуртукчузу И. Г. Минин) таныштырары база көрдүнгөн.

Пленумнун киржикчилери тыва композиторларнын чогаалдарын улуг сонуургал-биле дыңнааннар. Ол болза тыва национал профессионалдыг хөгжүм-музыка уран чүүлүн моон сонгаар шапкыны-биле хөгжүдеринге чоннун улуг сонуургалдын херечилеп турар. Концерт бүрүзү музыка культуразынын байырлалы кылдыр эртип турган.

Тыва АССР-ниң Композиторлар эвилелиниң бирги Пленуму ажыл-ишти-даа, байырлалдыг-даа байдалга эрткен. Р. Д. Кенденбилдин кылгаи илеткели-даа, бо талазы-биле болган санал-онаалдар-даа республиканың музыка культуразынын, музыка уран чүүлүнүң хөгжүлдезин ханызы-биле анализтеп, моон сонгааргы айтырыглар дугайында боттуг саналдарны киричп турган. Эң ылаңгыя республикада бедик билигилг хүүседикчи кадрларны белеткээрин, доктаамал профессионалдыг хорларны тургузарын, улустуң аас чогаалынче шыңгы кичээнгей салырын, композитор кадрларны белеткээри болгаш өске-даа дарый шиитпирлээри чугула айтырыг-

ларны саналдап турган. Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызы К. С. Шойгу, композиторлар В. Казенин, Ж. Батуев, Л. Израйлевич, Х. Дамба, уран чүүя училищениң директору А. Панов, чурукчулар болгаш чогаалчылар эвилелдериниң баштаар черлериниң даргалары И. Салчак, К. Кудажы болгаш бот-тывынгыр композитор А. Конгар боттарының солун болгаш дээштиг саналдарына практиктиг сүмелерин берип турганнар.

Тыва АССР-ниң Композиторлар эвилелиниң баштаар черин сонгаан. Оон даргазына композитор Алексей Боктаевич Чыргал-оол, оралакчызына композитор Ростислав Докур-оолович Кенденбиль олар соңгуттурган. Пленум Композиторлар эвилелиниң ревизия комиссиязын болгаш РСФСР-ниң композиторларының 4-кү съездизинге баар делегаттарга А. Чыргал-оол, Р. Кенденбиль оларны сонгаан.

Тывага чаа чогаадыкчы эвилелдин — Композиторлар эвилелиниң төрүтүнгени-биле болган ийги музыка байырлалыг ынчаар доозулган. Ам Советтиг Тываның Композиторлар эвилелиниң мурнунда улуг чогаадыкчы планнар болгаш ажылдар туруп турар. Ооң кол-ла сорулгазы — тыва улустун музыка культуразын партияның негелдезинге төлөптиг кылдыр чаа үе-чадага бедик деңгелге көдүрүп хөгжүдери болур.

Чыргал СЕРЕН-ООЛ

БОТ НЕГЕЛДЕНИ КУШТЕЛДИРЕП

Чогаалчы Монгуш Кенин-Лопсан элээн хөй чогаалдарны бижип, ном-чукчуларга бараалгаткан. 1976 чылда ол «Тениң самы» деп романны парлаткан.

Романның кол темазы болгаш идеязы болза чонар-даштан, ыяштан уран дүрзүлөр чазап кылыр шевер кижиге болур Монгуш Черзиниң ажил-амыдыралын чуруп көргүзери болгаш ооң ат-алдарын чонга непередип, делгердип, мөнгөжидип арттылары болуп турар. Черзиниң ажил-амыдыралы чогаалдын композициялык өзээнде база чыдып турар. Ооң-биле чергелештир чогаалда элээн каш сюжеттик шугумнарны база эскерип болур: 1) башкы, фронтучу Куулар Баштак-оолдуң ажил-амыдыралы; 2) музейде эртем ажилдакчызы аныяк уруг Ак-кыстың ажил-ижи; 3) Дургун-оол, Кертикпен, Черлик-кыс сугларның салым-чолу; 4) Сам-дарактың амыдыралы дээш оон-даа өске.

Автор бо бүгү сюжеттик угланышкынарны романында тус-тус үе-чадалар аайы-биле хөгжүлделиг, өскерлишкыннерлик кылдыр көргүзүп, композициялык кол өзекке холбап, чагыртырын оралдашкан.

Ук романны номчуурга, солун болуп турар. Ооң уран-чеченин, дыл-домаан, тоожушкунун болгаш янзы-бүрү чөрүлдээ, хөгжүлделерин, сюжеттерин чиннеп, таарып келгенин ёзугаар база чамдык арынардан болгаш эгелерден көөрге, бир эвес будалышкыннар, четпестер болгаш частырыглар турбаан болза, бо чогаал авторнуң мурнунда бижиттингилээн проза чогаалдарына болаарга, харын-даа бурунгарга базымны кылып, арга-дуржулгазы бедип турар-дыр деп-даа болур турган.

Романда, ылангыя, улустуң аас чогаалын — үлегер домактарны чо-гумчалыг черлеринге билдилик ажыглап турарына, эки чараш деңгел-лерге, метафораларлыг, уран-чечен оворлашкыннарга, чурумалдарга, ниитиждилгелерге, чугаа-домактарга болганчок-ла таварышкылай бер-гилээр бис. Чамдык чижектерден-даа көрээлинер:

Арын 10: «Демир доскаарның кыдыгларындан ажып төгүлгүлээн суг, салаагылаштыр доңгулай бергилээн, оларның ужундан черже дүжүп турар дамдыларга хүннүң херели шондур дээрге, суузун ак-ак чинчилер

тоо-быдарадыр чаштагылап тургулаанзыг-даа». Каракка көстүп кээр кылдыр чечен чараш оворлуг бижээн чурулга бо-дур.

Арын 250: «Монгуш Черзи — шевер чоруктун күчүлүг дыды-дыр. Бистер ооң чочагайындан үнген шеттер-дир бис»— деп, Черлик-кыс Монгуш Черзи мөчөөн соонда ынчалдыр коптара боданып турар. Бо онза эки домакты романга шуут-ла эпиграф кылдыр-даа кирип болур-дур. Чүглө ону Черзиниң чиңгине салгакчызы, өөреникчизи Дургун-оол ынчаар чугаалап турар кылып каан болза, улам таарымчалыг ийик.

Арын 252: «Аът өлүр — баглаажы артар, ада өлүр — оглу артар. Шевер кырган чорткан-дыр, шеверниң изин истээр салгакчылары арткан-дыр бис»— деп, Дургун-оолдун боданып турары база үстүндезинге чүүл-деш, мында өөреникчизиниң башкызынга даңгыраа ышкаш дыңналып турар.

Автор романында элээн каш персонаж, маадырларны оворлап тургускулаан. Ол болза: шевер кырган Монгуш Черзиниң, ооң салгакчызы Дургун-оолдун, эртем ажылдакчызы Ак-кыстың, фронтучу Баштак-оолдун, багай мөзүлөш таланың маадыры Самдарактың, үнү чок Черлик-кыстың болгаш өскелерниң-даа овор-хевирлери болур. Ынчалза-даа ол оворлаашкыннарга хамаарыштыр база чамдык чөрүлдээлерлиг, чедир угааттынмаан талалап бар болуп турар.

Ак-кыстың ажил-агыын болгаш оворун музейге эртем ажылы кылып турар үезинде чеднишкинниг, бүзүрөнчии-биле чуруп турар. Ооң хүн демдегелдеринден ушта бижилгелер кылдыр көргүскен эгелер база эки. Черле ынчаш, Черзиниң, Дургун-оолдун, Ак-кыстың ажил-ижин, оларнык бүдүрүп кылып турары болгаш кылып алганы чүүлдериниң дугайында чугаалап тоожуп турары черле чеднишкинниг, бүзүрөнчиг болуп турар.

Авторнуң тараа дугайында болгаш В. И. Ленин дугайында чогаалдын маадырларының сөзү-биле кирип турар монологтары ханы, кижиздикчи утка-шынарларлыг. Чижээлээрге, бистин бүгү чеднишкин-сайзыралдарывыс В. И. Ленинниң ачы-хавыязы-дыр деп идеяны баштыңчыга тураскаал ажыдып турда, кырган партизанның сөзү-биле шынап-ла эки илергейлээн. Ында мындыг домактар база бар:

«...Ленин — тываларны фыйдаалдарнык даттыг кыскажындан адырып шыдаан начын маадыр. Ленин — тываларнык, өске сөөк улустарнык сая-сая ажы-төлү-биле дөргүл-төрөл болур орук-чириин айтып берген башкы-выс...» Бо болза чүректиң шуут-ла ханызындан үнүп турар дээштиг, ханы уткалыг эки одуруглар-дыр.

Дургун-оолдун чонар-даштан дүрзү хевирлери улуг чеднишкинниг кылып турар апарганында, ооң ажылдап турар коллективи Май чыскаалында бүгү колонналарнык бажында, Дургун-оол артында-ла ооң мурнунда тук тудуп алган чоруурунда, а ооң кадайы Черлик-кыстың шевер даараныкчы апарганында болгаш чыскаал үезинде шуут-ла индирде улус аразында турарында символиктик ужур-уткалар база бар. Чүл дээрге шевер Черзиниң ажил-херээ чиде бербээн, ол ооң салгакчыларында дирит хевээр чурттап чоруур деп, оон ынай, бичии чажында өскүс-чаңгыс дөс-

кел чок, тенок-даа чораан уруглар, Совет чазактың, партияның ачызында езулуг эки кижилер болуп, эртем-билигни чедип ап, чоннун чоон оруунче кирип турарлар деп.

Романның кол темазынга болгаш утказынга оон «Тениң самы» деп ады аажок эки дүгжүп турар. Бо езулуг-ла тып адаан, романтиктиң эки ат.

Ам автор оолгаш ном үндүрер чер ук романны арай далаш-биле, чигге үндүрүпкенинин ужун, база оон ынай бо романны Чогаалчылар эвилелинге сайгарып көрүп турда, авторга берген санал-онал, шүсүмчүлелдерни эки дыңнап тоованин, херекке албайн барганының ужун үнүп келген хөп талалыг четпестеринге, частырыгларынга, будулгаазыннарынга болгаш «тывызыктарынга» эскертинген аайы-биле доктаап көрээлинер.

Ак-Дуругунун өскүстер школазының ажил-амыдыралын чуруп көргүзүп тура, автор дыка хөй бүзүрениң эвес одуругларны болгаш частырыгларны эрттирипкен болган: башкылар коллективиниң ажил-амыдыралы шуут көзүлбес, бүгү-ле үелерге, бүгү-ле болушкуннарга хамаарыштыр чүгле ийи башкы — Баштак-оол биле Самдарак-ла чоруп турар. Чүү-даа айтырыглар талазы-биле көстүп, шимчеп, ажил кылып чоруп турар кижини (өөредилге, кижизидилге, шештээшкин, кезжээлер-даа организаастаар, бөлгүмнер-даа тургузар, өөреникчилерни удудуп, чыттырып, тургузар, чемгерер, дургуннаарга сүрер-даа кижини) чаңгыс-ла Куулар Баштак-оол-ла болуп турар, а Самдарактың огулут кылып чоруп турар ажылы безин эки-ле билдинмес. Баштак-оолдун кижизидилге арга-методу — чүгле билбээчепнээри, дынаачаннаары, көрбээчепнээри болуп турар. Самдарактын бүгү-ле психологиязы, арын-нүүрү, чурттагалы — башкы кижиниң мөзүшыннарынга, арын-нүүр, аажы-чанынга чоокшулажыр чүве чок. Ийи өөреникчи магазин оорлаптарга, оларны судтап турар. Ажык хамаанчок, кандыг-даа судка өөреникчи кижини судтап турда, аңаа школаның директору, класының башкылары база олуржур, оон ынай аңаа Баштак-оол башкы ышкаш эвес, а совет хоойлу, дүрүмнерниң үндезиннерин билжир, оон-биле чепсегленген езулуг болчукчу база турар эвеспе? Чоннун төлээлери база турар-ла болгай. А чогаалда прокурор судту кара чааскаан эрттирип турар кылып каан. Оон ынай, ол прокурор садыг эргелекчизинге хээлиледип алган болуп турар. Мындыг суд туруп болур бе? Бо бүгү совет суд, прокуратура органнының ажилын хажыды көргүскени өл эвеспе? Барып-барып үндезини документалдыг тоожуга оон херээ чүл? Баштак-оол башкының судка чугаа-домактарын безин алгаш көөрге, авторнун школа амыдыралы билбес, башкызывас кижини бодунуу-биле албадап башкы кылдыр омурлап турар хире.

Самдарак интервюга сургуулдар сырткы-биле соккулажып турарга, Куулар башкыга: «Сен чокка сургуулдар чүве тоовае чүве-дир. Дораан чоруул!» — деп турар. Бо факт оон сургуулдар мурнунга авторитет, күш чогуун херечилеп турар. Ынчалза-даа шеригзидилге башкызын кижизидилки башкы канчап ынчаар дужаар эргелиг турганыд?

Ынчангаш автор школа амыдыраанын, школа темазын бүзүредип реалистичи чуруп көргүзүп шыдавайн барган. А үстүндө айыткан фактылар

харын-даа ол теманы көргүзөр талазы-биле анаа пародия (кочу) хевирлиг болдуруп турар. Бо бүгү авторнун романында номчуг улуг чөпөс талаары болуп турар.

Чогаалда болуушкуннарның элээн узун үеде (Ак-Дуруг виколазынга бичи чаштар турда; Дургун-оол биле Керткпем Канский оң бир класс-ты дооскаш келгенде; Дургун-оол шериг баргаш келгенде; Ак-кыс институт дөзүп каапкаш элээн жаш чыл ажылдап турар үеде; Черзи мөчүп турар үеде болгаш соң сөөк-даа үелерде) көртүзүп тура, автор чогаалын «рай быжырымчалыг кылбайн, далаш-биле үндүрүшкөннөндөн бо бүгү факт болуушкуннарның чамдык талаларына будалып калган. Эгезинде (ар. 38—39) Чуглуур деп комбайнер бар; а сөөкүндө (ар. 143) трактористтин дуздалачызы дургаш, тракторист боду берген Чуглуур база тыптып келген, Бо ийи Чуглуурлар чаңгыс-кижи бе, азы ийи аңгы кижжи бе деп чүвө база эки билдинмес.

Монгуш Черзиниң өвурун тургусканын болгаш ажыл-ижин көргүскенин эскерип көрээлиңер. Ук шеверниң иштики сагыш-сеткилин болгаш даштыкы портреттиг характеристиказын, мөзү-шынарларын чуруп көргүзүп тура, автор биске ону чүгле ол ыяш-даштан дүрзү-хевирлер кылып ат-сурагыг апарганындан бээр азы чүгле оон кырган чылдарындан бээр көргүзүп келген. Ол бөдүүн, томаанныг, угаанныг, шевергин хертеш салааларлыг, бодунуң ус-шевер ажыл-ижинге, ылаңгыя назынның сөөлү чылдарында шуут-ла хандыкшылды-биле бердинген кижжи кылдыр көстүп кээр болгаш ыччаар артар. Ыңчалза-даа ылаңгыя эгезинде ол оон кол ажылы эвес, анаа сонуургалы болуп турган, ол колдуунда улустун явзы-бүрү дилег, айбызын кылыя берип чурттап чораам.

Бир-тээ ук романынң кол темазы — Черзиниң ус-шевер ажыл-ижин, а кол маадыры — Черзи боду чүвө болганда, оң амыдырал-чуртталганынң кол-кол оруктарын автор чуруп көргүспейн барганы чогаалдын (барып-барып роман жанрының) четпес талазы бөлүп турар деп бодаар мен. Ону автор анаа-ла мынчалдыр агартыңып бижип каан. Ар. 251: «Монгуш Черзини кандыг бергелер көрүп эртпээн дээр ону. (Анаа-ла бадыкаттынмаан куруг медээ!). Хөөкүйнүң делгеренгей допчу намдары безин орта бижиттинген эвес, ыңчангаштың оң кажан ыглап чоранын, каяа аштап-суксап чоранын, кандыг чүведен эң баштай өөрүй бергенин кым-даа билбес, ол кайгамчык шеверниң чурттап эрткен төөгүзүн кым-даа эгидип шыдавас, бир коргунчуг когарал ол-дур».

23-кү арында Черзи: «Мен азыранды кижжи мен. Кады төрээн-даа чүвөлөрүм бар. Кады азыраан-даа чүвөлөрүм бар... Мени кандыг бергелерин көрбеди дээр» — деп турар. Моон алгаш көөрге, Черзи азыранды болганда, ийи-ийи ада-мелиг бөлгөй, ыңчангаш кады төрээн, кады өскөн акы-дуңмалары, ол ада-мелериниң дөргүл-төрелдери та чеже кижжи турган чүвө?! А ол бүгү дөргүл-төрелинң чаңгызы-биле-даа автор номчукчуларын таныштырбаан, Черзини бүгү назынында — мөчөөнннге чедир час-каанзырадып келген. Ол шын бе? Оң чогуу амыдыралы-биле дүгжүп турар бе? Харын-даа оң ыңча көвей төрелдери бар турда, оларны сураглап, айтырып, билди алгаш, чогаалының кол маадырының намдар-

төөгүзүн олардан коптарып истеп, билип ап, номчукчуларга бараалгадыры — авторнуң хүлээлгези эвес бе?

Шак-ла мындыг чылдагааннар-биле чогаалдың база бир кол маадырлары Куулар Баштак-оолдуң овор-хевири база бүзүреничиг эвес апарган.

Автор Баштак-оолду, колдуунда анаа «доора улус» чугаазындан бадыткалдар-биле канчаар-даа аажок угаан-сарыылдыг, чок дээн эки кижини кылырын оралдажып турар. А херек кырында ол ындыг маадырны номчукчуларга бүзүредир чуруп берип шыдавайн барган.

Романның тоожуушкуну нитизи-биле эгезинде эгелерде аажок кош-как, хөй дүүшпес чөрүлдээ, частырыгларлыг кылдыр, а сөөлзүрөөн азы амгы үеже чоокшулаан тудум, элээн шыырак, бүзүреди, ханылады, билдили-биле чуруп көргүзүп турар. Ооң чылдагааны, мен бодап көөрүмге, бир талазында, автор школа амыдыралын, ооң өөредилге-кижизидилгелиг ажылын, совет педагогиканың принциптерин, өөреникчилер биле башкыларның аразында харылзааларын ханы, амыдыралчы билбезинден, өске талазында, амгы үеге бодаарга, шагда эрткен үени чуруп көргүзериниң бергезинден ындыг апарган деп бодаар мен. Оон ыңай, кижилерниң характерин, оворларын, чогаалдың чөрүлдээлерин тургузарынга бодаарга маадырларның ажил-ижин чурууру белең турган база чадавас.

Дургун-оол, Кертикпен, Ак-кыс суглар бичии чаш уруглар турда-ла, школага сүт сөөртүп турган Хертеш-Шилги биле Чадагбан ирей, Ак-кыс ол школаны, институтту дооскаш, институт соонда безин элээн хөй чылдар ажилдап каапкан кээрге-даа, кайызы-даа ол-ла хүлээлгелерин күүседип турары бүзүреничиг бе?

Чолаачы кижини бичии үнү чок уругну эккеп октапкаш чоруй баары, ону эккел чытканы база шынзыг эвес. «Ында өскүстөр школазынга бо үнү чок уругну чедирип каг» диген херээжен угбайны сактып келген» деп турар. Ынчаар «Чедирин каг!» деп дужаап болур бе, барып-барып танывазы кижини аан? «Херээжен угбай» деп чүү дээни ол? «Угбай» дээрге-ле херээжен кижини ынча дээни ол болгай. Үнү чок уругнуң ады-сывын, ада-төөгүзүн билип албайн чыткаш, документ, херечилел — чүзү-даа чок кижини канчап анаа-ла дужаал Ёзугаар ырак черже эккел чыдар боор! Кандыг-даа төрели чок кижини болза үнү чок уругну анаа-ла бир черже апарып октаптар, а ооң соонда ооң салым-чолунче кандыг-даа сагыш салбас чогуң чүү ындыг бак сагыштыг төрөл турган чоор ол деп автордан база айтырар апаар.

12-ги арында: «Бо бажыңның ээзи кел чор!— деп, Конгулдайның үнү дыңналган. Ол кончуг мегечи чүве, Баштак-оол башкыга мегезин туттурбас дигеш, хеп-хенертен белиңнедип коргутканы ол чүве бооп тур»— дээн. Кижини кайгаар будалчак уткалыг домак! «Ол кончуг мегечи чүве» деп Конгулдайны чүге анаа-ла бактап эгелээнил? «Баштак-оол башкыга мегезин туттурбас дээш»— кандыг мегезин? «Хеп-хенертен» кымны, чүге «белиңнедип коргутканы» ол чүвөл?

Ук романның чамдык эки болгаш четпес талаларыңа чижеглеп доктаадывыс. Оон өске-даа чедимчелиг болгаш четпес талалар романда бар. Чогаалчы бодунга эки сорулгаларны, эки идеяларны салып алгаш турган.

Чогаалдын схема-ооргазы, композиция-сюжеттери база көскү оруктап чоруп орган. Ынчалза-даа планнарын, идеяларын херек кырында боттандырып тура, оларынга автор боду будалып калган болуп турар.

Монгуш Кенин-Лопсан — элээн каш улуг чогаалдарнын автору, оон ужурунда аныяктарга үлегер-чижек болур хоочун чогаалчы. А ам кээп, канчап чедир ажылдаттынмаан чогаалды үндүрүп алганыл, а ном үндүрер чер чүгө авторга чедир ажылдаарын сүмелевээнил деп айтырыг тургустунуп кээр-дир.

Чүрөктүн жанызындан

КЫЗЫЛ-ЭНИК КЫРГЫСОВИЧ КУДАЖЫ — 50 ХАРЛААН

Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы Улуг-Хем районунун Чээнекке 1929 чылдың декабрь 13-те малчын араттың өг-бүлезинден төрүттүнгөн.

Шагаан-Арыг эге школазынга, Кызылдың каттышкан школазынга өөренип чораан. Кызылдың башкы училищезин болгаш педагогика институтун, Москвага СЭКП ТК-ның чанында Партияның дээди школазының журналистика факультетин дооскан.

Тере-Хөл школазынга башкылап, «Тываның аныктары», «Шын» солуннарның редакторунга, Тываның ном үндүрер чериниң редакторунга, «Улуг-Хем» альманахтың харыысалгалыг редакторунга, Тыва АССР-ниң Журналистер эвилелиниң даргазынга ажылдап чораан. Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы.

К. К. Кудажының баштайгы шүлүктери 1948 чылдан бээр «Сылдысчыгааш», «Тываның аныктары», «Шын» солуннарга, «Улуг-Хем» альманахка парлаттынып эгелээн. «Баштайгы базым» (1958), «Төрээн чуртум делгемнери» (1970) деп шүлүктер чыындыларының, «Өңүктөрүң даңгыраа» (1962), «Ыржым булуң» (1965), «Тараа» (1967), «Ырак булуң» (1971) деп тоожулар болгаш чечен чугаалар номнарының, «Уйгу чок Улуг-Хем» (1973, 1975) деп ийи томнуг романның автору. Хөй санныг очерктерни бижээн.

Чогаалчының драматургияже хандыкшылы «Душтук» (1953), «Эндээ танаан» (1957) деп чаңгыс көжегелиг шишлерден эгелээн. Ооң соонда ол «Долуманың хуулгаазыны», «Он бир», «Далай дүвүнде даңгына», «Инчек», «Белек-кыс эмчи» деп

ишилерни бижээн, оларны Тываның хөгжүм-иши театрынга ойнап көргүскен. 1979 чылда үндүрген «Чогаалдар чыындызы» деп номунуң бирги томунга парлаан.

К. К. Кудажының чогаалдарын очулдургаи, «Кто полезнее?», «Тихий цголок», «В предгорьях Саян», «Улуг-Хем неугомонный» (I болгаи II тт.), «Вершины» деп тускай номнар кылдыр парлап үндүрген.

Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы иденкейлиг чогаалдыкчы ажылы-биле чергелештир, чечен чогаал очулгазынга үргүлчү киржи келген. К. Чуковскийниң «Айболит эмчи», Е. Ильинаның «Дөрткү бедик» деп тоожуларын, В. Маяковскийниң, М. Светловтуң, С. Шипачевтуң, С. Гудзенконуң болгаи өске-даа шүлүкчүлерниң чогаалдарын тыва дылга очулдурган.

* * *

Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери болгаи „Улуг-Хем“ альманахтың редколлегиязы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажыга чүректиң ханызындан изиг байыр

чедирип, аңаа каң кадыкты, улуг чаагай ааскежикти болгаи чогаалдыкчы чаа-чаа чедишкиннерлиг бооп, хөй националдыг совет литературага бодунуң үлүүн кишерерия күзеп тур.

Д О П Ч У З У

Салим Сүрүң-оол. Ажыл-чорудулгавыстын программазы 3

ТООЖУЛАР, ЧЕЧЕН ЧУГААЛАР, САКТЫЫШҚЫННАР

<i>Дандар-оол Сарыкай.</i> Орук. Тоожу	9
<i>Монгуш Эргеп.</i> Ногаан арга. Чечен чугаа	33
<i>Ирбижей Чечен.</i> Өлүм кашпалы	51
<i>Көк-оол Чамыяң.</i> Чечек, чимис четчип турда. Чечен чугаа	70
<i>Хеймер-оол Саая.</i> Галина Ивановна. Чечен чугаа	78
<i>Эдуард Донгак.</i> Исиң чоргааралы. Чечен чугаа	86
<i>Салчак Тамба.</i> Үелерниң үскүлежини. Чечен чугаа	91
<i>Куулар Черлик-оол.</i> Дагда вальс. Чечен чугаа	102
<i>Куулар Шаңгыр-оол.</i> Үжөн бир ирт	110
<i>Оюн Ойдунай.</i> Революсчу сорук киришккин-биле. Сактыышкын	117
<i>Ярослав Войцехо.</i> Тываның маадырлыг төөгүзү өөредип турар	130

ШҮЛҮКТЕР, ШҮЛҮГЛЕЛДЕР

<i>Степан Сарыг-оол.</i> Бичинмден бодалым	151
Үш-Белдир аржаанга	152
Ыдык Улуг хоойлувуста	153
<i>Кызыл-Эник Кудажы.</i> Херээжен чонга йөрээл	154
Эрээн тайгам	157
Ийн салым	—
<i>Монгуш Кенин-Лопсан.</i> От чаячы. Шүлүктээн тоол	158
<i>Юрий Кюнзегеш.</i> Икебана — уран чечек	161
<i>Александр Даржай.</i> Чазын	162
Өпей ыры	163
«Отка-көске дүшпезин дээш...»	164
«Кижилерниң дески эвес чурттаггазын...»	—
«Кезек када ыпак мен деп...»	—
<i>Екатерина Танова.</i> Чаңгыс-Терек	165
<i>Монгуш Өлчей-оол.</i> Тоомча чок	168
Аксым-биле	169
Ава черден салдынышпас	170
Ыраан тудум	171
<i>Виктор Сагаан-оол.</i> Аас-кежнин оон тынтым	172
<i>Алексей Аранчор.</i> Күскү тайга	173
<i>Василий Дамдын-оол.</i> Утпайн чор бис	—
<i>Биче-оол Доюндуп.</i> 1944 чыл	174
Каңдаан ховуда суг	175
<i>Зоя Намзырай.</i> Аалымче чанып чордум	176
Чаштар үнү	177
Хыраа чечээ	—

<i>Артык Ховалыг.</i> Дангына час	178
<i>Өөлөт Чицмит.</i> Хавыяалыг	179
<i>Артем Борбак-оол.</i> Сылдызым	182
<i>Чкалов Мандыынчы.</i> Ажылыңга сенээ душкаш	—
<i>Моторк Тирчин.</i> Улуг-Хемим	183
Таймырда өнүктөрүм	184
<i>Антон Уержаа.</i> Сестээн шүлүк	—
Үлөгөр домактар	185
<i>Маады Болат.</i> Чүрээм ыры болу бердин	—
<i>Монгуш Мадон.</i> Күскү эскериглер	—
<i>Салчак Сарыг-оол.</i> Шүлүкчүнүң кокпазы	186
Кара	—
<i>Хертек Серээ.</i> Делгемсерже ужук, ыры	187
<i>Ондар Бораш.</i> Доннашкы	—
Сеткил	188
<i>Ондар Охемчик.</i> Чадаананың чараш кызы	—
<i>Василий Хомушук.</i> «Хензиг хатка эглин турган...»	189

СЫЛДЫСЧЫГАШ

<i>Олег Сувакнит.</i> Уруглар — бистин келпир үеви	190
Дагаажыгаш	193
Анайларым	194
<i>Кечил-оол Экер-оол.</i> Огородта балыктар	—
Шолалатканым	198
Чазын	201
Терге-Дайым	202
Уя белен	—
<i>Салчак Молдурга.</i> Ийи чаш	—
<i>Хөвөңмей Ойдан-оол.</i> Кежээпей	204
Элдептиг чурук	205
Шаанак ирей	206
Те мунган кижн	208
<i>Ондар Охемчик.</i> Соок-Ирей соктап келди	209
<i>Артык Ховалыг.</i> Авам холу	211
<i>Куулар Аракчаа.</i> Ак-Салдың динни	212
<i>Ондар Бавуужап.</i> Койгуннун ыры	219
Тал	—
<i>Борис Куулар.</i> Күс	—
Хөлчүгежим	220
<i>Лидия Иргит.</i> Алышкылар оолдары	—
<i>Салчак Таяба.</i> Малчынын йөрээгени. Новелла	221
Чодураалыг. Новелла	223
<i>Ондар Чаң-оол.</i> «Олар чокта чуртталгам чок»	225
Улуг назын	227
<i>Куулар Экер-оол.</i> Азаан мен	—
Баглап-Саар	228
Авам чагыы	229
<i>Зоя Намзырай.</i> Бичин оол	230

ШООДУГ БОЛГАШ ДУЗААШКЫН

<i>Сат Биче-оол.</i> Кеземче. Чечен чугаа	232
<i>Василий Монгуш.</i> Күүседин шылаан	234
Күдээзинни күжүн көөр	237
Септелге	239
Ажыктыг семинар	242

Еврипид. Мелея. Трагедиядан үзүндү 245

ТЕАТР БОЛГАШ МУЗЫКА

Куулар Черлик-оол. Чаа агымче! 261
Витольд Савельцев. Музыка байырлаында 264

КРИТИКА БОЛГАШ БИБЛИОГРАФИЯ

Чыргал Серен-оол. Бот негелдени күштелдирер 274
Чүректин хаанызыдан 280

УЛУГ-ХЕМ № 41

Литературно-художественный альманах

На тувинском языке

Редактор издания *А. А. Даржай*. Художник *Сат О. Д.* Художественный редактор *В. У. Донгак*. Технический редактор *А. А. Черцова*. Корректоры *Х. Х. Сюрюн-оол, В. Б. Нарбу*.

Сдано в набор 4/IX 1979 г. Подписано к печати 20/XI 1979 г. ТС 01503. Формат 60×90^{1/16}. Бумага тип. № 3. Печать высокая. Гарнитура литературная. Печ. л. 17,75. Уч.-изд. л. 17,43. Цена 1 руб. 20 коп. Тираж 4000 экз. Заказ 2537. ТП 1979 г. Тувинское книжное издательство, г. Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 57. Типография Управления по делам издательств, полиграфии и книжной торговли Совета Министров Тувинской АССР, г. Кызыл, Щетинкина и Кравченко, 1.